

Pécsi Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola

dr. László Balázs

A királyi jog mechanizmusai az Árpád-korban

Doktori (PhD) értekezés

témavezető:

Dr. habil. Béli Gábor
egyetemi docens

**Pécs
2022**

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés	3
1. <i>Az értekezés gondolati kerete és tézisei</i>	4
2. <i>A vizsgálat módszere és forrásai</i>	6
2.1. <i>Az okleveles források</i>	7
2.2. <i>Az Árpád-kori jog különös megismerési forrásai</i>	9
2.2.1. <i>Intelmek</i>	9
2.2.2. <i>Legendák</i>	10
2.2.3. <i>Geszták, krónikák</i>	12
II. Az Árpád-kor közjogi jelentősége	14
1. <i>Az állam fogalma és a Szent István előtti államiság kérdése</i>	14
2. <i>Szent István és az „államalapítás” kezdete</i>	18
3. <i>A Szent Istvánnal kezdődő korszak lezárásának kérdése</i>	21
4. <i>A koronaeszme és a királyi hatalom legitimációja</i>	22
III. A királyi jog (ius regium)	27
IV. A vizsgálat rendszerelméleti kerete	31
1. <i>Általános gondolati keret</i>	31
2. <i>Egyszerűsített rendszerelmélet</i>	32
V. Törvényhozás	36
1. <i>Szent István dekrétumai</i>	36
2. <i>Szent László és Kálmán dekrétumai (és a zsinati határozatok)</i>	38
3. <i>Az Aranybullák</i>	42
4. <i>IV. László kun törvényei</i>	45
5. <i>III. András dekrétumai</i>	46
6. <i>Egyházi és szerzetesrendi alapító-, kiváltság- és adománylevelek</i>	49
7. <i>A királyi hospesek szabadságlevelei</i>	53
8. <i>Magánszemélyek kiváltság- és adománylevelei</i>	56
9. <i>Egyéb oklevelek</i>	58
10. <i>A király törvényhozó hatalma</i>	60
VI. Kormányzás, igazgatás	64
1. <i>A királyi udvar mint igazgatási központ</i>	65
2. <i>Világi és egyházi igazgatás a dekrétumokban</i>	68

3. Tisztviselők kinevezése és elmozdítása	74
4. A hatalom területi megosztása és az autonómia	77
VII. Bíráskodás	89
1. A királyi személyes bíráskodás	90
2. Világi és egyházi bíráskodás	94
3. Delegált bírók	99
4. Szabad bíróválasztás	101
5. Menedék és kegyelmezés	103
VIII. Fiscalia regum	106
1. A korona birtokjogának alapjai Szent István korában	108
2. Donatio, consensus, devolutio és caducitas	110
3. A hűtlenség miatti vagyonkobzás	117
4. A fiskális politika egyéb megnyilvánulásai	120
5. A monetáris politika	125
IX. Egyházzal kapcsolatos királyi jogok	130
1. A Szent István-i egyházszervezés és annak továbbélése	132
2. Az investitúra-harcokat követő korszak	136
X. A királyi hatalomgyakorlás egyéb megnyilvánulásai	142
1. A legfőbb hadúri jog	142
1.1. Fegyveres konfliktusok leíró jellegű forrásokban	143
1.2. Hadi kötelezettségek és szabadságok a dekrétumokban	145
1.3. Hadi kötelezettségek és szabadságok a hospesprivilegiumokban	147
1.4. Hadi kötelezettségek és szabadságok egyéb forrásokban	150
2. Diplomáciai kapcsolatok és királyi követek	152
3. Hivatali írásbeliség	156
4. A király közjogi állásának egyéb aspektusai	160
XI. A király mint alkotmányozó	164
XII. Összegzés – a tézisek értékelése	167
Forrás- és irodalomjegyzék	169
Összefoglaló	183
Summary	186

„...egy egy Árpád-kori oklevél, a mennyiben az ország általános, vagy valamely vidék, megye, város, falu, nemzetség, egyes jeles férfiú történetéhez részletes adatot nyújt, avagy az ország politikai beligazgatására, a köz- és magántörvénykezés menetére, avagy az ország szellemi és anyagi kifejlődésének stadiumaira érdekes világot vet – az árpád-kori magyar történet egy egy becses s eredetileg beírt lapjának tekintendő...”¹

ifj. Kubinyi Ferencz

I. Bevezetés

A Kárpát-medencében letelepedett, majd az ott élő különböző etnikumú népekkel egységes uralom alá vonva országgá szervezett magyarság fölött érvényesülő uralmi forma – megengedőbb megfogalmazásban: Magyarország államformája –Szent István koronázásától 1946. február 1. napjáig rövid megszakítással – az eckartsai nyilatkozattól a tanácsköztársaság felszámolásáig terjedő időszak kivételével – királyság (1867-től alkotmányos monarchia, a tanácsköztársasági időszakot követően pedig ténylegesen király nélküli királyság) volt.² Jogtörténetünk egyik központi kérdése ezért a király közjogi állásának, a királyi hatalom mibenlétének és az ehhez kapcsolódó jogi megoldásoknak vizsgálata.

A király közjogi állása nemcsak egy közhatalmi tényezőnek a hatalmi-közjogi berendezkedésben elfoglalt helyét mutatja meg, hanem az uralkodó jogi értelemben és ténylegesen betöltött központi szerepére figyelemmel – különösen a korai, úgynevezett személyes királyság esetében – jó rálátást biztosít a hatalmi-közjogi berendezkedés egészére is. Nyilvánvaló azonban, hogy csaknem évezredes működése során a magyar királyi hatalom működése és jogi környezete igen sokat változott. A királyság születésekor regnáló Szent István, a német és cseh királyi, majd a német-római császári címet is viselő Luxemburgi Zsigmond, a kettészakadt ország részein uralkodó I. Ferdinánd és Szapolyai János, a koronázásról lemondó és ezzel a koronázási eskü vállalásait megkerülő II. József vagy éppen az Osztrák-Magyar Monarchiában majd hét évtizeden keresztül, a hazai igazságszolgáltatás átfogó modernizálásának idején is uralkodó I. Ferenc József hatalomgyakorlása egyes közös – vagy legalább hasonló – elemeik ellenére is igen nehezen volna egységes keretben vizsgálható vagy összemérhető. Ezért a királyi hatalom közjogi hátterének vizsgálatát egy doktori értekezésben szükségszerűen szűkíteni kell.

Meghaladná e dolgozat kereteit a magyar királyi hatalomnak más korabeli uralkodók hatalomgyakorlásával történő érdemi összehasonlítása is, mivel az a hazai viszonyokhoz hasonló mélységben igényelné különböző történelmi fejlődés során, eltérő kulturális és társadalmi közegben kialakult vagy kialakulóban lévő közjogi berendezkedések vizsgálatát. Ahelyett pedig, hogy semmit- vagy igen keveset mondó, esetleg nem kellően megalapozott kijelentéseket tennék a magyar királyi hatalom és például a Német-római Birodalom, a Franciaország, vagy éppen Britannia és Itália államai működésének összevetésében, figyelmemet inkább a hazai jogfejlődésre összpontosítom.

Mindezekre tekintettel a hazai államiság kezdeteit, a magyar királyság első évszázadait lefedő Árpád-kor hatalmi-közjogi berendezkedését, a királynak ebben elfoglalt helyét vizsgálom a hatalomgyakorlás formáin, az uralkodó előjogain keresztül. E téma kidolgozása elsődlegesen

¹ CDA, XVIII. o.

² MEZEY 2003, 91–92. o.

az Árpád-kori királyi jog átfogó leírását, az uralkodó korabeli hatalmi berendezkedésben elfoglalt közjogi állásának, hatalma jogi jellegének bemutatását célozza. E remélt önálló eredménye mellett azonban – reményeim szerint – támpontul, de legalább segédanyagként szolgálhat az Árpád-kori magyar jog más területeinek vagy a királyi jog későbbi működésének feltárására és mindezek nemzetközi, összehasonlító jogi elemzésére irányuló kutatások számára is.

1. Az értekezés gondolati kerete és tézisei

Minthogy az időbeli távolság, a történelmi fejlődés adott korban elért foka és különösen a hivatali írásbeliség aktuális állapota folytán jogtörténelmünkben az Árpád-kor a későbbi korokhoz viszonyítva forrásokban szegényebb, ezért értekezésem kutatói nívóját elsősorban nem az elődök által még nem vizsgált források elemzése képezheti. A vizsgálat tárgyára vonatkozó primer források merítési köre megegyezik a korszakot tárgyaló történészi és jogtörténészi munkák forrásanyagával, a főként az Árpád-kori okleveleket összegyűjtő XIX-XX. századi kódexekben megtalálható oklevelekkel. Újabb forrásanyag hiányában azt is aligha lehetne állítani, hogy maga a vizsgálat tárgya képezné a kutatás-gondolkodás nívóját. A korabeli királyi hatalom jellegére tekintettel ugyanis az Árpád-kori magyar közjog bármely szegmenséről eddig is nehéz lett volna úgy értekezni, hogy az ne kapcsolódna a király közjogi állásához, hatalomgyakorlásához.

Újdonsággal ezért a téma megközelítésében, a felállított gondolati keretben és ennek összefüggésrendszerében, az e keretben megfogalmazott tézisekben, illetőleg mindezekkel összefüggésben a vizsgálati módszerekben, a rendelkezésre álló források új gondolati keretben történő (újra)értelmezésében kínálhat. A vizsgálat irányát és az értekezés vázát is meghatározó tézisek pedig két töről fakadnak. Már korábbi tanulmányaimnak az állam- és jogtudományi egyetemi képzés által részben más megvilágításba helyezése során felmerültek bennem kérdések: Mi és mekkora az Árpád-kor közjogtörténeti jelentősége? Szent István uralkodása és az Árpád-ház fiúágának kihalása közjogtörténeti szempontból is cezúrának tekinthetők-e? Mikor és milyen értelemben beszélhetünk államalapításról és magyar államról? Milyen volt valójában a királyi hatalom, voltak-e korlátai, és ha igen, milyen jellegűek voltak ezek? A szokásosan a királyi hatalom megrendülésével jellemzett időszakokban közjogi értelemben is csökkent vagy megváltozott-e a királyi hatalom? Később, a hűtlenségi deliktumok tárgyában folytatott tudományos diákköri tevékenységem, majd a doktori képzésben immár az Árpád-kori királyi jog tágabb horizontú vizsgálata során mutatkoztak meg további megválaszolásra váró kérdések: Leírhatók-e az Árpád-kor közjogi megoldásai a mai jogi fogalmainkkal? Időbeli távolságuk és különbözőségük ellenére az Árpád-kor és napjaink (esetleg a köztes korszakok) hatalmi-közjogi berendezkedései között felállítható-e olyan összefüggésrendszer, ami segítheti a régebbi jogi megoldások megértését, illetve igazolhatja a jogtörténet megismerésének hasznosságát a jelenben és a jövőre nézve? Beszélhetünk-e valamilyen értelemben alkotmányozó hatalomról az Árpád-korban, tekinthetjük-e az akkori királyokat alkotmányozónak?

E kérdések mentén a vizsgálódásaim irányát és értekezésem vázát meghatározó tézisek az alábbiak szerint fogalmazhatók meg:

1.) Az Árpád-kor közjogtörténeti szempontból önálló korszakként leírható. A magyar társadalom- és jogtörténet korszakainak meghatározása a szemlélő által meghatározott szempontoktól függően többféle lehet. Vitathatatlan, hogy Szent István reformjai sem egyik napról a másikra hoztak gyökeres változást a társadalmi- és jogrendszerben, hanem a

királyság kezdeti időszakában részben még tovább éltek és csak fokozatosan tűntek el vagy alakultak át a fejedelemség korából fennmaradt mechanizmusok. A köznyelvben, illetve a történelmi megemlékezések szóhasználatában egyszerűen Szent István koronázására összpontosított államalapítás-gondolat közjogtörténeti szempontból ugyancsak pontosításra szorul. Első királyunk uralkodásának közjogtörténeti jelentősége mégis olyan horderejű, ami az előzményekhez képest lényegesen új korszak kezdetének tekinthető: ez a jogi értelemben vett állam kialakulásának korszaka, ami nem egyetlen aktus által előidézett, időben pontosan meghatározható pillanatnyi változás, hanem egy fejlődési folyamat. A következő jelentős korszakhatárt keresve a szakirodalomban egyaránt találkozunk a tatárjárást követő évtizedek, különösen az 1267. évi dekrétum körüli történelmi események jelentőségének kiemelésével vagy éppen az Árpád-korra jellemző személyes királyi hatalom XIV. század végéig történő kiterjesztésével. Amikor az Árpád-házi királyok korát önálló közjogi korszakként kezelem, magam sem az idegen mintákon nevelkedett Anjou Károly Róbert hatalomgyakorlásának esetleges eltéréseit, hanem az Árpád vérvonalától történt elszakadás által előidézett legitimációs hiátus kérdését emelem ki, ami elvezet a közjog-elméleti szempontból jelentős koronaeszméhez, és ekként a későbbi századok Szentkorona-tanával is kapcsolatba hozható.

2.) A királyi jog elemein keresztül alapvonásaiban leírható az Árpád-kor hatalmi-közjogi berendezkedése. Az Árpád-kori királyi jog elemei a királyi hatalomgyakorlás formáival, illetve az ezekre vonatkozó jogszabályokkal azonosíthatók. Az uralkodónak az állami működésben betöltött központi szerepéből eredően – különösen az úgynevezett személyes királyságban – ezek lényegében lefedik a hatalmi-közjogi berendezkedés központi szintjét. Kezdetben a király tekinthető az egyetlen közjogi-hatalmi tényezőnek, a hatalomgyakorlásban – valamely feladatkört ellátva – esetleg közreműködő minden más szereplő tevékenysége és feladatköre a király hatalmára és akaratára vezethető vissza.

3.) Az általános rendszerelmélet alapfogalmaival, a rendszerelemek funkcióin keresztül az Árpád-kori királyi jog elemei párhuzamba állíthatók a mai államszervezettel. Az állam – hatalomgyakorlásra, annak fenntartására létesült – rendszer, és állam feladatait ellátó állami szervek (az államszervezet elemei) is rendszert képeznek, amelyben minden elemnek megvan a maga funkciója. Ha a hasonló szervezettel legfeljebb igen kezdetleges formában rendelkező Árpád-kori hatalmi-közjogi berendezkedést mint a kialakulóban lévő (*nasciturus*) államot is rendszerként próbáljuk leírni, arra jutunk, hogy a királyi hatalomgyakorlás egyes formáinak funkciói nagy hasonlóságot mutatnak napjaink állami szerveinek funkcióival. Ezek alapján megkísérelhetjük az Árpád-kori hatalmi-közjogi berendezkedés pontosabb megismerését elősegíteni napjaink közönsége számára is oly módon, hogy a középkori intézményeket saját társadalmi, hatalmi, kulturális és jogi környezetükre figyelemmel, de jelen korunkban használt és a ma is élő jogintézményeink alapján elsajátított fogalmak használatával írjuk le.

4.) A királyi jog elemei mint hatalomgyakorlási formák, egymástól már a királyság korai időszakában megkülönböztethetőek, majd fokozatosan valódi hatáskörökké kezdenek válni. Az Árpád-kori hatalmi-közjogi berendezkedés vizsgálata, a királyi jog elemeinek számbavétele is azt mutatja, hogy már ekkor megkülönböztethető a monarcha jogalkotó (törvényhozó), igazgatási, bírósági vagy éppen főhadúri tevékenysége. Idővel a feladatok bővülése természetszerűleg vezet el oda, hogy a király nem képes valamennyi hatalomgyakorlási formát kizárólagosan érvényesíteni, ezért megkezdődik valamiféle apparátus kialakulása. Ezzel párhuzamosan bővülnek a hatalomgyakorlási formákra vonatkozó jogszabályok is. E folyamatok vezetnek el oda, hogy a király mint egyetlen közjogi-hatalmi tényező hatalomgyakorlási formái helyett mindinkább hatáskörökről beszélhessünk.

5.) **A közjogi hatalom az Árpád-kor egészében alapvetően a király kezében összpontosul, és bár a hatalom gyakorolhatósága, tényleges terjedelme hullámzó, ennek korlátai még alapvetően nem közjogi jellegűek, valódi közjogi korlátok legfeljebb az Árpád-kor végén kezdenek megjelenni.** A királyi hatalomgyakorlás formáinak differenciálódása, a feladatkörök delegálása és jogszabályi háttérük bővülése mellett is az uralkodó marad minden közjogi hatáskör eredője, hatalma azonban a diszkrecionális akaratérvényesítés széles lehetősége ellenére már a királyság hajnalán sem korlátlan. A magyar uralkodó Isten kegyelméből uralkodó keresztény király, ami alapvetően meghatározza uralkodásának kereteit, de nyilvánvaló és ésszerű korlátja a királyi hatalomnak a mindenkori uralkodó politikai és gazdasági erőviszonyok által befolyásolt józan belátása, önkorlátozása is. Ezek a nem közjogi jellegű korlátok a hatalom tényleges terjedelmének hullámzásában az uralkodót előbb-utóbb arra készítetik, hogy saját akaratából és közjogi helyzeténél fogva olyan – törvényerejű – önkorlátozó ígéreteket tegyen, amelyek érvényesítéséhez is jogi jellegű garanciákat fűz, így megteremtve, elismerve saját hatalmának közjogi korlátait.

6.) **Az Árpád-korban a király – bizonyos értelemben – alkotmányozó hatalmat gyakorol, az uralkodó alkotmányozónak tekinthető.** Az Árpád-kori Magyarországon írott alkotmányról még nem beszélhetünk, a kialakuló állami működés kereteit a királyi akarat mellett döntően praktikus érdekek, a tényleges hatalmi-politikai viszonyok befolyásolták. A mai alkotmányok egyes elemei is csak kialakulóban vannak – mint a hatalmi berendezkedés alapvető hatásköri és szervezeti szabályai – vagy egyenesen hiányoznak – mint az igazságszolgáltatási alapelvek vagy az alapvető emberi jogok megfogalmazása. Ugyanakkor az Árpád-kor hatalmi-közjogi struktúrájának, a kialakulóban lévő államnak is kimutatható valamiféle tényleges szervezete, működése és e működést meghatározó jogi alaprendje, vagyis empirikus és jogi értelemben vett alkotmánya. A királynak e rendszerben betöltött központi szerepe alapján pedig mind a hatalmi berendezkedés működtetésének, mind a jogi alaprend meghatározásának letéteményese a személyes királyság korában nem lehet más, mint a monarcha. Ilyen értelemben tehát a király végső soron alkotmányozó.

2. A vizsgálat módszere és forrásai

A vizsgálat tárgyának gondolati kerete és az ebben megfogalmazott tézisek mellett értekezésem újdonsága a vizsgálat módszerében, a rendelkezésre álló forrásanyagból történő merítésben és a forráshasználat módjában áll.

Természetesen a hatalom kérdéskörére vonatkozó történeti ismeretek megszerzésében és a kifejezetten jogtörténeti összefüggések feltárásában is megkerülhetetlen a szakirodalmi források használata. A választott kutatási témára figyelemmel az Árpád-kori királyi hatalomhoz kapcsolódó intézményeket kifejezetten jogtörténeti vonatkozásban tárgyaló tankönyvek, monográfiák, tanulmányok és szócikkek mellett – jog és társadalom szükségszerű összefüggéseiből adódóan – több, a korbeli hatalmi-közjogi viszonyokra nézve is hasznos megállapításokat tartalmazó történészi, társadalomtörténeti munkából is merítetek.

A szakirodalom és az alábbi kiemelésre kerülő néhány különös forrás mellett azonban az Árpád-kori királyi hatalom és a királyi jog legfontosabb és – egyes írások esetleges koholt vagy hamisított jellegének igazolásáig – leghitelesebb megismerési forrásai a korabeli oklevelek. Ezek a – legtöbbször – latin nyelven fennmaradt és kódexekben összegyűjtött, immár elektronikus adatbázisban a közösségi hálón is nagyobb számban hozzáférhető oklevelek képezik vizsgálatom legfőbb forrásanyagát. Bár e dokumentumok némelyike ma

már magyar és angol nyelvű kiadásban is hozzáférhető, kutatásaim során ezek esetében is a latin nyelvű szövegek saját fordításon alapuló feldolgozására törekszem.

A saját fordításon alapuló forrásvizsgálat pozitív hozadéka a többes ellenőrizhetőség. Már az idegen nyelvű – különösen a hosszabb terjedelmű vagy más szövegekkel összefüggő – források pusztá fordítása magában hordozza a fordító általi értelmezést, így a magyar nyelven elérhető szövegek újrafordítása is egyes szövegrészek lényegében vagy akár csak árnyalataiban eltérő értelmét eredményezheti. Ezt a fordító maga is összevetheti a már rendelkezésre álló fordításokkal, ellenőrizve saját értelmezését vagy elfogadva mégis a korábbi fordítások által kínált értelmezés helyességét. Az olvasó számára pedig adott valamennyi fordítás és az értelmezés, valamint az ezekből levont következtetések ellenőrzésének és összehasonlító értékelésének lehetősége is.

Az alkalmazott vizsgálati módszer másik lényeges eleme a király hatalomgyakorlási formáinak, a királyi jog elemeinek az állam és az államszervezet fogalmain keresztül rendszerelméleti keretben történő elhelyezése. E módszer alkalmas lehet arra, hogy a rendszer és elemei funkcióinak párhuzamba állításával az intézmények nyilvánvaló különbségei ellenére is kapcsolatot teremtsünk az Árpád-kor és napjaink közjogi-hatalmi rendszerének működése között. Ugyancsak e megközelítés teszi lehetővé azt, hogy az Árpád-kor hatalmi-közjogi berendezkedésének működését napjaink közjogtudományi gondolkodásának fogalomrendszerével írjuk le anélkül, hogy egyenlőségelet próbálnánk tenni például a mai és a korabeli „törvényhozás”, „igazgatás” vagy éppen „bíráskodás” nyilvánvalóan megváltozott jellege és mechanizmusai között.

2.1. Az okleveles források

A fejedelemség korának társadalmi-hatalomgyakorlási jelenségeire a tárgyi források, leletek mellett a – vélhetően – hasonló felépítésű és működésű társadalmak történelméből, a magyarsággal érintkezésbe kerülő népek írásos emlékeiből, valamint a későbbi krónikák és oklevelek visszautalásaiból lehet következtetni. Szent István korától kezdődően azonban már találunk – eleinte kisebb, majd a XIII. századtól a királyi kancellária felállításának köszönhetően jóval nagyobb számban – latin nyelvű hazai oklevelekkel,³ amelyek e korszak jogi mechanizmusainak is a legfontosabb és leghitelesebb megismerési forrásai. Az középkori írástudók kisebb száma, a hordozóanyagok nehezebb hozzáférhetősége és költséges volta miatt pedig az Árpád-kori okleveles forrásaink jellemzően nagy horderejű, jogi relevanciával is bíró tényekről, eseményekről, nyilatkozatokról tanúskodnak,⁴ ezért túlnyomó részben tágabb értelemben vett jogforrások, vagyis a korabeli jog megismerési forrásai.

Eme okleveles források összessége, jellegük és tárgykörük alapján is megállapítható, hogy az Árpád-kori magyar jog elsődlegesen szokásjogi jellegű. Igaz ez akkor is, ha a szokásjog tartalmát is írott dokumentumokból, főleg oklevelekből ismerhetjük meg. A szokásjogot közvetítő források közé tartoznak mindenekelőtt a deliktuális felelősséget megállapító vagy egyéb (magánjogi) jogvitát rendező bírói ítéletek, de említést érdemelnek a királyi adománylevelek is, amelyekben az adományozás és az adománybirtok jogi jellege mellett sokszor felismerhetők a birtok királyi kézre háramlásának esetei is. A szokásjog elemei azonban fellelhetők szinte bármely, jogi kérdést érintő oklevélben, amikor az írott törvényekben nem szereplő jogi norma alkalmazását látjuk, vagy amikor e források

³ ENGEL 2001a, 19. o.

⁴ ENGEL 2001a, 20. o.

kifejezetten is utalnak a „régől való” szokásra és jogra, de a szokásjog részben beépülhet az írott jog forrásaiba is.

Az írott jog a hivatali írásbeliség intézményrendszerének kiépülését megelőzően, majd még annak kezdeteikor is csupán egyes, az adott időben nagyobb jelentőségű kérdésekkel foglalkozik, de nem fedheti le a jogilag releváns életviszonyok egészét, még a király közjogi állása vonatkozásában sem. A királyi hatalom működésének megismerésében mégis kiemelt jelentőségük van a királyi okleveleknek, ezek között is leginkább az alaki vagy külső jogforrásoknak, a korabeli jogalkotási terméknek tekinthető, normatív tartalmú királyi okleveleknek, az Árpád-kor írott törvényeinek, szokásos megkülönböztetésük szerint a dekrétumoknak és a privilégiumoknak. Ezek mellett persze már az Árpád-korból is szép számmal maradtak fenn a királytól különböző kútfőtől származó – királynéi, nádori, érseki, káptalani – oklevelek. A királyi jog elemeit érintő szabályokat azonban a hatalom jellegéből adódóan jellemzően a királyi oklevelekben kell keresnünk, más forrásból származó oklevél a királyi jog elemeit legfeljebb említi, de nem keletkeztetheti és nem csorbíthatja.

Az oklevelek értékelése során megkerülhetetlen a hitelesség megítélésének és jelentőségének kérdése. Az Árpád-korból fennmaradt okleveles források túlnyomó többségének hitelességét a történeti és jogtörténeti irodalom nem kérdőjelezte meg, azonban a forráskiadásokban és a forrásokat feldolgozó tudományos művekben többször találkozunk olyan szerkesztői vagy szerzői megjegyzéssel vagy fejtegetéssel, amely szerint adott oklevél hamis vagy legalább kétes hitelű lehet. Különösen a nagyobb terjedelmű oklevelek esetében azonban egyes részek tartalmi hamissága nem jelenti feltétlenül az oklevél egészében foglalt tartalom hamisságát, illetve az oklevél formálisan hamis volta sem feltétlenül jelent tartalmi hamisságot.⁵ Nem zárható ki ugyanis, sőt, olykor ésszerűen magyarázható, hogy valamely tényleges intézkedésről vagy rendelkezésről készülhetett olyan formálisan hamis oklevél, amely a benne foglalt intézkedést vagy rendelkezést egyébként a valós történéseknek megfelelően írja le. Ennek oka lehet például oklevél nélküli alapításokat, rendelkezéseket követő iratkoholás vagy az eredeti oklevél eltűnése miatti utólagos koholás, amely esetekben az intézkedés vagy rendelkezés ténylegességét egyéb írásos források utalásai mellett például a régészeti kutatások eredményei igazolhatják (vagy cáfolhatják). Ebből következik, hogy olykor még egy jelenlegi ismereteink szerint formálisan hamis vagy kétes hitelű, esetleg a későbbiekben ilyennek bizonyuló oklevél is hasznos információval szolgálhat az Árpád-kori hatalmi-közjogi berendezkedésről, a királyi hatalomgyakorlás működéséről, főleg ha olyan jó minőségű hamisítványról van szó, amelynek készítője adott kor viszonyait ismerve törekedett arra, hogy hamisítványának tartalmát a lehető legkorhűbb módon írja le.

Az Árpád-kori – különösen a XI–XII. századi – oklevelek kisebb száma ellenére ifjabb Kubinyi Ferencz úgy értékeli e források összességét, hogy az Árpádok korából fennmaradt eredeti oklevelek a hazai történelmi kútfők között mind számra, mind tartalomra nézve kiváló helyet foglalnak el.⁶ Nem hagyhatók azonban figyelmen kívül az Árpád-kor óta eltelt évszázadok hazai történései, amelyek során az egyes oklevelek tartalmába valamely érdekelt által történő szándékos beavatkozás (hamisítás) mellett háborús pusztítás és esetleg egyéb katasztrófák, például tüzesetek során tömeges forráspusztulás is bekövetkezhetett. A hamisítás problémája és a források teljes megsemmisülése mellett azonban ifjabb Kubinyi Ferencz felhívja a figyelmet arra is, hogy még a leggyakrabban hivatkozott forrásgyűjteményekben is számos hiányos, hibás, esetleg eredetileg oda nem tartozó szövegrészekkel – jószándékúan vagy okatlanul – kipótolt forrásszöveg található, amelyeket az oklevélgyűjtők folyamatos

⁵ BÓNIS 1956, 92–93. o.

⁶ CDA, XVIII. o.

munkássága alapján lehet idővel korrigálni, ahogy erre ő maga is kísérletet tett kiadványában.⁷

2.2. Az Árpád-kori jog különös megismerési forrásai

A kötelező magatartási szabály megjelenési formájaként azonosítható alaki vagy külső jogforrások (és a jogszabályt keletkeztető anyagi vagy belső jogforrások) mellett legtágabb értelemben jogforrásnak szokás nevezni a jog megismerési forrásait, amelyek normatív jelleggel nem rendelkeznek, és igen változatos formában és műfajban jelenhetnek meg. Az Árpád-korból latin nyelven fennmaradt ilyen források az Intelmek, a legendák és a geszták. E források egyik közös jellemzője, hogy találhatóak bennük a királyi hatalomgyakorlás mozzanataihoz, így a királyi közjogi állásához kapcsolódó témák, leírások. A korabeli közjogi viszonyok, a királyi jog megismerése keretében történő vizsgálatuk során azonban – normatív jellegük hiánya mellett – tekintettel kell lenni keletkezési körülményeikre, rendeltetésükre és műfaji sajátosságaikra is.

2.2.1. Intelmek

A Szent István nevében készült és fiának, Szent Imre hercegnek címzett, az ország kormányzásával, a helyes uralkodói magatartás és hatalomgyakorlás formáival kapcsolatos iránymutatásokat tartalmazó Intelmek műfaja: királytükör.⁸ Keletkezési körülményei pontosan nem ismertek, tisztázatlan, hogy ki a szerzője,⁹ és hogy a tartalom kidolgozásában mekkora volt a király, illetve az írásba foglaló személy szerepe.¹⁰ Még az 1930-31-ben ünnepelt Szent Imre-év alkalmából megjelent ünnepi kötet szerzője, Révay József is arra hívja fel a figyelmet, hogy Szent Imre herceg életéről igen kevés adat maradt az utókorra,¹¹ és a „legendáskönyvnek” nevezett terjedelmes munkájában elbeszélte történetekről, legendákról pedig – például amikor Szent Gellért püspök az Intelmek fejezeteit olvastatja a herceggel – elismeri, hogy ezek többségében saját invenciójából származnak.¹²

Elfogadva, hogy az Intelmek valóban Szent István korabeli – feltehetően 1020 körül, de mindenképpen Imre herceg halála (1031) előtt keletkezett¹³ – forrás, hiteles korrajzot állíthat keletkezésének időszakáról. Vannak azonban olyan felvetések is, miszerint a mű – vagy legalább annak egyik-másik része – az egyház számára igen kedvező iránymutatásai alapján a Szent István halála és szentté avatása közötti időszakban keletkezhetett, az egyház elvárásait is valótlannul első királyunk intelmeként feltüntetve.¹⁴

Az Intelmeknek a korabeli hatalmi-közjogi viszonyok megismerésében betöltött szerepét növelheti, hogy az vélhetően első királyunk valamiféle iránymutatása vagy inkább jóváhagyása mellett készülhetett, így többé-kevésbé jól tükrözheti annak hatalomgyakorlással kapcsolatos nézeteit. Bónis György megállapításai alapján – Szent István dekrétumaihoz

⁷ CDA, XVIII–XX. o.

⁸ HOLUB 1944, 36. o.

⁹ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 201. o.

¹⁰ GYÖRFFY 1977, 126. o.

¹¹ RÉVAY 1929, Előszó XII. o.

¹² RÉVAY 1929, Előszó XIII–XIV. o., 183–184., 200–201., 205–206., 234–236., 253–255. o.

¹³ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 201. o.

¹⁴ BÓNIS 1956, 137–139. o.

hasonlóan, de a műfajból eredően közvetettebb módon – az Intelmeken is érezhető a kánonjog hatása; azt azonban kifejezetten vitatja, hogy e műben a római jog egyes elemeinek tudatos átemelését és továbbélését kellene látnunk, csupán egyes római jogi kifejezések közvetítése figyelhető meg, ez is többnyire a római jogtól eltérő jelentéstartalommal.¹⁵ Másutt egyébként Bónis „a latin stílusművészet kis remekének” nevezi az Intelmeket, annak szerzőjéről pedig azt írja, hogy az ismeretlen pap antik irodalmi műveltsége és Biblia-ismerete mellett főleg a VIII–IX. századi Karoling publicisztikában lehetett járatos.¹⁶

Ugyanakkor a hatalmi-közjogi viszonyok bemutatásában az Intelmek hitelességét csökkentheti, hogy – nevelő, iránymutató jellegéből és a keletkezésében feltehető egyházi közreműködésből eredően – vélhetően idealizált képet fest az uralkodó és országa kapcsolatáról, nem feltétlenül tükrözi minden tekintetben a Szent István korabeli mindennapok valóságát, inkább tekinthető a keresztény uralkodó eszményképe leírásának. Szent Imre herceg korai halála miatt továbbá az is kérdéses, hogy a mű az eredeti céljához mérten kifejtett-e bármilyen hatást a későbbi uralkodók munkásságára. Mert ugyan a személyes királyság korában minden közjogi hatalom forrása végső soron a király,¹⁷ azért az Árpád-házi királyok háromévszázados uralma alatt is folyamatosan változnak a társadalmi és a hatalmi-befolyási viszonyok. Továbbá az Árpád-házi királyok nem Szent István, hanem unokatestvére, a trónutódlásra kegyetlen módon alkalmatlanná tett Vazul leszármazottai voltak, ezért – a közjogi berendezkedés és egyes törvények továbbélése mellett is – kérdéses, hogy a személyesebb hangvétellű Intelmeket mennyire érezték a személyükhöz szólónak. I. András udvarát például Györffy György kifejezetten olyan környezetnek írja le, amelyből „nem hiányzott az ellenszenv Istvánnal szemben”.¹⁸ Hóman Bálint pedig arra utal, hogy Vazul fiai csak hatalmuk megszilárdítása érdekében, célszerűségből fogadták el Szent István szellemi örökségét.¹⁹ Változást, de legalább valódi kivételt ebben Szent László hozhatott, aki törvényeiben lefektette, illetve megerősítette a Szent István-kultusz alapjait,²⁰ de az aligha tártható fel, hogy ez mennyiben volt Szent László személyes meggyőződése, és mennyi szerepet játszott benne a királyi hatalom egyik támaszát jelentő keresztény egyház magyar szentek avatásával történő megerősítésének (Kristó Gyula szavaival: a magyar keresztény egyház ös- és hőskultusza megteremtésének²¹) politikai célja; illetve mennyiben szolgálták a szentté avatások a Szentszék részéről a magyar király politikai támogatásának elnyerését a pápa és a császár viszálykodásában.²²

2.2.2. Legendák

Az Árpád-kori társadalmi, hatalmi és jogi berendezkedés különös műfajú megismerési forrásai a korszakban élt személyekhez kapcsolódó legendák is. Ezek alanyainak életútja jellemzően kapcsolódott valamilyen módon az Árpád-házhoz, az ország-, illetve államépítéshez és a királyi hatalomhoz, vagy éppen a királyok közül került ki azok főhőse. A legendákban ezért gyakran találkozunk olyan események leírásával, amelyekből következtetések vonhatók a királyi hatalomgyakorlás milyenségére is. Szent Imre herceg

¹⁵ BÓNIS 1972, 16–21. o.

¹⁶ BÓNIS 1956, 136. o.

¹⁷ DEGRÉ 2009, 73. o.

¹⁸ GYÖRFFY 1977, 126. o.

¹⁹ HÓMAN 1938b, 309–310. o.

²⁰ HÓMAN 1938b, 308. o.

²¹ KRISTÓ 2007, 133. o.

²² ECKHART 1935, 49–50. o., GYÖRFFY 1977, 388–389. o.

legendája utal például a pannonthalmi apátság alapítására és Szent Istvánnak a kereszténység hazai terjesztésében, az egyházi szervezet kialakításában játszott szerepére, Szent Gellért püspök legendái ugyanezek mellett a királyi adományok és a tisztségek adományozásának gyakorlatára, Orseolo Péter és Aba Sámuel trónra lépésének körülményeire, valamint a király tanácsának működésére, Szent Margit legendájában pedig olvashatunk a király főhadúri jogára és a diplomáciai kapcsolatok működésére utaló szövegrészeket.²³ A királyi hatalomra vonatkozó legtöbb utalás azonban érthető módon a szent királyok legendáiban található.

Szent István Árpád-kori legendái (amelyek sorát kiegészíti a XVI. század elején a „Névtelen Karthauzi” szerzetes által írt legenda²⁴) három gyűjteményben maradtak az utókorra. A legkorábbi lehet az ismeretlen szerzőtől származó „nagy legenda”, amely első királyunk szentté avatása (1083) előtt, vélhetően éppen ennek elősegítésére születhetett 1077 körül,²⁵ igaz, Kristó Gyula például egyik írásában 1080 körülre,²⁶ másutt már a szentté avatás utánra teszi a keletkezését.²⁷ Alighanem a szentté avatást követően keletkezett – minthogy annak eseményeit is leírja – az ugyancsak ismeretlen szerzőtől származó „kis legenda”, amelynek „bár forgathatjátok ugyanezen tárgy hiteles első szövegét, olvassátok mégis ezt a rövidebbet”²⁸ mondata éppen a nagy legendára utalhat vissza.²⁹ A kanonizáció után a kis legenda ábrázolása már realisabb, élettelibb a nagy legenda „hústalan-vértelen szent király” képével szemben.³⁰ A legkésőbbi és legterjedelmesebb az úgynevezett Hartvik-legenda, amelynek első mondatából kiderül, hogy azt bizonyos Hartvik püspök – aki egyes adatok szerint német földről érkezett bencés szerzetesként a győri püspökséget viselte³¹, máshol Arduin győri püspökként azonosítják³² – Kálmán királynak ajánlja, majd arra is utal, hogy maga a király rendelte meg a művet. A Hartvik-legenda lényegében magában foglalja a két korábbi legenda szövegrészeit is, de eseményleírásait az utókor kevésbé tartja pontosnak.³³

A legendák értékelése során két körülményt feltétlenül figyelembe kell venni, amelyek alapján e források hitelessége a korabeli dekrétumokhoz és privilégiumokhoz, de még az Intelmekhez képest is óvatosabban kezelendő. Egyrészt, e legendák mintegy fél évszázaddal első királyunk halála után keletkeztek, így a személyes tapasztalás helyett főleg közvetett és szóbeli (szájhagyományon alapuló) források – és esetleg a jóindulatú képzelőerő – állhattak a szerző rendelkezésére. Felmerül továbbá a keletkezés-korabeli, illetve a köztes időszak egyes társadalmi jelenségeinek vagy – ahogy arra Bónis György az Intelmek kapcsán is utal³⁴ – a szerző érdekkörei igényeinek beszűrődése a valós adatok közé. Másrészt, a legendák műfajukból eredően – a tudományosan nem bizonyítható természetfeletti jelenségek, csodák tételezésén túl is – erősen idealizált képet festenek főhősük életéről és hatalomgyakorlásáról. Még inkább igaz lehet rájuk az Intelmek kapcsán tett megállapítás, miszerint ezek is inkább a keresztény uralkodó eszményképe leírásának tekinthetők.

Szent László legendái ugyancsak több szövegváltozatban maradtak az utókorra. Ezek vizsgálata során is tekintettel kell lenni arra, hogy nem a „lovagkirály” korában, hanem az 1192-ben történt szentté avatása után, feltehetően a XII–XIII. századok fordulóján keletkeztek

²³ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 63., 68–71., 79., 82–83., 110., 118–120. o.

²⁴ KIRÁLY 1987, 139–146. o.

²⁵ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 187. o.

²⁶ KRISTÓ 1983, 361. o.

²⁷ KRISTÓ 2007, 133. o.

²⁸ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 16. o.

²⁹ MARCZALI 1880, 2. o.

³⁰ KRISTÓ 1983, 361. o.

³¹ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 187. o.

³² RIHMER 2016, 1027. o.

³³ SZENTIRMAI 2021c, 43–46. o.

³⁴ BÓNIS 1956, 137–139. o.

– különböző leírataiban utalást találunk az 1192. évre, a szentté avatás tényére, illetve az 1204. esztendőre is.³⁵ Szerzőjük személyében egyelőre nem azonosított pannonthalmi bencés szerzetes lehetett.³⁶ Értékelésüket ugyancsak árnyalják a Szent István legendái kapcsán kifejtett szempontok.

A bennük leírt események valóságának és pontosságának elfogadhatóságát illetően óvatosságra intő körülmények ellenére Szent István és Szent László legendái nem értéktelen források az Árpád-kori királyi hatalomgyakorlás és a királyi jog működése megismerésének szempontjából.³⁷ A jog tekintetében aligha releváns misztikus elemek zárójelbe tétele mellett ugyanis feltételezhető, hogy a legendákban leírt eseményeknek legalább részben van valós tényalapja. Alappal gondolhatjuk azt is, hogy szerzőik bizonyos mértékben igyekeztek a leírt eseményeket korhű történelmi közegben megjeleníteni, vagyis a szövegekből kiolvasható jogintézmények, jogi jelenségek többé-kevésbé reálisan tükrözhetik első királyunk, illetve a „lovagkirály” korát. E feltevések ellenőrzésére pedig az egyéb korabeli forrásokkal történő tartalmi összevetés szolgálhat.

2.2.3. Geszták, krónikák

Többé-kevésbé az irodalmi források módjára használhatók a középkorból fennmaradt hazai geszták, illetve krónikák is. Ahogy arra az e fogalmak jelentését közlő lexikonok (például a Magyar Katolikus Lexikon és a Kislexikon) is rámutatnak, a geszta és a krónika fogalmának pontos elhatárolása nem egyöntetű, ezért ehelyütt is – jog- és nem irodalomtörténeti vizsgálódásról lévén szó – megelégedhetünk azzal, hogy történetírásunk legkorábbi, alapvetően időrendbe szedett forrásanyagáról van szó.

A történettudományi kutatások alapján az Árpád-kori geszta-irodalom két ismertebb termékét, Anonymus és Kézai Simon munkáit megelőzően már létezett egy a magyar történetet vélhetően Szent László koráig leíró, eredeti alakjában fenn nem maradt, azonban a későbbi krónikákba részben vagy egészben beépült úgynevezett „ösgeszta” vagy „nemzeti krónika”.³⁸ Ennek tartalmát a szerzője által feltehetőleg használt forrásanyag, valamint a későbbi írásokban kimutatható leszármazása alapján – különösen a krónikairodalom termékei és az Árpád-kori legendák, valamint külföldi források alapján – Hóman Bálint megkísérelte rekonstruálni. Kutatásának eredményeként az általa Szent László-kori *Gesta Ungarorum*-nak nevezett forrást a X–XI. századok tekintetében „részben igen jól értesült, hiteles forrásokra, részben személyes tapasztalatokra támaszkodó s – erősen kiélezett pártállását nem tekintve – minden tekintetben megbízható” forrásnak titulálta.³⁹

E műfaj ismert példája Béla király – méghozzá a történettudományi viták eredményeként megállapíthatóan III. Béla – jegyzőjének, Anonymus mesternek *Gesta Hungarorum* című, az írott kútfőket és a szájhagyományt a szerző saját képzelőerejével gyakran kiegészítő – saját kora társadalomtablójának mozaikjaiból összeállított és azt háromszáz évvel korábbra visszavetítő⁴⁰ – munkája azonban éppen Szent István korának kezdetével zárul, arról

³⁵ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 101–102. o.

³⁶ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 215. o.

³⁷ KRISTÓ 1983, 368. o.

³⁸ KATONA 1977a, 7. o., MARCZALI 1880, 39., 77–80. o.

³⁹ HÓMAN 1925, 93–97. o.

⁴⁰ KRISTÓ 1983, 391–392. o.

mindössze annyi említést tesz, hogy „Boldog István király az élet igéit hirdette és a magyarokat keresztelte”.⁴¹

A geszta-irodalom másik jelentős Árpád-kori terméke Kézai Simonnak az 1280-as évek első felére tehető munkája, a hun krónikával kiegészített *Gesta (Hunnorum et) Hungarorum*, amelynek ugyan Hóman Bálint jelentős szerepet tulajdonít az „ösgeszta” rekonstruálásában, azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy Kézai művét már III. András korában az eredeti hangvételeitől különböző, IV. László korát kritikusabban szemlélő formában írták át.⁴² E geszta jelentőségét növeli, hogy azt a későbbi hazai krónikák is alapnak tekintették, és – ahogy Rácz Lajos írja – az államhatalom eredetével és korlátaival kapcsolatos nézeteket Magyarországra átültetve, hazai egyetem és államelméleti irodalom hiányában lényegében a Hármaskönyv születéséig ez a mű maradhatott a legfőbb közjogi hatalommal kapcsolatos nézetek meghatározó forrása.⁴³ Kézai munkájára is igaz azonban, hogy szemléletmódját erősen befolyásolták a keletkezési időszakának zavaros politikai viszonyai,⁴⁴ illetőleg ebben is találhatók az egyes szereplők cselekedeteit a történettudomány eredményei alapján mára elfogadottnak mondható ismereteinktől jelentősen eltérő színben feltüntető leírások – például amikor kifejti, hogy halála előtt Szent István Vazult szánta utódjának a trónra, majd miután ezt megakadályozandó, Gizella királyné megvakíttatta Vazult, András, Béla és Levente (akik Kézai írásában Szár László fiai) a király tanácsára menekültek Csehországba.⁴⁵

Természetesen az Árpád-kor után keletkezett hazai krónikákban – így a szélesebb körben ismert Képes Krónikában, valamint Thuróczy János krónikájában – is találhatunk a XI–XIII. századra vonatkozó leírásokat.⁴⁶ Ezek értékelésekor az Árpád-kori gesztákhoz hasonló szempontokra kell figyelemmel lenni, tartalmukat a megírásuk során felhasznált korábbi források mellett jelentősen befolyásolhatta – különösen a forráshiányosabb részeknél – a szerző képzelőereje, valamint az aktuális hatalmi-politikai és kulturális környezet, amelyben a szerző működött és alkotott. Önmagában a tárgyalt időszaktól, az egyes eseményektől eltelt hosszabb idő sem feltétlenül hozza magával a véletlen vagy akár szándékos történelmi tévedések, csúsztatások korrekcióját, például a XIV. század közepi Képes Krónika Vazul megvakításának, valamint András, Béla és Levente külföldre távozásának körülményeit Kézai Simon művéhez hasonlóan írja le,⁴⁷ de így meséli el az eseményeket Thuróczy krónikája is a XV. század végén.⁴⁸

⁴¹ KATONA 1977a, 8–17., 132–133. o.

⁴² HÓMAN 1925, 60–61., 93. o.

⁴³ RÁ CZ L. 2016, 72. o.

⁴⁴ RÁ CZ L. 2016, 73. o.

⁴⁵ KÉ ZAI (é.n.), 17. o.

⁴⁶ MAR CZALI 1880, 48–65. o.

⁴⁷ KATONA 1986, 92., 314. o.

⁴⁸ KATONA 1980, 100–101. o.

II. Az Árpád-kor közjogi jelentősége

A magyar királyság csaknem évezredes történetének első korszaka, az Árpád-kor Szent István koronázásától III. András haláláig gyakorlatilag a XI–XIII. századokat öleli fel. A közjogi fejlődés jelentősebb határvonalai azonban nem feltétlenül húzhatók meg ilyen élesen, és a korszakolást befolyásolhatja a szemlélő nézőpontja is. Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy az Árpád-kor kezdete és vége milyen közjog-történeti jelentőséggel bír, akkor Szent István uralkodásának esszenciáját az államalapítás kezdeti folyamataiban játszott szerepével, III. András halálának jelentőségét pedig a királyi hatalom legitimációjában bekövetkező változásban látom.

1. Az állam fogalma és a Szent István előtti államiség kérdése

Szent Istvánban a köznyelv a magyar állam alapítóját tiszteli, uralkodásának közjogi szempontú jellemzése azonban éppúgy nem egyszerűsíthető az „államalapító” jelezőre, ahogyan az állam – és az államalapítás – meghatározása sem egyöntetű sem jogi, sem történeti megközelítésben.

Az államnak nincs egyetlen, tértől, időtől és megközelítési módtól független, minden tudományág számára irányadó definíciója, hanem a különféle – történeti, szociológiai, politológiai, jogi – megközelítések lehetősége miatt (is) számos meghatározása ismert. A definiálást nehezíti, hogy az állam is azok közé a fogalmak közé tartozik, amelyek sokkal később keletkeztek, mint az általuk leírt jelenség.⁴⁹ Ez felvetné a kérdést, hogy szólhatunk-e azonos fogalmi rendszerben a jelenkori és a középkori államalakulatokról,⁵⁰ de éppen a „modern nyelvhasználat” előnye az, hogy az állam szót különböző korok formációira is használhatjuk.⁵¹ Egyfajta minimális, a történeti alakzatokra is figyelemmel lévő leírásként elfogadhatónak vélem Petrétei József megállapítását, miszerint „az állam komplex képződmény, összetett, intézményesített, monopolizált és centralizált hatalmi szervezet, ami az idők folyamán állandó változáson ment keresztül, és jelenleg is különböző formákban és hatásmechanizmusokban jelenik meg”.⁵² E definíciót nézve, a korabeli források alapján az Árpád-kori királyi hatalom is nyilvánvalóan monopolizált és centralizált, a személyes királyságban látszólag nehezen értelmezhető szervezeti jellegre, a komplexitás és összetettség kérdéseire pedig a későbbiekben térek vissza.

Az állam a nemzetközi jogon alapuló és az államok egymáshoz való viszonyának értelmezését is elősegítő jogi fogalma szerint, a Georg Jellinek-nek tulajdonítható „háromelemű tan” mentén: az államalkotó népnek a körülhatárolt államterületen az egységes államhatalom alatt tartósan szervezett hatás- és döntési egysége,⁵³ vagyis egy meghatározott terület feletti tartós, intézményes és független főhatalom.⁵⁴

E fogalmi elemek alapján a történettudományban (amely az írásos források mellett széles körben támaszkodik és eredményeivel vissza is hat a régészet, a nyelvtudomány, a

⁴⁹ SZABADOS 2010, 203., 207. o.

⁵⁰ TÉGLÁSI 2018, 15. o.

⁵¹ MÁTHÉ 2021, 14. o.

⁵² PETRÉTEI 2009, 241. o., TÉGLÁSI 2018, 18. o.

⁵³ PETRÉTEI 2009, 243. o., TÉGLÁSI 2018, 15–16. o.

⁵⁴ SZABADOS 2010, 209. o.

hittudomány, a néprajz, de még az ember-, állat- és növénytan kutatóinak eredményeire is⁵⁵) ismert olyan megközelítés, amely szerint az első magyar állam, egy „sztyeppe magyar nagyfejedelemségnek” nevezhető nomádállam már a honfoglalás előtt, az etelközi szállásterületen létrejött, nagyjából Álmos fejedelemmé választásával.⁵⁶ Anélkül, hogy e forrásszegény, valamely magyar közhatalmi tényezőtől származó jogalkotási forrásnak pedig teljesen híján lévő időszak hatalmi-közjogi viszonyait megkísérelném alaposabban feltárni, érdemes kiemelni azokat a szempontokat, amelyek alapján első királyunk uralkodása hatalomgyakorlási-közjogi szempontból és a háromelemű államfogalom fényében is megkülönböztethető a korábbi korszakok uralmi rendszerétől.

Az államalkotó nép és az államterület alakulását illetően a Kárpát-medencében történő letelepedést megelőző korok tekintetében a történelemtudományban a mai napig is vannak viták (László Gyula optimistább megközelítésében ez östörténetünk termékeny bizonytalansága⁵⁷). A különféle szakmai álláspontok egyenként és kétséget kizáróan nem cáfolható elemei alapján annyi mégis megállapítható, hogy a honfoglalásig tartó vándorlás korában, a IX. század végéig a szállásterület folyamatos – legalábbis többszöri – változása mellett a népesség folyamatosan kapcsolatba került és részben keveredett is a környező népekkel. A magyarok szállásterülete ráadásul nem esett egybe a portyázásokkal érintett nagyobb kiterjedésű uralmi körzettel.⁵⁸ A honfoglalásig ezért aligha beszélhetünk pontosan beazonosítható és tartósan kialakult államalkotó népről és államterületről.

A Kárpát-medencei területek elfoglalásával – ami feltehetően eleve a tartós letelepedés szándékával történt, és amiről a későbbi századok bebizonyították, hogy ténylegesen megvalósította a tartós letelepedést – az államterület és az államalkotó nép elvileg könnyebben behatárolhatóvá, azonosíthatóvá válik, és folyamatos alakulása ellenére is az előbbi korokhoz képest nagyobb állandóságot mutat. Igaz ez annak ellenére is, hogy a honfoglaló magyarok eleinte nem népesítették be a Kárpát-medence egész területét,⁵⁹ de például még a Szent István korabeli Dél-Magyarország vármegyéinek kiépülése és területe igen nehezen azonosítható.⁶⁰ Az elfoglalt területeken kezdetben a központi lakott területekről a gyepű irányába történő belső migráció volt jellemző, a XI. századvégi stabilizáció azonban lehetővé tette, és mintegy szükségszerűen előidézte a valódi expanzió megindulását.⁶¹

Az Árpád-kori királyság idején, a saját okleveles források megjelenésével már a királyi oklevelek első mondata, az úgynevezett *intitulatio* is gyakran utal az uralkodó által viselt (vagy igényelt) címekre,⁶² amiből többnyire alapos következtetések vonhatók a magyar korona uralmi területére – ilyen értelemben az államterületre is. E források időrendi sora alapján pedig a felsorolt területek gyarapodásából visszakövetkeztethető azok tényleges uralom alá vonásának vagy „igénycímként” történő megjelenésének időszaka.⁶³ A király uralma alá tartozó népeket – az államalkotó népet – pedig ekkor származásra és jogállásra tekintet nélkül, alapvetően területi alapon és a tényleges hatalom alá vonás alapján határozhatjuk meg. Erre utalhat az is, hogy az uralmi terület növekedésével a kezdeti „magyarok királya” (*rex Hungarorum*) megjelölést felváltja az uralmi területre utaló megnevezés.⁶⁴ Kezdetben azonban még semmiképpen sem beszélhetünk a mai értelemben

⁵⁵ LÁSZLÓ 1981, 12–14. o.

⁵⁶ KÉPES 2018, 77–78. o.

⁵⁷ LÁSZLÓ 1981, 24–25. o.

⁵⁸ KRISTÓ 2007, 83. o.

⁵⁹ ECKHART 1935, 21. o.

⁶⁰ ROKAY 2001, 130–132. o.

⁶¹ FONT 2009b, 56–57. o.

⁶² Például: „... *rex Hungariae, Croatiae, Dalmatiae, Seruiae, Ramae, ...*”, stb.

⁶³ KISTELEKI 2013, 72–74. o.

⁶⁴ KISTELEKI 2013, 73. o., RÁCZ L. 2000, 20. o.

vett államhatárról, mivel a megtelepedett magyarság az idegen szomszédok felé terjedelmes lakatlan területet, gyepűt hagyott, amelynek útjait és ösvényeit ugyan fegyveresek tartják szemmel, de az ország területe valójában addig tart, ameddig a király hatalma ténylegesen elér.⁶⁵

Még több vitára adhat alapot a közjogi szempontból leglényegesebb kritérium, az egységes államhatalom kérdése, amely mint az állam „legállamibb tulajdonsága”,⁶⁶ általános, a történelmi alakzatokra is alkalmazható értelmezésben „a társadalmi együttélés rendjének és egységének fenntartását, a közösségi lét biztonságának, stabilitásának, tartósságának garantálását és külső védelmét jelenti, amely meghatározott állami célok követését és állami feladatok ellátását feltételezi, és amelyhez a joghoz kötött, legitim állami kényszer (monopóliuma) társul”.⁶⁷ E meghatározás elemei az Árpád-korban részben (például a külső védelemben, bizonyos körben a kényszer monopóliumában) már megjelennek, ha nem is deklarált célként, de tényleges uralkodói törekvésként, a Szent István uralkodása előtti századok hatalmi berendezkedésének milyenségéről azonban a történettudományban megoszlanak a vélemények. Az írott források kisebb száma és ellentmondásai mellett a különböző álláspontok közös nevezőjeként megállapíthatónak látszik, hogy Álmos és Árpád fejedelmek idején a fejedelmi (központi) hatalom erősödött, de ennek jellegéről nem állnak rendelkezésre részletes és vitathatatlan adatok, mitöbb, még a kettős (vagy többes) fejedelemség és – ennek elfogadása esetén – a fejedelmek hatalommegosztásának kérdése sem tisztázott.⁶⁸

Kristó Gyula például a kalandozó magyarokról írva kiemeli a belső hatalmi rend és a kalandozások kereteinek összefüggéseit, rámutatva arra, hogy a források alapján a honfoglalás előtti időkre tehető a kalandozások erősebb, törzsszövetség általi irányítása, míg a X. századi kalandozásokban a törzsszövetségi jelleg, azaz az egy központból való irányítás már háttérbe szorul.⁶⁹ Engel Pál egyenesen úgy fogalmaz, hogy a korabeli törzsekről „inkább csak azt tudjuk, több-kevesebb bizonyossággal, hogy mit nem szabad róla gondolnunk” (tudniillik hogy nem valódi, elkülönült országterülettel rendelkező területi-etnikai csoportok),⁷⁰ Kristó szerint azonban még 950 körül is „eleven, élő realitás” a magyar törzsszervezet, a magyarság fejedelmei egy-egy törzs élén állnak, de ezeken kívül további törzsek és részben azok szállásterületei is azonosíthatók.⁷¹ Ez utalhat az egységes központi hatalom gyengülésére (esetleg időleges megbomlására is), de arra is, hogy a kalandozások már nem újabb szállásterület felkutatására (hanem zsákmányszerzésre és a katonai kíséret igényeinek kielégítésére)⁷² irányulnak, vagyis hogy a magyar nép (állam)területe tartósan kialakult. Máshol úgy fogalmaz Kristó, hogy a honfoglalás után a X. század közepére visszaesett a fejedelemség központi irányító szerepe, és megerősödött a törzsi szeparatizmus, illetve hogy az egységes és erős magyar nomádállam a ekkorra nomád törzsi államokra hullott szét, majd miután a fejedelmi hatalom Géza és István korában újra megerősödött, „István alatt új államiság alapjai jöttek létre Magyarországon”.⁷³

Bár Kristó nem a háromelemű tan mentén vizsgálja a fenti kérdéseket, az egységes államhatalom kritériumát tekintve Szent István uralkodásának jelentősége éppen ez utóbbi

⁶⁵ BAKAY 1978, 223. o.

⁶⁶ KRÜGER 1966, 819. o. (idézi: PETRÉTEI 2009, 257. o.)

⁶⁷ PETRÉTEI 2009, 257–261. o.

⁶⁸ KÉPES 2018, 78–80. o.

⁶⁹ KRISTÓ 1980, 442. o., KRISTÓ 1985, 44–46. o.

⁷⁰ ENGEL 2001b, 23. o.

⁷¹ KRISTÓ 1980, 442–443., 446., 453–454., 464–465. o.

⁷² GYÖRFFY 1977, 43. o.

⁷³ KRISTÓ 2007, 77., 83., 110. o.

megállapításában ragadható meg, és itt oldható fel a királyság előtti időszak államiségének kérdése. Ugyanis amíg Kristó – igaz, bevallottan egy tágabb értelemben – államnak tekinti az Álmos és Szent István kora közötti időszak társadalmi berendezkedését (a honfoglalás-kori nomád államot, majd a X. századi törzsi államokat), elismeri, hogy első királyunk uralkodása másfajta, minőségileg többletet hordozó államiség megjelenését jelentette.⁷⁴ Hasonlóképpen a nomád államot felváltó „új magyar állam”-nak nevezi Szent István uralmi rendszerét Szekfű Gyula, kiemelve, hogy annak egyik leglényegesebb eleme a magánbirtoklás megjelenése.⁷⁵

A IX–X. századi hatalmi folyamatokat hasonlóan írja le Bónis György is, azzal, hogy a XI. századot megelőző időszakról előbb átalakuló pásztortársadalomként beszél,⁷⁶ később azonban – már Szent István államalapító munkásságáról szólva – úgy fogalmaz, hogy „az államalapítás folyamata a magyar népnél is megindult már a X. században, csirái megjelentek már a fejedelem külön fegyveres erejében, kezdetei kibontakoztak Géza fejedelem alig ismert szervező munkájában”, Gézát pedig a magyar államalapítás megindítójának nevezi.⁷⁷ A XI. század előtt kialakuló államiség mellett foglal állást Marczali Henrik is, aki már az Álmos- és Árpád-korabeli társadalmi berendezkedésben a törzsektől elkülönült, azok fölött álló és viszonyaikat szabályozó állam megjelenését látja, amely alkotás – mint ősi magyar alkotmány – „egészen a nemzet saját érdekeinek alapján megy végbe, saját politikai észjárásának szüleménye”.⁷⁸ A Géza korában újra megerősödő fejedelemség után végül – úgy látja – a Koppány elleni győzelem adja meg Szent Istvánnak a hatalmat a keresztény királyság és a vele szorosan összefüggő állami és társadalmi intézmények szervezésére.⁷⁹

Bakay Kornél Géza fejedelem munkásságát és a fejedelem történelmi megítélését összefoglalva jut arra a megállapításra, hogy bár Géza kezéhez sok vér tapadt, azonban a fejedelem nem külső ellenségekkel, hanem a fejedelmi hatalom megerősítése érdekében a belső ellenségeivel szemben vívta – sikerrel – harcait.⁸⁰ Bakay ezeket a harcokat már államszervező harcoknak nevezi, és arra a – történettudományunkban nem példátlan – következtetésre jut, hogy Géza jelentőségének háttérbe szorítása Szent István felmagasztalásának szükségszerű hozadéka volt.⁸¹

Az előbbiektől eltér Györffy György korrajza, ő ugyanis úgy véli, hogy a katonai műveletek irányítása a X. században is mindvégig egy központi – fejedelmi – hatalom kezében maradt, és csupán a hadászaton kívüli nomád gazdálkodó életmód állt törzsenként elkülönült irányítás alatt.⁸² Ennek ellenére még Géza fejedelem munkásságát is csak központosítási törekvésként jellemzi, és csupán Szent Istvánnál beszél államszervezésről.⁸³ Hasonló álláspontot foglal el Eckhart Ferenc, aki szerint „a honfoglalás korántsem jelentett egyet országalapítással és államalkotással”, mivel a régi törzsi szervezet csak háború idején ismert el maga fölött más hatalmat,⁸⁴ később pedig Szent István munkásságát összefoglalva az írja róla, hogy benne méltán tiszteljük államunk megalapítóját.⁸⁵ Hóman Bálint azt emeli ki, hogy Szent István az új társadalmi berendezkedés kiépítése mellett nem rombolta le a régi intézményeket, az új kormányzati rendszer és a királyi magángazdasági szervezet mellett részben továbbélt a

⁷⁴ KRISTÓ 2007, 82. o.

⁷⁵ SZEKFŰ 1917, 30–31., 35–38. o.

⁷⁶ BÓNIS 1956, 8–11., 19–22. o.

⁷⁷ BÓNIS 1956, 27., 39. o.

⁷⁸ MARCZALI 1998, 35. o.

⁷⁹ MARCZALI 1998, 62. o.

⁸⁰ BAKAY 1978, 36–43. o.

⁸¹ BAKAY 1978, 35., 45. o.

⁸² GYÖRFFY 1977, 40–41. o.

⁸³ GYÖRFFY 1977, 92–109., 163–176. o.

⁸⁴ ECKHART 1935, 25. o.

⁸⁵ ECKHART 1935, 45. o.

vérségi, nemzetségi szervezet is, első királyunk – aki „újító volt, de nem forradalmár” – az „egészséges történeti evolúció útját egyengette”, és az általa kialakított közhatalmi szervezet „lett alapjává a magyar államszervezetnek”.⁸⁶ Pauler Gyula pedig az Árpád-kort tárgyaló kétkötetes munkáját azzal a kijelentéssel kezdi, hogy a magyarok fővadjája, Géza halála után a helyébe fia, István lépett, aki „az európai Magyarországot megalapította”.⁸⁷ Gézának – és elődeinek – hatalma ugyanis „addig tartott, míg ereje vagy ellenfeleinek gyengesége”, e hatalom mögül azonban az „intézmények, szervezet, melyek a népet, nemzetet állandóan összetartsák, a székek szövetségéből országot csináljanak, a fővadját hatalmának gyakorlásában folytonosan támogassák, gyöngébb kormányzók erejét pótolják, hatalmát fenntartsák, hiányoztak”.⁸⁸

2. Szent István és az „államalapítás” kezdete

Az államisággal kapcsolatos álláspontok ellentmondásai annyiban nem is feloldhatatlanok, hogy a XI. századot megelőző időszak hatalmi berendezkedését államnak nevező szerzők is jellemzően valamilyen jelzővel ellátott államként jelölik meg azt, és elismerik, hogy Szent István működése új szintre emelte a magyar államiságot. Ismertek azonban olyan nézetek is, amelyek szerint még az első királyunk által kialakított hatalmi berendezkedés sem tekinthető államnak vagy az államalapítás kezdetének. Engel Pál szerint e hatalmi-politikai rendszer „még évszázadokig messze volt attól, hogy államnak lehessen nevezni”, ezért is beszél Szent István-i állam helyett annak birodalmáról.⁸⁹ Ezzel Engel alighanem felülbírálta saját korábbi álláspontját is, amikor még első királyunk tevékenységét államalapításnak nevezve Szent István államáról beszélt, és e királyságot egyenesen kora „legtekintélyesebb és valószínűleg a legerősebb államalakulatának” nevezte.⁹⁰ Hasonlóan látja e korszak hatalmi-politikai berendezkedését Font Márta is, aki szerint a Szent István által létrehozott struktúra nem meríti ki az állam fogalmát, mivel „az államszervezés nem fejeződött be, és az állami intézményrendszer megalapozásának csak a kezdetei történtek meg”, amely rendszer ráadásul – az utókor által is igazoltan – sérülékenynek bizonyult.⁹¹

Ezzel szemben Kristó Gyula Szent István államának létezését (e minőségében is) vitathatatlan ténynek nevezi,⁹² Szűcs Jenő szerint pedig – hatalmi, strukturális, és az államterület kritériumával is összefüggésbe hozható megközelítésben – a Szent István-i állam „nagyon is megfogható politikai, intézményi és területiális valóság volt”.⁹³ Kifejezetten a Szent István-i állam létezését tagadó nézetekkel vitába szállva írja Makk Ferenc is, hogy a Szent István által létrehozott „dinasztikus állam” mint politikai-hatalmi szervezet egyebek mellett a keresztény legitimitációval, a területi elven szervezett közigazgatással, az új típusú királyi tanáccsal, az új (keresztény) ideológiával, továbbá a haderő, a törvénykezés és a tulajdonviszonyok átalakításával gyökeres változást, illetve teljes szakítást jelentett a korábbi politikai struktúrával.⁹⁴ A Szent István-i állam hatékonysága és életképessége mellett érvelve pedig rámutat arra is, hogy a korabeli hatalmi struktúra államnak minősítésének kérdésében nem

⁸⁶ HÓMAN 1938b, 230–231. o.

⁸⁷ PAULER 1899, I. k. 1. o.

⁸⁸ PAULER 1899, I. k. 23. o.

⁸⁹ ENGEL 2001b, 26–29. o.

⁹⁰ ENGEL 1990, 121. o.

⁹¹ FONT 2009a, 92–93. o.

⁹² KRISTÓ 1995, 332. o.

⁹³ SZÜCS 1974, 364. o.

⁹⁴ MAKK 2010, 24–25. o.

vezethet tévútra az a körülmény, hogy az államot a középkori gondolkodás a mai fogalmaink szerinti értelmezésekben még nem definiálta.⁹⁵

Egyetértve például a Makk Ferenc által kiemelt változások jelentőségével, mégis erőteljesebben jogi szempontú megközelítés mentén, Szent István munkásságában nem egyszerűen az államiság megreformálását, más szintre emelését, hanem a jogi értelemben vett állam kialakításának megkezdését látom. Korábban ugyanis sem Árpád fejedelmi leszármazottainak, sem más személynek nem volt elegendő hatalma és ereje ahhoz, hogy a törzsfőekkel szemben meghatározott eszme és elvek mentén akár politikai eszközökkel, akár fegyveres kézzel folyamatos, békeidőben is érvényesülő egyszemélyi, központosított uralmi rendszert tudjon kiépíteni és fenntartani. Ahogy Degré Alajos fogalmaz, hiányzott az államalapításhoz szükséges felülről szervezett erő, amely a kibékíthetetlen (osztály)ellentéteket egy uralkodó (osztály) javára szolgálóan szabályozhatta volna.⁹⁶

Jelenlegi fogalmi- és ismeretrendszerünkben – jogi-jogtörténeti szempontból – mégis helytelennek tartom az államalapítást akár Szent István megkoronázásához vagy teljes uralkodói életművéhez,⁹⁷ akár az Árpád-kor bármely másik konkrét, egyébiránt jelentős eseményéhez kötni. Az államalapítás nem egyenlő a királlyá koronázással, sem az ellenségek legyőzésével, a Kárpát-medencében élő népeknek a királyi hatalom alá vonásával, az országépítéssel. Nem egyetlen aktussal, intézkedéssel vagy rendelkezéssel, és nem egy meghatározott pillanatban történik, hanem folyamat,⁹⁸ amelyben fokozatosan jelennek meg azok az intézmények és hatalmi-jogi megoldások, amelyeket – jelenlegi fogalmi rendszerünk segítségével, de az adott kor körülményei között gondolkodva – a jogilag szabályozott társadalmi-hatalmi struktúráként megjelenő állam kritériumának, ismérvének tartunk. E folyamatban jelennek meg az egyéni céloktól elkülönült állami célok, feladatok, és épül ki az egységes államhatalom. A rendelkezésre álló forrásokban is fellelhetők olyan elemek, amelyek az államiság kritériumainak megjelenésére, fejlődésére, az államalapítás folyamatára utalnak, de hogy e folyamaton belül ki-kik melyik időszakban véli felismerni az államiságnak elegendő jellemzőjét ahhoz, hogy működő államról beszéljünk, nagyban függ attól is, hogy magunk mit gondolunk az államról. Annyiban tehát egyetértünk a Szent István-i struktúra állami minőségét vitató nézetekkel is, hogy az általa megkezdett folyamatok nem fejeződtek be első királyunk haláláig,⁹⁹ ebben azonban nem látom akadályát annak, hogy Szent István uralkodása – jogi értelemben – az államalapítás kezdetének legyen nevezhető.

Első királyunk uralkodása a hatalomgyakorlás mikéntje mellett társadalmi és jogi szempontból is jelentős változásokat hozott. Ennek három elemét szokás kiemelni: a nemzeti ualmai központok felszámolását, a keresztény egyház kiépítését („a nemzeti sajátosságok e szerves beépítését a keresztény világ civilizációs hagyatékának mély integrációs keretébe”)¹⁰⁰ és az uralkodó vallásának általánossá tételét, valamint a vármegyerendszer kialakítását. Ezek mentén és összefüggéseiket is vizsgálva azonban megvilágítható egy összetettebb, rendszer-szintű építkező munka, amely a közhatalmi-közjogi berendezkedés új, a korábbiaknál magasabb szintű szervezettségét hozta el, és amely ekként jogi értelemben is az állam alapjainak lefektetéseként fogható fel. Mindezek pedig kiegészülnek a magyar királyi hatalomról (is) szóló külföldi forrásokban felismerhető külpolitikai elismertségben megnyilvánuló szuverenitással.¹⁰¹ Belátható, hogy ezek a

⁹⁵ MAKK 2010, 25–27. o.

⁹⁶ DEGRÉ 2009, 31. o.

⁹⁷ DEGRÉ 2009, 60–61. o.

⁹⁸ RÁCZ L. 2000, 30. o.

⁹⁹ FONT 2009a, 93. o.

¹⁰⁰ ALZATI 1991, 17. o.

¹⁰¹ SZABADOS 2010, 210–211. o.

változások nem egyik napról a másikra mentek végbe, hanem az új intézmények megjelenésével párhuzamosan időlegesen még továbbéltek és csak fokozatosan veszték ki a korábbi társadalmi berendezkedésre, a pogány, nomád, törzsi életmódra jellemző egyes vonások, úgy a mindennapi életben, mint a normarendszerben (a jogban).¹⁰²

Szent István fegyverrel legyőzte az országon belüli ellenségeit, a törzsi rendszerből visszamaradt vezetőket, hadurakat, uralma alá vonta azok követőit, ezzel párhuzamosan lefektette országában a keresztény egyház szervezetének alapjait és e vallás követését irányozta elő alattvalóinak. E két folyamatot a közbeszéd – és néha a szakirodalom is – akként mossa össze, hogy ez volt a kereszténység harca a pogányság ellen. E megállapítás valóságfokának alaposabb vizsgálata nélkül inkább azt a közhatalmi-jogi szempontú összefüggést emelem ki, hogy az új társadalmi berendezkedés kiépítésének e két fontos részfolyamata mögött már ott állt és összekapcsolta azokat egy magasabb szintű, elvi elgondolás. Szent István ugyanis már nem a fejedelmi hatalom megszilárdítására jellemző, legfeljebb valamiféle totemisztikus eredetmítoszból táplálkozó legitimációval¹⁰³ megtámogatott, erőszakos uralom alá hajtás alapján, hanem keresztény királyként – több szerző szerint is Karoling mintára¹⁰⁴ –, az Istentől származtatott hatalomra és legitimációra (az Isten kegyelméből uralkodó király keresztény eszméjére)¹⁰⁵ alapítva építette ki rendszerét.

Az egyházi szervezet és annak tisztségviselői, valamint a kiépülő vármegyerendszer és annak tisztviselői az új társadalmi berendezkedés működésében a királytól igazgatási és bíraskodási feladatokat is kaptak.¹⁰⁶ Az ország kormányzásában azonban a központi szerepet, a jogkörök eredetét és beszámítási pontját maga a király jelentette, aki keresztény királyként immár nem pusztán korlátlan és kegyetlen erőszakkal, hanem – a jogon kívüli korlátai mellett – közjogi értelemben ugyan elvileg korlátlan, mégis az isteni jog, valamint a törvényt megelőző és törvényrontó erejű szokás által valamelyest keretek közé szorított¹⁰⁷ törvényekkel kormányozza országát.¹⁰⁸

Szent István korának közjogtörténeti jelentőségét növeli egy további tényező is. A személyes királyság elvileg korlátlan királyi főhatalma keretében igaz, hogy a király kötelező magatartási szabályt meghatározó akarata annak megjelenési formájától függetlenül: törvény.¹⁰⁹ Ekkor még sem a törvényeknek, sem bármilyen más közhatalmi aktusoknak, semmilyen írásbeliséggel kapcsolatos formai kelléke nem volt, nem alakult még ki a kötelező hivatali írásbeliség. Alighanem azonban Szent István rendelkezéseinek, szervező-alakító munkásságának volumenéből és jelentőségéből, valamint a dekrétumaiban foglalt rendelkezések korabeli kiemelkedő jelentőségéből adódott, hogy éppen ebből a korszakból maradtak fenn írásos formában az első saját – magyar közhatalmi tényező által kibocsátott – jogforrásaink. Ez egyfelől az államiság megjelenésére utaló tényező, másfelől pedig e saját (jog)források – még kissé kazuisztikus, hézagmentesnek korántsem mondható szabályozásuk ellenére is – minden más forrásnál hitelesebb képet mutathatnak a korszak jogi berendezkedéséről.

¹⁰² KRISTÓ 2007, 110. o.

¹⁰³ KRISTÓ 2007, 93. o.

¹⁰⁴ ECKHART 1935, 39. o., GYÖRFFY 1977, 148. o., SZEKFŰ 1917, 34–36. o., SZUROMI 2017, 191. o.

¹⁰⁵ DEÉR 1938, 79 o., HOLUB 1944, 33–35. o., KRISTÓ 2007, 93. o.

¹⁰⁶ ZSOLDOS 2001b, 49., 51. o.

¹⁰⁷ HÓMAN 1938b, 129–133. o.

¹⁰⁸ ECKHART 1935, 38–39. o., KRISTÓ 2007, 96. o., MARCZALI 1998, 65–68. o., SZEKFŰ 1917, 36. o.

¹⁰⁹ BÉLI 2000b, 44. o.

3. A Szent Istvánnal kezdődő korszak lezárásának kérdése

Amíg a (jog)történeti irodalom az államiságról és az államalapításról vallott nézetek különbözősége ellenére is egyetérteni látszik abban, hogy Szent István uralkodásával a hatalmi-közjogi berendezkedésünk új korszaka vette kezdetét, arra vonatkozóan, hogy e korszak vége mikorra tehető és milyen szempontok alapján határozható meg, még jelentősebb különbségekkel találkozunk.

Bónis György, aki a Szent István korától kialakult hatalmi berendezkedést – a királynak a birtokok fölött fennálló uralma jellegére koncentráló szemlélettel szemben – patrimoniális királyság helyett a hatalomgyakorlás jellegét előtérbe helyezve személyes királyságnak nevezni, a király személyes uralmának érvényesülésével jellemezhető korszak végét 1222-re, az Aranybulla születésének idejére teszi.¹¹⁰ Degré Alajos szerint elvileg egészen a XIV. század végéig a király a hatalom egyetlen birtokosa, akinek hatalmát még a királyi tanács jelenléte sem korlátozza; és bár a rendek kialakulására irányuló törekvések már a XIII. században kimutathatók, országosan szervezett rendi fellépésről csak a XIV. század legvégétől, még inkább a XV. századtól beszélhetünk.¹¹¹ A középkori államfelfogásnak, a királyi hatalom korlátozott jellegének a koronázási eskü formáján alapuló megközelítése szerint pedig már a XII. század végén megjelenik hazánkban az egyház előjogai mellett a világiak kiváltságait is megerősítő koronázási eskü, de még jelentősebb változás az, amikor az öntudatra ébredő nemesség III. András koronázása alkalmával már az általa szabott feltételek esküvel történő elfogadásához köti az uralkodóra történő felesküvését.¹¹²

Hosszabb időtávot ölel fel az a szemlélet, amely szerint a Szent István által létrehozott korai feudális államban a XIII. század végére elhatalmasodott az ország területének széttagolódása és az uralkodó osztályon belüli állandó harcok által jellemzett feudális anarchia, ami a (valódi) feudális állam kialakulásához vezetett. Ezen belül azonban a papi rend megjelenésének nyomait 1222-ben, a nemesi rendét a XIII. században, illetve 1351-ben, míg a polgári rendét 1405-ben, illetve a XV. század közepén látja kimutathatónak.¹¹³ A korszakhatár kijelölésében még óvatosabb, de a valósághoz legközelebb állónak tűnik az a megközelítés, amely azt hangsúlyozza, hogy a patrimoniális királyságot felváltó rendi-képviselői monarchia nem a korai állam egy meghatározott pillanatban történt összeomlásával, és annak helyébe új állammodell emelkedésével alakult ki, hanem a patrimoniális hatalom alapjainak már a XI. században megkezdődött és hosszan elhúzódó felbomlásával párhuzamosan alakultak ki és erősödtek a rendek, a rendiség, majd a rendi állam alapjai.¹¹⁴ E folyamatban a király egyre kevésbé viselkedhetett földesúrként, uralma fenntartásához mind nagyobb szüksége volt támogatókra, szövetségesekre, ezért az adományozások folyamata és az adományozott birtokok köre szélesedett, míg az Árpádok tradicionális tekintélye csökkenésnek indult, ezzel párhuzamosan pedig erősödött a bárók törekvése a kisebb nemesek, serviensek fölötti hatalomszerzés iránt.¹¹⁵ Makk Ferenc egyenesen arra jut, hogy a Szent István által létrehozott dinasztikus államot valójában csak Luxemburgi Zsigmond uralkodását követően váltotta fel „a középkori nyugat-európai állam újabb változata”, a rendi állam.¹¹⁶

¹¹⁰ BÓNIS 2003, 86., 90–91. o.

¹¹¹ DEGRÉ 2009, 69., 73., 81–82. o.

¹¹² RÁCZ L. 2016, 71–73. o.

¹¹³ CSIZMADIA–KOVÁCS–ASZTALOS 1975, 88–89., 94. o.

¹¹⁴ MEZEY 2003, 55–60. o.

¹¹⁵ MEZEY–GOSZTONYI 2020, 83. o.

¹¹⁶ MAKK 2010, 29. o.

A (jog)történeti irodalom tehát a Szent István által kialakított hatalmi-közjogi berendezkedés végét jellemzően nem kapcsolja össze az Árpád-ház uralkodói ágának kihalásával. Mégis, 1301-ben az Árpádok – köszönhetően III. András ama törekvésének is, hogy hatalmának erősebb legitimációja érdekében koronáját Szent István koronájával azonosítsa¹¹⁷ – „egy államot hagytak örökül, és azt a megingathatatlan hitet, hogy az országot az jogosult kormányozni, aki Szent István koronáját hordja”.¹¹⁸ E megállapítás közjogi esszenciáját, az Árpád-ház uralkodói ága kihalásának jelentőségét abban kell látnunk, hogy a honfoglaló ősökig visszavezetett uralkodói vérvonal megszakadásával a trónutódlásban a korábbiakhoz képest szükségszerűen legitimációs hiátus keletkezett. E hiátus kitöltésének szüksége pedig a korábbi uralkodók hatalmi viszonyrendszerével történő folytonosság igényével kiegészülve vezetett el a – későbbi Szentkorona-tan egyik alapjául is szolgáló – koronaeszme legitimációs folytonosságot biztosító értelmezésének születéséhez.

4. A koronaeszme és a királyi hatalom legitimációja

Ahogy arra Bertényi Iván is rámutat, a király koronájához fűződő jogi nézetek hazánkban megfigyelhető Árpád-kori megjelenése nem egyedülálló az európai jogfejlődésben, ő maga a hazai eszmetörténetet az angol, francia, cseh, és lengyel példával hasonlítja össze.¹¹⁹ A (jog)történeti irodalom pedig általában egyetért abban, hogy az Árpád-kori forrásokban is több alkalommal megjelenő „korona” jelentéstartalma jelentős változáson ment át a királyság első századaiban. Kezdetben a korona a királyi méltóság és főhatalom jelképe, amely nem válik el a király személyétől. Ebben az értelemben tehát a korona, mint a királyi méltóság megtestesítője, lényegében a királyság, a kormányzás megfelelője.¹²⁰

A király és a korona gondolati egysége megbomlásának korai jelei többek szerint már Kálmán uralkodása alatt megfigyelhetők. Kristó Gyula és Makk Ferenc a király és Álmos herceg szembenállása kapcsán emelik ki, hogy ekkorra már a hatalmi viszonyok alakulását érdemben befolyásolta az uralkodó osztály vezető csoportjainak magatartása, például amikor a főurak nem kívántak egymás ellen harcolni, így a király és testvére kénytelek voltak – legalább időlegesen – megbékélni.¹²¹ Ebből – Dümmerth Dezső szavaival – a király érezte, hogy politikai hatalmának erősödése ellenére a méltóság ereje csökken, a nemesek kezdenek öntudatra ébredni.¹²² Ezért Kálmán – a környezetéből kiemelkedő műveltsége alapján talán személyes, pragmatikus elgondolásából fakadóan – a Hartvik-féle Szent István-legenda megrendelőjeként a pápai koronaküldés tanának első megfogalmazásán és az apostoli királyság tételén túl (hogy tudniillik a király a népet és az egyházat királyként és főpapként egyaránt kormányozza) „a korona tárgyi jelentőségének felmagasztalását az első király személyével összekötve” tulajdonképpen magyar királymítoszt kívánt teremteni, felszámolva „az Árpádok sámán-nemzetiségében a személyes uralkodáshoz fűződő varázserő eleven király-misztikumát”.¹²³

Az uralkodónak tekinthető jogtörténeti álláspont szerint azonban – a koronának a korabeli oklevelekben megfigyelhető jelentésváltozására is figyelemmel – igazán csak a XIII. századtól indult meg a király személyének és a koronának elválasztása, addig a koronaeszme

¹¹⁷ BENDA-FÜGEDI 1979, 27–29. o.

¹¹⁸ BENDA-FÜGEDI 1979, 30. o.

¹¹⁹ BERTÉNYI 1986, 149–150. o.

¹²⁰ BENDA-FÜGEDI 1979, 50. o.

¹²¹ KRISTÓ-MAKK 1988, 142–143. o.

¹²² DÜMMERTH 1980, 318. o.

¹²³ DÜMMERTH 1980, 313., 315., 317. o., KRISTÓ-MAKK 1988, 143–146. o.

lényege a királyi méltóságnak, a királyi jogok összességének és a koronának azonosítása volt, „a koronaeszme jegyében a király és korona értelmezése még nem vált külön”.¹²⁴ A Kálmán-korabeli gondolatok szerint pedig a korona „egyszerre fejezte ki az uralom legitim birtoklását, jogosította az uralkodót a hatalom gyakorlására, és szolgált a hatalomátruházás rituális ékszereként”, a koronázási ékszer tehát nem csupán a törvényes uralom szimbóluma, hanem az egyházi közrehatás kifejezője is volt.¹²⁵ A XIII. századtól azonban éppen a király és a korona elválasztása által jelenik meg a magyar koronaeszmét a külföldi példáktól megkülönböztető jelleg, minthogy hazánkban a király személyétől elválasztott koronafogalom nem elvont, hanem egy konkrét tárgyhöz, a Szent Istvánnak tulajdonított koronához kapcsolódott.¹²⁶ Ezzel Rácz Lajos szerint kialakult egy állandó – a nyugati szokásoktól eltérő – közjogiasuló gyakorlat, amelynek értelmében csak a hagyomány szerint Szent Istvánnak tulajdonított korona, a *Sacra Corona* bír legitimáló erővel.¹²⁷

E jelentésváltozás kapcsán Bertényi Iván felveti a III. Honorius pápa által 1225-ben a királyi birtokadományozás tárgyában II. Andrásnak, illetve Béla ifjabb királynak írt levelek jelentőségének kérdését, mivel a pápai üzenet szerint a király „köteles a koronája tisztességét épségben megőrizni”.¹²⁸ Maga is erősen kérdésesnek tartja azonban azt, hogy a pápa konkrétan a Szent Koronára utalt volna, mivel levele a koronát a koronázási esküvel összefüggésben említi, azonban ilyen esküről II. András esetében a történettudomány más forrásból azóta sem tud (igaz, látszólag Timon Ákos és mások is tényként fogadják el II. András efféle esküjét a Szent Korona elméletének megalapozása körében¹²⁹). III. Honorius tehát vélhetően a korabeli Európában szokásos koronázási szertartásokból kiindulva utalt II. András esküjére, miközben valójában ő sem ismerte annak tartalmát, és eskütételre ekkor talán még nem is került sor.¹³⁰ A koronaeszmevel foglalkozók többsége szerint is inkább az 1250-es évektől figyelhető meg az, hogy az oklevelekben a korona – és egyre inkább a Szent Korona – kifejezés már valóban konkrétan a Szent Istvánnak tulajdonított koronára utal, és végül III. Andrásnál válik nyilvánvaló ez az értelmezés, minthogy ő a koronát a Szent Király koronájának nevezi.¹³¹

Az Árpád-kori központi hatalom pályáját összefoglalva Szekfű Gyula azt írja, hogy Szent István a királyság alapítójaként ugyan megfosztotta népét politikai szervezetétől, de a régi helyett magasabb rendű újat adott neki; gondoskodott arról, hogy utódai épségben tartsák életművét; és bár egyes utódok gyengének bizonyultak, az életerős dinasztia végül minden akadályt legyőzve a nemzeti fejlődés folytonosságát mindig helyreállította; ugyanakkor – jegyzi meg – III. András halálakor az országban élő nagybirtokosok hatalma már olyannyira megnőtt, hogy azt szinte a késő-középkor önálló német fejedelmeinek hatásköréhez lehetne hasonlítani.¹³² Engel Pál szavaival pedig: már III. András halála előtt a központi hatalom egyre inkább az ország középső vidékeire korlátozódott, de a bárók megerősödésének folyamata némileg még rejtve maradhatott, mert egy részük még elismerte az Árpád-házi király fennhatóságát – azonban 1301 után „néhány évre felrémlt az a lehetőség, hogy az egységes magyar királyság életképtelen kisállamok halmazára bomlik fel”.¹³³ A királyi hatalom legitimációja kapcsán Szekfű azt emeli ki, hogy ugyan Árpád leszármazottai – e

¹²⁴ MEZEY 2003, 96. o.

¹²⁵ MEZEY-GOSZTONYI 2020, 65. o.

¹²⁶ BERTÉNYI 1986, 152. o., TIMON 1920, 5. o.

¹²⁷ RÁ CZ L. 2016, 298. o.

¹²⁸ CD III/2., 47–48. o.

¹²⁹ TIMON 1920, 5–6. o., ERDÉLYI 1936, I. k. 220–221. o., HORVÁTH A. 2020, 121. o.

¹³⁰ BERTÉNYI 1986, 150–152. o.

¹³¹ BENDA-FÜGEDI 1979, 25–27. o.

¹³² SZEKFÜ 1917, 41–42., 55. o.

¹³³ ENGEL 1990, 262–263. o.

kapcsolat folytán – kétségtelenül birtokában voltak a trónöröklési jognak, a királyi jogok gyakorlásához mégis szükséges volt, hogy az egyház őket Szent István koronájával (a hagyomány szerint neki tulajdonított koronával) megkoronázza.¹³⁴ Innen fakadhatott III. András halála után a trónbetöltés kérdésének az a megközelítése is, hogy ha már nincs fiú utód, az uralkodó legyen lehetőleg az Árpádok leányági leszármazottja, Szent István koronájával megerősítve.¹³⁵

E folyamatokból szinte előrevetíthető a koronaeszme további alakulása, hogy tudniillik az Árpád-kor utolsó időszakától kezdődően mindinkább közjogiassá váló királyi pozíció lehetővé tette a korona állami főhatalmat szimbolizáló szerepének felerősödését, majd miután a XIV. századra a korona már rendre a király mellett jelenik meg, a XV. századtól – mint az ország koronája – az államhatalom képviselője, így a rendek oldalán mindinkább az uralkodót korlátozó intézménnyé vált.¹³⁶ A korona közjogi attribútumait idősorba rendezve Máthé Gábor is elsőként említi a koronának a király személyétől történő – egyébként az angol jogi megoldáshoz hasonlítható – elválasztását, majd a XV. századtól az államszemélyiség jogalanyivá válását.¹³⁷ Más megfogalmazásban: a *Sacra Corona* önálló hatalma majd a hatalomnak a király és a rendek közötti megosztásakor alakul ki.¹³⁸ Hasonló következtetésre jut a koronaeszme Árpád-kori fejlődésében Kálmán király jelentőségét hangsúlyozó Dümmerth Dezső is, aki szerint a Kálmán által megalkotott – illetve az általa megrendelt Hartvik-legendába foglaltatott – eszme „megfelelő szellemi talaj híján tévútra ment”, nem válhatott valódi király-kultusz alapjává, hanem azt éppen a nemesség sajátította ki hatalmának erősítésére a királyi hatalommal való osztozásban.¹³⁹ A koronának – és a koronaeszmének, illetve az eszme legitimációs funkciójának – legfontosabb korszaka azonban a vegyesházi királyok korában jött el, mivel ekkor az uralkodók arra kényszerültek, hogy regnálásuk jogszerűségét politikai-ideológiai argumentumokkal is alátámasszák.¹⁴⁰

Itt jutunk el ahhoz – a fentiekben már körvonalazódni látszó – gondolathoz, amely alapján az Árpád-ház kihalása a dinasztikus határvonal mellett közjogi szempontból is valódi korszakhatárnak tekinthető. Az Árpád-korban ugyanis a trón betöltésébe a nemzet nem szólhatott bele¹⁴¹ – nem is volt oka rá –, mivel az Árpád-házi leszármazók sorát „az ország lakossága szemében születése, a család hagyományos hivatottsága alkalmassá tette az uralkodásra; a családi viszályok fegyverrel való elintézése után a győztest elismerték királyuknak, természetes uruknak”.¹⁴² Fügedi Erik szavaival ekkor még az uralkodó család tekintélye „az örökléssel szemben minden kételyt kizár”.¹⁴³ Ha voltak is trónharcok, a főhatalomért versengő felek egyaránt az első király nemzedékébe, végső soron a honfoglaló Árpád-nemzetségbe tartozás okán léphettek fel trónigényükkel, és győzelmük esetén leszármazásuk biztosította (volna) uralmuk legitimációját. Igaz ez akkor is, ha az ellenfelek már a királyság korai időszakában nem egyszer külföldi segítséget is igénybe vettek harcuk eredményes megvívása érdekében, aminek pedig nyilvánvalóan megvoltak a maga politikai-gazdasági költségei, ellentételezései is.¹⁴⁴

¹³⁴ SZEKFÜ 1917, 69. o.

¹³⁵ BENDA-FÜGEDI 1979, 31., 39. o.

¹³⁶ BERTÉNYI 1986, 152–154. o., HORVÁTH A. 2020, 121–122. o., MEZEY 2003, 97. o.

¹³⁷ MÁTHÉ 2016, 52–53. o.

¹³⁸ BIRÓ 2018, 57. o.

¹³⁹ DÜMMERTH 1980, 317–318. o.

¹⁴⁰ MEZEY 2003, 97. o.

¹⁴¹ FRAKNÓI 1921, 13., 15. o.

¹⁴² ECKHART 1935, 105. o.

¹⁴³ FÜGEDI 1974, 38. o.

¹⁴⁴ PAULER 1899, I. k. 137–138. o.

Az Árpád-ház uralkodói ágának kihalását és a köznyelvben általában – bár Engel Pál szerint a király hiányára utaló megnevezés és az önjelölt trónkövetelők és a „kiskirályok” nagy száma közötti ellentmondás miatt helytelenül¹⁴⁵ – interregnumnak nevezett időszakot követően ténylegesen és tartósan uralkodó I. (Anjou) Károly (Róbert) is fegyverrel volt kénytelen megerősíteni hatalmát,¹⁴⁶ azonban nála már hiányzott a Szent Istvánnal, illetve Árpáddal fennálló vérségi kapcsolat és az ebből fakadó misztikus eredetű legitimáció. Éppen e hiátust felismerve törekszik I. Károly a Szent Koronán keresztül tudatosan visszavezetni és összekapcsolni hatalmát a Szent István koronázása körül kialakult hagyománnyal,¹⁴⁷ az isteni megerősítést kifejező pápai koronaküldéssel. Amíg tehát III. Andrásnál az Árpád-házi leszármazásának elfogadtatása mellett a Szent István koronájával történő koronázás hangsúlyozása inkább csak a hatalma egyébként meglévő legitimációjának szimbolikus erősítését szolgálta, addig I. Károly uralomra jutásának és koronához való viszonyának jelentősége közjogi-legitimációs szempontból már valóban új és megkerülhetetlen, mert csak így vált az ő uralma – szándéka szerint is – a koronának a pápától nyert szentsége folytán kikezdehetlenné.¹⁴⁸ Ekkor fogalmazódik meg tehát a később nagy szerepet játszó elv, miszerint csak a Szent Koronával – és további alakítások mellett – történő királykoronázás érvényes, ezzel pedig a korona „politikai töltésű relikviává vált”, és egyre közeledett az idő, amikor „szinte vallásos tisztelet övezi majd, és a szentkorona-tan misztikus állameszméje kötődik hozzá”.¹⁴⁹

Mindezek alapján kijelenthetőnek vélem, hogy III. András halálával az Árpád-ház uralkodói ágának kihalása a létrejövő legitimációs hiátus okán szükségszerűen hozta el a már kialakulóban lévő koronaeszmé valódi és egyben legfőbb legitimációs tényezővé válását, és bár ezzel a legitimáció forrása látszólag meg is változott, valójában az egy konkrét koronára, a hagyományosan Szent Istvánnak tulajdonított Szent Koronára történő utalással a koronaeszmé legitimációs funkciója egyfajta legitimációs folytonosságot is teremtett Szent István (és az Árpádok), valamint I. Károly (és utódai) hatalomgyakorlása között.¹⁵⁰

Ennek pedig az Árpád-korban kialakulóban lévő államiság kérdése szempontjából is nagy jelentőséget tulajdoníthatunk, mert bár a magyar állam születése egyetlen konkrét időpontban vagy kellően rövid időintervallumban talán soha nem lesz mindenki számára elfogadható módon meghatározható, a koronaeszmé legitimációs funkciójának III. András halálát követő megjelenése a jogi értelemben vett állam létezése szempontjából is iránymutatással szolgálhat. Egy a jogi értelemben vett állam jellemzőivel nem rendelkező országot ugyanis esetleg még el lehet foglalni pusztán fegyveres erővel, és az akár – legalább időlegesen – legitimáció nélkül vagy teljesen új, eredeti legitimációs forrás kijelölésével is uralom alatt tartható. Ha azonban a korábbi legitimációs forrás – esetünkben az Árpádtól való leszármazás – kimerülése után az uralmat ténylegesen megszerezni szándékozó és arra képes utód – esetünkben I. Károly – a hatalmának legitimációját a korábbi hatalommal folytonosan igyekszik és egyben kénytelen meghatározni, az nyilvánvalóan arra utalhat, hogy az uralni kívánt hatalmi-társadalmi struktúra már jogi szempontból is értelmezhető, az uralkodó személyétől függetlenül önazonossággal bíró entitás, amit – egyéb jellemzői mellett – már alighanem államnak nevezhetünk.

A Bónis György által a magyar királyság első – igaz, szerinte inkább 1222-ig tartó – időszakára alkalmazni javasolt személyes királyság megnevezést, valamint Degré Alajosnak

¹⁴⁵ ENGEL 1990, 262. o.

¹⁴⁶ SZEKFŰ 1917, 58. o.

¹⁴⁷ BIRÓ 2017, 163. o., RÁCZ L. 2000, 25. o., ZSOLDOS 2001a, 43–44. o.

¹⁴⁸ BIRÓ 2018, 56. o.

¹⁴⁹ ENGEL 1990, 264. o.

¹⁵⁰ MÁTHÉ 2021, 14–15. o.

azt a megállapítást, miszerint elvileg egészen a XIV. század végéig a király a hatalom egyetlen birtokosa, összevetve a koronaeszme és a legitimitáció kérdésével, az Árpád-kor a leszármazáson alapuló misztikus legitimitációval megerősített személyes királyság korszakának nevezhető (az Árpád-kor és a rendi állam intézményeinek megszilárdulása közötti időszak pedig a koronaeszmével megerősített személyes királyság korszaka lehet).

III. A királyi jog (*ius regium*)

A jogtörténet-tudományban a királyi jog (*ius regium*) számos meghatározása ismert. Ezek közül alighanem a legismertebb a Werbőczy István Hármaskönyvében leírt definíció, mely szerint: „habár a királyi jog majdnem mind azon nemesi jószágokra vonatkoztatható és kiterjeszthető, a melyek bármely módon vagy czímen királyi adományozás alá esnek; mégis ha az urak vagy nemesek valamelyike hűtlenség bélyegét magukkal hozó és okozó esetekben és bűnökben vált vétkessé és hibássá, vagy ha (mostanában) magvaszakadtan halt el: akkor az ilyennek vagy ilyeneknek javait és jószágait nem egyszerűen királyi jog czímén szokták adományul kérni, hanem (megmagyarázott) hűtlenség vagy az elhalt ember magvaszakadása czímén; mi mellett az efféle adománylevélbe gyakran be szokták a fölkérők tétetni a királyi jogot is (hogyha a jószágban egyébként ilyen is volna)”.¹⁵¹ Werbőczynél tehát a királyi jog a nemesek birtokai királyra háramlásának szubszidiárius jogcíme. E definíció az Árpád-kor tekintetében sem érdektelen, mert bár a Hármaskönyv a XVI. század elején született, az döntően szokásjogi szabályok – különösen az úgynevezett nemesi magánjog szokásjogi normáinak – foglalata, és számos jogintézménye bizonyosan visszavezethető az Árpád-korig is. Hogy ezt maga Werbőczy is így látta, annak igazolására elég felidézni, hogy a törvénykezésben megtartandó szokás(jog) eredet szerint megkülönböztethető alapelemei között elsőként említett „országos rendelmények és végzések” sorában több Árpád-kori dekrétumot is nevesít.¹⁵²

A korona birtokjogához kapcsolódik az a meghatározás is, amely szerint a királyi jog a tradicionális magyar jogban – az ősiség törvényében megjelenő elidegenítési és terhelési tilalom, valamint a szomszédok megváltási joga mellett – a tulajdon korlátjaként megnyilvánuló elidegenítési tilalom. Ebben az értelemben a *ius regium* nem más, mint az adományos jószágon – a szabad rendelkezés joga biztosításának kivételes esetét kivéve – fennálló, lappangó dologi jog, amely korlátozza (lényegében kizárja) az adományos rendelkezési jogát az adománybirtok felett, és amely alapján a jószág az öröklésre jogosultak körének kimerülésével vagy hűtlenség okán „visszaszáll” a királyra (a koronára), aki arról ismét szabadon rendelkezhet.¹⁵³

Párniczky Mihály a királyi hatalomgyakorlás birtokkal összefüggő megnyilvánulásaira, a korona birtokjogára koncentráló munkájában a királyi jog – általam is irányadónak tekintett – tágabb fogalmát határozza meg. Eszerint a *ius regium* nem más, mint a király közbizalmi állását meghatározó olyan jogszabályok összessége, amelyek a király számára valamely politikai vagy gazdasági előnyt biztosítanak.¹⁵⁴ Nemzetközi kitekintésben – egyebek mellett a *Jus Feudorum Longobardicum*, az *Edictum Theodorici*, a *Lex Baiuvariorum*, a *Lex Visigothorum* és a *Grand Coustumier de Normandie* alapján – Párniczky azt is kimutatja, hogy e tágabb értelemben vett királyi jog elemei jelentős átfedést mutatnak a középkori Európa több jogrendszerében, akkor is, ha az egyes részjogosítványok pontos tartalma az azonos megnevezés mellett is jelentős területi eltéréseket mutathat.¹⁵⁵

Ilyen jellegzetes, politikai vagy gazdasági lényegű uralkodói jogosítványok – korszakok és országok szerint részleteikben némiképp esetleg eltérő tartalommal – a törvényhozás, a

¹⁵¹ WERBŐCZY 1894, 104. o.

¹⁵² WERBŐCZY 1894, 289–291. o.

¹⁵³ BÉLI 2000c, 72–73. o.

¹⁵⁴ PÁRNICZKY 1940, 7. o.

¹⁵⁵ PÁRNICZKY 1940, 6–11. o.

bíráskodás (az igazságszolgáltatás szervezése), az adók, vámok, halászati- és sójövedék szedése, a városok szolgáltatásai, a vagyoni büntetés, a pénzverés, a fontosabb tisztviselők állítása, a fegyverkezés és a hadsereggel rendelkezés. Lényegében e jogosítványokat sorolja fel Degré Alajos is a középkori magyar királyi hatalom megnyilvánulási formáiként.¹⁵⁶

Párniczky különbséget tesz nagyobb (törvényhozás, tisztségek adományozása, pénzverés, adóztatás, kegyelmezés, stb.) és kisebb (bírságok, vámok, stb.) királyi jogok között, megjegyezve, hogy utóbbiak egyenként vagy általánosságban is átruházhatók, míg előbbiek átruházására leginkább a nagyobb méltóságra emeléssel kerülhet sor. Érdekesebb azonban a Párniczky által alkalmazott másik felosztás, amely a *ius regium* elemein belül – a nem vagyonerdekű jogoktól – megkülönbözteti a *fiscalia regum*, az úgynevezett vagyonerdekű előjogokat, amelyek elkülöníthető köre már a germán népjogokban élesen kirajzolódott, és amelyeknek távolabbi gyökerei a római *res ad fiscum pertinentes* intézményében kereshetők.¹⁵⁷ Az adók, vámok, jövedékek szedésében, a vagyoni büntetések behajtásában vagy éppen az örökös nélkül maradt jószág megszerzésében megnyilvánuló jellegzetes vagyonerdekű jogosítványok kapcsán megjegyzi Párniczky azt is, hogy egyes források a királyi jogot ezekre az elemekre szűkítik – míg ő maga ezeket nevezi szűkebb értelemben vett királyi jognak –, illetve hogy elsősorban nem vagyonerdekű uralkodói jogosítványok is vagyoni jelleget ölthetnek, ha azokat a király ellenszolgáltatás fejében gyakorolja (vagy engedi át).¹⁵⁸

A két jelenség definiálása nélkül is a királyi jog és a *fiscalia regum* azonosítása olvasható ki Degré Alajos gondolataiból is, amikor a királyi hatalom megnyilvánulási formái körében az „államvagyon” és a királyi magánvagyon elkülönülésének hiányát taglalva megjegyzi, hogy a király magánbirtokai, illetve a vámok, a vásárjövodelmek, a bányajogból és a nemesérc-monopóliumból származó jövodelmek, a sójövodellem és a pénzverés haszna mint királyi jog (*jus regale*) címén szedett pénzjövodelmek közös kezelés alatt állnak.¹⁵⁹ Ezzel összefüggésben Bónis György – előrebozsátva, hogy „a regálék Európa-szerte a király személyéhez és méltóságához kapcsolódnak” – megjegyzi, hogy a személyes királyság korában a közpénztár és közteher fogalmak még ismeretlenek, a közjövodelmek a király kincstárába folynak be.¹⁶⁰ E *fiscus* pedig mint királyi (állami) vagyont kezelő szerv „jogi személy volt, amely a király és a szent korona vagyoni érdekeinek védelmét látta el, a *ius regium* alapján eljárva”.¹⁶¹

Ismertek olyan meghatározások is, amelyek a fenti, látszólag jelentősen különböző megközelítések elemeit összekapcsolva megmutatják a *ius regium* szűkebb és tágabb értelmezéseinek összefüggéseit. A Csizmadia–Kovács–Asztalos szerzőhármast tankönyvében például a királyi jog tulajdost korlátozó jellege mellett a *fiscalia regum* elemei jelennek meg: a *ius regium* – a középkorban is használt kifejezés értelme szerint – nem más, mint a „feudális” tulajdonjog korlátját képező királyi főhűbérúri- vagy főtulajdonjog. Ez magában foglalja a magvaszakadt elhunytak, valamint a hűtlenek birtokjogainak királyra (koronára) háramlását, az ilyen birtokjogok feletti szabad rendelkezést (annak megtartásáról vagy újabb adományozásáról való döntést), illetve a királyi jogról történő lemondás – a birtok elidegenítéséhez szükséges királyi hozzájárulás – jogát is.¹⁶²

¹⁵⁶ DEGRÉ 2009, 73–74. o.

¹⁵⁷ PÁRNICZKY 1940, 6., 8–9. o.

¹⁵⁸ PÁRNICZKY 1940, 8. o.

¹⁵⁹ DEGRÉ 2009, 74. o.

¹⁶⁰ BÓNIS 2003, 82. o.

¹⁶¹ BÉLI 2000c, 54. o.

¹⁶² CSIZMADIA–KOVÁCS–ASZTALOS 1975, 276., 278–280. o.

Megint máshol a királyi jog az Árpád-kori királyi főtulajdonjogi jellegének hangsúlyozása mellett a rendi korszakra nézve mint visszaháramlási jog vagy mint a rejtett királyi jog felhívása, a királyi adományozási jogcímek egyikeként jelenik meg önállóan vagy más adományozási jogcím – magszakadás vagy hűtlenség – mellett, szubszidiárius jelleggel.¹⁶³ Ez az értelmezés ugyancsak megjelenik Degré Alajosnál a királyi adomány jogcímeinek tárgyalásánál.¹⁶⁴ Az egyik újabb kiadású hazai alkotmánytörténeti tankönyv pedig szeintén a királyi jog háramlási jellegét kiemelve mutat rá annak vagyonérdekű előjog-jellegére. Eszerint a király jogkörét személyes- és uralmi felségjogok képezik, és az uralkodó „messzemenő pénzügyi jogosítványokkal rendelkezett, a háramlási jog (*ius regium*) alapján megillette az elhagyott, uratlan jószágok birtokbavétele, hűtlenség esetén a vagyonelkobzás”.¹⁶⁵

A *ius regium* fenti értelmezéseitől megkülönböztethető – a királyi jogtól mégsem teljesen független – jelentéssel bír a fentebb Bónis és Degré megállapításai kapcsán már említett regálék fogalma. E kifejezés általában mint a királyi jövedelmek egyik típusa jelenik meg. A Csizmadia–Kovács–Asztalos szerzőhármass rendszerezésében például a királyi birtokok jövedelmei és a különféle adók mellett királyi jövedelmek a „*regale*” jövedelmek, vagyis a királyi felségjogból származó bevételek, királyi haszonvételek – így a kamara haszna, a bányabevételek, a sójövedelmek és a harmincad.¹⁶⁶

Ha végül a királyi jog megjelenését vizsgáljuk az Árpád-kori írott forrásokban, arra juthatunk, hogy miközben a szűkebb és még inkább a tágabb értelemben vett királyi jog elemei – jogi jelentőségüknél fogva – gyakran köszönnek vissza különösen a királyi oklevelekben, addig maga a *ius regium* szóösszetétel ritkán fordul elő. A kifejezést használó talán legkorábbi forrás IV. Béla 1252. évi oklevele, amelyben hű szolgálataiért Protáz fia Péter ispánnak adományozza az örökös nélkül elhunyt Nymhir és Róbert *serviensek* egykori földjeit, amelyek – mint mondja – királyi jogon az ő kezére háramlottak.¹⁶⁷ A nagyobb számú korabeli forrást feldolgozó Párniczky Mihály is kimutatja, hogy bár a királyi jogok érvényesülésére már Szent István törvényeiben található adatok, azonban a *ius regium* kifejezést az oklevelekben következetesen csak IV. Béla korától kezdik használni.¹⁶⁸

E jelentős időbeni eltérés oka az lehet, hogy az Árpád-kori oklevelekben a *ius regium* kifejezés a szűkebb értelmében, a birtokok háramlásának valamely alakzatához kapcsolódóan jelenik meg, ezért jellegzetesen a birtokra vonatkozó valamilyen jogügyletet vagy jogvitát leíró oklevelekben található meg, ezek száma pedig csak a XIII. századtól – a kancellária fejlődésével – kezdett nagyobb mértékben gyarapodni. Ezzel szemben a tágabb értelemben vett királyi jog, a király közjogi állását meghatározó jogosítványok köre – eltekintve a korábbi fejedelmi jogoktól – (legalább) egyidős kell legyen a királyság intézményével. A *ius regium* ugyanis – továbbgondolva Párniczky Mihály definícióját – kijelöli a királyi hatalom közjogias kereteit, annak mibenlétét, meghatározza a király közjogi jellegű előjogait. Egyszerűbben fogalmazva, a *ius regium* az, amittől tartalmi értelemben király a király (e tartalmi elemeket egészítik ki a királlyá válás formális kellékei, valamint a királyi hatalmat megalapozó legitimációs források). A királyi jog tágabb és szűkebb értelmezéseinek összefüggésével kapcsolatban pedig ki kell emelni, hogy a birtokok királyra háramlásának szubszidiárius jogcímeiként, háramlási jogként vagy elidegenítési tilalomként felfogott királyi jog – amint Párniczky Mihálynál is – a tágabb értelemben vett királyi jog egyik vagyoni jellegű (vagyonérdekű) elemeként vagy jogcsoportjaként is megjelenik.

¹⁶³ MEZEY 2007, 81., 99., 111–112. o.

¹⁶⁴ DEGRÉ 2009, 155. o.

¹⁶⁵ MEZEY–GOSZTONYI 2020, 133–134. o.

¹⁶⁶ CSIZMADIA–KOVÁCS–ASZTALOS 1975, 145–146. o.

¹⁶⁷ ÁÜO VII., 340. o.

¹⁶⁸ PÁRNICZKY 1940, 20., 49–50. o.

Ha pedig azt a kérdést tesszük fel, hogy a *ius regium* határozza-e meg *a priori* jelenséggént a király jogállását, vagy inkább a mindenkori uralkodó tényleges hatalma determinálja a királyi jog tartalmát, az alábbi megállapítások tehetők. Egyrészt, a királyi jog tartalmi megközelítése során – a középkort tekintve is – látható, hogy vannak tipikus uralkodói jogosítványok, amelyek helytől és időtől nagyrészt függetlenül (legfeljebb mértékükben és gyakorlási módjukban különbözve) az uralkodó jogállásának mellőzhetetlen elemei. Másrészt, a *ius regium* legfontosabb elemeinek (mint a törvényhozás, királyi jövedelmek beszedése, pénzverés monopóliuma, a főbb tisztségek adományozása, a királyhoz hűtlenek megbüntetése, a kegyelem gyakorlása vagy a hadsereggel rendelkezés) tényleges gyakorolhatósága hiányában egyetlen monarcha sem tudta tartósan fenntartani uralmát. A bárók, úgynevezett kiskirályok, vagy éppen az ellenkirályok megerősödése, hatalma is jellemzően arra épült, hogy egyes királyi jogokat kezdtek gyakorolni, bitorolni. Tényleges hatalomgyakorlásuk azonban egyfelől területileg nem érte el a legitim király uralmának földrajzi kiterjedtségét, másfelől esetükben hiányoztak azok a ceremóniális, szimbolikus elemek, valamint az a legitimációs háttér, amelyek miatt formális értelemben király a király. E megállapítások inkább arra mutatnak, hogy a királyi jog határozza meg a király közjogi hatalmát és jogállását. Igaz azonban az is, hogy a *ius regium* meghatározó elemeinek tényleges működésére visszahat a királyi hatalom aktuális állapota, ez kényszerítheti a királyt (de az Árpád-korban még nem közjogilag, hanem szigorúan politikailag, célszerűségből) kedvezmények biztosítására, olykor változások eszközölésére a hatalomgyakorlás formáiban.

IV. A vizsgálat rendszerelméleti kerete

A jogtörténeti vizsgálódások során figyelemmel kell lenni arra, hogy a középkor hatalmi-közjogi viszonyai nem azonosíthatók és egy az egyben nem is írhatók le a mai (alkotmány)jogi fogalmainkkal. Az Árpád-kori jelenségeket vizsgálva mintegy hétszáz–ezer éves vizsgálati tárgyat kell leírnunk, miközben jogi gondolkodásunk és fogalomkészletünk alapvetően a mai jogrendszerhez igazodik, jogi gondolkodásunk e keretben gyökerezik és fejlődik. Mégis, amennyire helytelen az időben és jellegben is igen távoli korszakok között kellő történelmi-tudományos bizonyítékkal alá nem támasztható párhuzamok, összefüggések vizionálása, éppúgy elutasítandó volna e nehézségek miatt elengedni a régi magyar jog alapos vizsgálatának igényét. E két véglet és a középkori jogi jelenségek mai fogalmi rendszerünkkel történő leírását megkísérlő köztes megoldások hátterében húzódó elvontabb dilemma – hogy tudniillik miért és hogyan foglalkozzunk régebbi jogtörténelmünkkel – jóval túlmutat e dolgozat keretein. Ha azonban a jogtörténetben mintákat keresünk (és talán találunk is) például arra, hogyan reagál a hatalom és a jog egyes egyéni vagy társadalmi kérdésekre, konfliktusokra, úgy az Árpád-kor berendezkedése és a jelenkor (alkotmány)jogi fogalomrendszere között – jogfolytonosság hiányában is¹⁶⁹ – kapcsolódást kereshetünk a mindkét korszakban jelentkező kérdéseken, feladatokon keresztül.

Olyan megközelítés szükséges tehát, amely az Árpád-kor közjogi-hatalmi berendezkedése és napjaink államberendezkedése, alkotmányjoga között ténylegesen ki nem mutatható közvetlen kapcsolat és jogfolytonosság képzetének hajszolása nélkül mégis segíthet rámutatni a szabályozandó kérdések és jelenségek bizonyos fokú hasonlóságából eredően a különböző korok intézményei és megoldásai között fellelhető hasonlóságokra. Ezek pedig igazolhatják a jogtörténeti kutatás (és oktatás) létjogosultságát a jog egészének alaposabb megismerésében és a jogásszá válás folyamatában.

1. Általános gondolati keret

Megközelítésemben az államot, államhatalmat korszakoktól függetlenné emelni képes – így az Árpád-kori viszonyoknak a mai közjogi fogalmainkkal leírható vizsgálatában használható – legfontosabb fogalmak: a rendszer és a funkció. Az állam mint rendszer és annak funkciói jelenthetnek párhuzamot a különböző korok hazai közjogi rendszerei között, nem vitatva persze, hogy az idő haladtával az állam funkciói is alakulnak, változnak, bővíthetnek is, de egyes funkciók jelentősége csökkenhet vagy meg is szűnhet.

A történelmi alakzatokra is értelmezhető állam-fogalom alapján, miszerint az „komplex képződmény, összetett, intézményesített, monopolizált és centralizált hatalmi szervezet”,¹⁷⁰ látható, hogy az állam – bár lényegét illetően a szemlélő szándéka és nézőpontja szerint más és más fogalmi elemeit emelhetjük ki – aligha értelmezhető a hatalom kategóriája nélkül. Az állam feltételez valamilyen hatalmi viszonyt önmaga és az államalkotó nép között, függetlenül attól, hogy e népet csupán alattvalóknak vagy már állampolgároknak tekinthetjük, és függetlenül e hatalmi viszony demokratikus vagy diktatórikus jellegétől is. Az állam fogalmának jogi megközelítéséből pedig adódik, és a történelmi alakzatok esetében a rendelkezésre álló források is azt mutatják, hogy az állam léte és működése feltételezi valamilyen – terjedelmét és minőségét tekintve igen változatos, de legalább a társadalom

¹⁶⁹ BÉLI 2000c, 19. o.

¹⁷⁰ PETRÉTEI 2009, 241. o.

egyes rétegeire nézve általános és kikényszeríthető – normarendszer (vagyis jog¹⁷¹) létezését. Az államhatalom ugyanis a politikai uralom jogilag rendezett formája.¹⁷² Azoknál a társadalmaknál, amelyek nem jutottak el a társadalmi fejlődés ilyen szintjére, államról aligha beszélhetünk, míg azok az államok vagy ideológiák, amelyek megkíséreltek a jogról lemondani, hosszú távon – egyéb, például gazdasági okokkal is kiegészülve – nem bizonyultak működőképesnek.

Más megfogalmazásban: az állam politikai döntési egység és eljogiasított hatalmi szervezet a társadalom számára.¹⁷³ Az állam tehát jogilag szabályozott hatalmi struktúra, amelyben a jogi szabályozottság kettős. A jog egyfelől hatalmi eszköz az állam kezében, ő maga jogot alkot, jogként ismer el, a jogot érvényesíti, kikényszeríti, ezáltal maga határozza meg az államalkotó néppel szembeni viszonyát is. Másfelől a jog keret – korlát – is az állam működésére nézve. Ez napjainkban aligha szorul részletes magyarázatra, hiszen az államok működésére nyilvánvaló hatással van a nemzetközi jog – legszélesebb körben a nemzetközi *ius cogens* –, de léteznek szupranacionális jogok is, mint az Európai Unió jogrendszerének egyes szegmensei.¹⁷⁴ Az állam számára azonban saját joga is hordoz – jogelvekben, alapvető jogokban, eljárási szabályokban megtestesülő – korlátokat.

E kritériumok kapcsán az Árpád-kor tekintetében kijelenthető, hogy a fennmaradt korabeli forrásokban is találunk a (köz)hatalmi viszonyból eredő kikényszeríthető szabályokat, létezett tehát a jog mint hatalmi eszköz. A jog mint a hatalom keretének kérdése összetettebb, mivel a klasszikus európai nemzetközi jog rendszere¹⁷⁵ csak később – a szupranacionális jog még később – jelenik meg.¹⁷⁶ Máthé Gábor szavaival, a X–XI. századokban születőben lévő erős monarchia nemzetállamainak cselekvési szabadságát ugyan ténylegesen korlátozza a császári és pápai hatalom, de a XII. századtól – amikor a szuverenitás fogalma is kialakul – az államok mint az európai politika alapegységei, és nemcsak nemzeti, hanem független szuverén államok, nem ismernek el magukra kötelezőnek semmilyen szupranacionális jogot vagy intézményt.¹⁷⁷ A saját (belső) jognak mint a hatalmi viszony konkrét tartalmát is meghatározó jognak a hatalom bizonyos keretként működését azonban az Árpád-kor esetében is érdemes vizsgálni, különös tekintettel például az okleveles forrásokban a Szent István törvényeire, az Aranybullára vagy éppen az ország szokásjogára mutató hivatkozásokra.

2. Egyszerűsített rendszerelmélet

Az állam tehát jogilag szabályozott társadalmi-hatalmi struktúra, és mint ilyen: rendszer. Az általános- és a politikai rendszerelméletek, mint elvileg az államra is alkalmazható elméletek – például Karl Ludwig von Bertalanffy, Anatol Rapoport, David Easton, Gabriel Almond munkássága – is azt mutatják, hogy az állam leírható rendszerként. A politikai rendszerelméletek változatossága, az állam fogalmának különféle felfogásai és – különösen manapság – az államok összetettsége alapján alighanem az is kijelenthető, hogy az állam nem is csak egyetlen és kizárólagos módon írható le rendszerként. Ez teszi lehetővé, hogy az általános- és politikai rendszerelméletek által is gyakran alkalmazott alapfogalmak – például a

¹⁷¹ VISEGRÁDY 2003, 88–89. o.

¹⁷² PETRÉTEI 2009, 258. o.

¹⁷³ PETRÉTEI 2009, 267. o.

¹⁷⁴ BRUHÁCS 2008, 34–37., 80–82. o.

¹⁷⁵ BRUHÁCS 2008, 41–42., 47. o.

¹⁷⁶ MÁTHÉ 2021, 17. o.

¹⁷⁷ MÁTHÉ 2016, 53. o., MÁTHÉ 2021, 15–16. o.

rendszerelemek,¹⁷⁸ a funkció(k),¹⁷⁹ az információ és kommunikáció,¹⁸⁰ a folyamatos mozgás melletti állandóság,¹⁸¹ a statika és dinamika,¹⁸² valamint a rendszer határai és környezete¹⁸³ – mentén és azok legalapvetőbb megállapításaiból kiindulva felállítsunk egy (egyszerűsített) rendszerelméletet, amely elméleti keretként alkalmas lehet arra, hogy megkíséreljük áthidalni az Árpád-kor közjogi-hatalmi rendszerének intézményei és a mai közjogi gondolkodásunk és fogalomrendszerünk közötti távolságot.

A rendszerelméleti alapfogalmak mentén tehát az állam – illetve az Árpád-kor kialakulóban lévő állama – mint rendszer feltételezi rendszerelemek létezését, amelyek önálló feladattal, funkcióval bírnak. Az állam egyszersmind több, mint az egyes elemeinek statikus összessége. Az elemek között dinamikus kapcsolat, kölcsönhatás (kommunikáció) áll fenn, továbbá a rendszernek is van az egyes elemekét meghaladó, rendszerszintű célja és feladata. A rendszernek megvannak határai, ezek mentén értelmezhető a rendszeren belüliség és a rendszeren kívüliség, de a rendszer kapcsolatba is lép (kommunikál) a környezetével, a rendszeren kívüli elemekkel és más rendszerekkel. A rendszert és elemeit a rendszer környezete és belső működése által is impulzusok érik (*input*), de ezek is visszahatnak a rendszer környezetére, illetve a többi rendszerelemre (*output*). A rendszer statikus részét képezik az adott pillanatban létező határai, elemei, a rendszer és a rendszerelemek funkciói, míg a dinamikus oldalt a rendszer és elemeinek működése, kölcsönhatásai, interakciói képezik, kiegészülve az időbeli alakulással, változásokkal. A rendszer és elemeinek e folyamatos dinamikája ellenére maga a rendszer állandó (önazonos) marad.

Minthogy az állam jogi szabályozó rendszer, annak elemei (illetve azok funkciói) között értelemszerűen meg kell találnunk a szabályalkotó, -végrehajtó és -kikényszerítő elemeket is. Mert bár a minden korra érvényes, abszolút állami célok tanát a mai közjogi gondolkodás alapvetően elutasítja,¹⁸⁴ a mindenkori történelmi fejlődés igényeivel összhangban meghatározható relatív állami célok tanában¹⁸⁵ is találunk olyan elemeket, amelyek az Árpád-kor közjogi-hatalmi berendezkedésére is értelmezhetők. Ilyenek mindenekelőtt a kizárólagos állami célok vagy állami alaptevékenységek, mint a jogalkotás, a végrehajtás-államigazgatás, valamint a bírászkodás.

Mindezek alapján az egyszerűsített rendszerelméletben állami feladatként (funkcióként) rendszerelemnek tekinthető az általános jellegű, kikényszeríthető magatartási szabályok meghatározása, vagyis a jogalkotás és a jogként való elismerés (törvényhozás), e szabályok működtetése, végrehajtása és a belső rendfenntartást (végrehajtás, igazgatás, rendészet), valamint e szabályok kikényszerítése egyedi esetekben, (jog)vita vagy valamely (jog)szabály megsértése esetén (bíráskodás). Igazgatási jellegük ellenére önálló funkcióknak tekinthetők a a rendszeren kívüli elemekkel és más rendszerekkel történő kommunikációt biztosító folyamatok, ami magában foglalja a békés (diplomáciai) kapcsolatokat és a fegyveres konfliktusokat (hadüzenet, hadviselés, békekötés) is, valamint a közhitelességgel is összefüggő állami (hivatali) írásbeliség működtetése. A rendszer fontos elemei azok is, amelyek a működés gazdasági alapját biztosítják, az állam esetében – mai kifejezésekkel – a fiskális politika és a pénzgazdálkodás megjelenésével a monetáris politika. Végül, de nem

¹⁷⁸ ALMOND–POWELL 1966, 14. o., BERTALANFFY 1968, 38., 55–56. o., RAPOPORT 1986, 79. o.

¹⁷⁹ BERTALANFFY 1968, 196. o.

¹⁸⁰ BERTALANFFY 1968, 41–43. o.

¹⁸¹ BERTALANFFY 1968, 196. o., EASTON 1965, 74. o., RAPOPORT 1986, 8. o.

¹⁸² EASTON 1965, 132–133. o., RAPOPORT 1986, 239. o.

¹⁸³ ALMOND–POWELL 1966, 14. o., EASTON 1965, 59. o.

¹⁸⁴ PETRÉTEI 2009, 265. o.

¹⁸⁵ PETRÉTEI 2009, 265–266. o.

utolsósorban megemlítendő – különösen történeti tekintetben, de egyes államokban, jogi kultúrákban ma is – az ideológiai funkció, ennek keretében az állam és egyház viszonya.

A fenti rendszerelemek a mai állami működésben meghatározott állami szervek – jellemzően alkotmányos szervek – funkciói, amely szervek rendeltetése az állam céljainak valóra váltása, feladatainak ellátása.¹⁸⁶ Ez napjainkra vonatkoztatva nem más, mint az állami szervek rendszere, vagyis az államszervezet, amely „az állam felépítését és megjelenését jelenti, vagyis az állam az állami szervek rendezett összességéként olyan szervezet, amelyben az egyes szervek és intézmények rendszert alkotnak: meghatározott az egymáshoz való viszonyuk, és a közös – állami – feladatok megvalósításában elfoglalt helyük”.¹⁸⁷

Az Árpád-korban a maihoz hasonló államszervezet még nem alakult ki, annak legfeljebb igen korai kezdeteit figyelhetjük meg, akár már Szent István korában az első vármegyék és püspökségek (illetve egyházkerületek) létrejöttével.¹⁸⁸ Az országépítés és az állam jegyei kialakulásának korai szakaszában is megfigyelhető a mai fogalmainkhoz hasonló – de természetesen a kor viszonyainak megfelelő és ma már különböző állami szervekhez kapcsolódó – feladatok, hatalomgyakorlási formák elkülönülése, még ha ezek eredője kivétel nélkül a király személyére és előjogaira mutat is. A korszakból fennmaradt okleveles forrásokból látszik, hogy az uralkodó hatalomgyakorlása más és más tevékenységi formában nyilvánul meg, amikor például ítélkezik, dekrétumot alkot vagy birtokot adományoz; és az egyes hatalomgyakorlási formák eltérő módozatai mögött megjelenő valamiféle kezdetleges – de az évszázadokkal későbbi hatalommegosztási gondolattal még összefüggésbe nem hozható – gondolati háttér létezését mutatja például Szent István Intelmeinek tematikája és szerkezete is.¹⁸⁹ A királyi jog elemeiben tehát valóban a királyi hatalomgyakorlás főbb formáit láthatjuk.

Mivel azonban – ahogy ésszerűen belátható – a király egymaga nem képes gyakorolni a kialakulóban lévő állam funkcióihoz kapcsolódó valamennyi hatalmi tevékenységet, ezért a feladatkörök mentén szükségszerűen, de – mint látni fogjuk – kezdetben még feltétlenül a király akaratából és annak keretei között megjelennek más (esetre vagy tisztségviselés idejére királyi hatalommal felruházott) közreműködő személyek vagy szervek, akik és amelyek a királytól feladatul, de nem hatáskörbe kapják egyes közjogi jelentőségű feladatok ellátását. A személyes királyság korában ugyanis ezek az előjogok végső soron továbbra is egyetlen hatalmi tényezőként a királyra mutatnak, ahogy Bónis György szemléletesen megfogalmazza az egyik legkorábbi közreműködő vonatkozásában: a király tanácsának lehet feladatköre, de nincs hatásköre.¹⁹⁰ Ezért is nem volna helytálló a *ius regium* elemeit a király hatásköreinek nevezni, ez ugyanis további hatalmi tényező(k) elkülönült hatáskörét feltételezné, hanem helyesebb – a már említett megfogalmazással – a király hatalomgyakorlásának formáiként megjelölni azokat. Látható azonban, hogy nem ördögtől való az államszervezet jelenkori fogalmával történő gondolati összekapcsolás és az államszervezet korai kezdeteinek emlegetése ott, ahol valójában még egyetlen személy összpontosítja a közhatalmat.

Összefoglalva: az Árpád-kori *ius regium* jogosítványai azok a hatalomgyakorlási formák, amelyek mentén az államszervezetet alkotó főbb állami szerveket is a hatalommegosztás jegyében a későbbi évszázadok során egymástól elkülönítették. És jöllehet, a hatalommegosztás újkori elvének deklarálását és érvényre juttatását Montesquieu és követői nevéhez szokás kötni,¹⁹¹ a személyes királyság monarcháinak tevékenysége pedig elsődlegesen még az országuk, alattvalóik feletti uralkodást, hatalomgyakorlást célozza és

¹⁸⁶ PETRÉTEI 2009, 268–270. o.

¹⁸⁷ PETRÉTEI 2009, 270. o.

¹⁸⁸ KRISTÓ 1988, 63–64., 91–92. o., ÉRSZEGI 1991, 29–30. o.

¹⁸⁹ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 55–60. o.

¹⁹⁰ BÓNIS 2003, 81. o.

¹⁹¹ PETRÉTEI 2009, 159–161. o.

ennek eszköze, azonban a hatalomgyakorlási formák között a gyakorlatban már ekkor – a cizellált elméleti megalapozást megelőzően – megmutatkoznak a differenciálódás jelei. Ebben az elméleti keretben vizsgálom a továbbiakban a kialakulóban lévő állam rendszeréhez mérten a szabályalkotó funkciót mint jogalkotást (törvényhozás), a szabály-végrehajtó funkciót mint igazgatást, a szabály-kikényszerítő funkciót mint bíráskodást, továbbá a rendszer gazdasági alapját, illetve ideológiai háttérét képező és az egyéb funkciókat.

V. Törvényhozás

Napjainkban az államhatalom egyik legjellegzetesebb megnyilvánulása az általános, mindenkire kötelező (magatartási) szabályok megalkotása, aminek felső szintjét a jogszabályi hierarchiában a törvényhozás jelenti. A rendszerelméleti megközelítésben – minthogy az állam szabályozó és szabályozott rendszer – e szabályalkotó funkciót alappal kereshetjük az Árpád-kori hatalomgyakorlás formái között is. Amíg azonban az alkotmányos demokráciákban ez a funkció valamilyen népképviselői elven működő testületi szerv hatásköre,¹⁹² addig a valódi népképviselő és a kezdetlegesebb rendi képviselő korát is megelőző személyes királyság időszakában aligha indulhatunk ki más feltevésből, mint hogy a jogszabályalkotás legfőbb letéteményese az uralkodó lehet.

Az Árpád-kori törvényhozás vizsgálata során – részben megtörve az időrendiséget – célszerű előrevenni a középkori jogforrásaink szokásos megkülönböztetése szerint dekrétumnak nevezett forrásokat. Ezek – kisebb számuk, ugyanakkor nagyobb terjedelmük és szélesebb szabályozási körük alapján – alkalmasak arra, hogy keletkezési körülményeikre is utalva felvázoljuk azt a társadalmi-hatalmi közeget, amelyben adott szabályozás megszületett. A dekrétumok elemzését követően kerülhet sor a korabeli törvényhozás egyéb megnyilvánulásainak – így a szokásosan privilégiumnak nevezett forrásoknak – vizsgálatára. E módszerrel a királyi jog további elemeinél már szükségtelen lesz e gyakrabban hivatkozásra kerülő források keletkezési körülményeinek ismételt taglalása.

A jogtörténeti irodalom általában dekrétumként említi Szent István két, Szent László három és Kálmán két törvényét, II. András 1222. évi és 1231. évi Aranybulláit, IV. Béla és fiai 1267. évi törvényét, IV. László két úgynevezett kun törvényét, valamint III. András két törvényét. Béli Gábor szerint a dekrétumok közé sorolhatók még a Kálmán uralkodása idején keletkezett zsinati határozatok,¹⁹³ valamint a II. András és Jakab pápai legátus között 1233-ban a beregi erdőben kötött megállapodás.¹⁹⁴ Még tágabb értelemben ide sorolhatjuk III. Béla rendelkezését is, amellyel 1181-ben Farkas nádor és Froa asszony ügyében arról rendelkezett, hogy a király előtti aktusokat a továbbiakban írásba kell foglalni,¹⁹⁵ amely forrásban lényegében a királyi kancellária felállítását láthatjuk. Mindezek közül – a forráskiadások szerkezeti megoldásaira is figyelemmel – a Kálmán korabeli zsinati határozatokat tárgyalom a dekrétumok között. Különösen az Árpád-kor írott forrásokban szegényebb korai időszakát illetően azonban meg kell hagynunk annak lehetőségét is, hogy az említetteken kívül más uralkodóink is hozhattak a felsorolt törvényeknek formálisan mindenben megfelelő rendelkezéseket, amelyek azonban – legalábbis törvény(könyv)ként összeállított formában nem maradtak az utókorra.¹⁹⁶

1. Szent István dekrétumai

A jogirodalom szokásosan dekrétumként azonosítja Szent István első – feltehetőleg 1024–1025-ben született – és második – 1030 és 1038 közé tehető – törvényét.¹⁹⁷ Az Árpád-kori jog alapvetően szokásjogi jellegéből adódóan e dekrétumoktól aligha várhatnánk, hogy lefedjék a

¹⁹² PETRÉTEI 2009, 310. o.

¹⁹³ BÉLI 2000b, 35. o.

¹⁹⁴ BÉLI 2000c, 26. o.

¹⁹⁵ CD II., 198–201. o., BÉLI 2000b, 37. o.

¹⁹⁶ KISS 2000, 69. o.

¹⁹⁷ BÉLI 2000b, 35. o.

jogilag szabályozott életviszonyok egészét. Kristó Gyula arra is felhívja a figyelmet, hogy e törvények eredetileg több rendelkezést tartalmazhattak,¹⁹⁸ amelyek azonban a későbbi leírásokban fennmaradt szövegváltozatokból – ismeretlen okból – kimaradtak. Györffy György pedig arra mutat rá, hogy bár a fennmaradt rendelkezések túlnyomórészt saját jogalkotási munkának tekinthetők, egyes részeik valószínűleg nyugati minták (a bajor népjog és zsinati határozatok) alapján kerülhettek átvételre.¹⁹⁹ A germán jog és a kánonjog hatását emeli ki Bónis György is,²⁰⁰ Szentirmai Sándor pedig a Meroving kapitulárék egyes jegyeit véli felismerni első királyunk törvényeiben.²⁰¹

Rögtön Szent István első törvényének²⁰² előjáró beszédében olvasható annak deklarálása, hogy a keresztény király az isteni törvények mellé világi törvényeket alkotva kormányozza népét. Ezzel állítható párhuzamba az Intelmek előjáró beszéde, amely ugyancsak megjeleníti az isteni és világi törvények kettősségét, mint a világi hatalomban viselt méltóságokat kormányzó erőket.²⁰³ E gondolatokban a törvények általi kormányzás elvének kifejezőit láthatjuk. Az egyes rendelkezések normatív erejét Szent István első dekrétumában olyan szóalakok fejezik ki, mint: „akarjuk”, „királyi hatalmunknál fogva végeztük”, „királyi végzés szerint rendeltetik”, valamint „eme királyi végzésben rendeltetik”, a második dekrétumban²⁰⁴ pedig egyebek mellett az „ilyen törvényt rendeltünk szerezni” fordulat olvasható. E kifejezések alapján a dekrétumok rendelkezései normatív erejének forrása a király akarat.

Ugyanakkor az első dekrétumban több utalás található a király tanácsára is: „tanácsunk végzése szerint”, „a királyi tanács végzése szerint”, „a királyi gyűlés végzése szerint”, „eme királyi gyűlésben végeztetett”, „a királyi tanáccsal egyetértve végeztetik”, valamint „eme közgyűlés döntése után”. Az első törvény „elrendeltük előkelőink gyűlésén” és „a tanács végzése szerint elhatároztuk”, valamint a második törvény „egyetértettünk tehát az egész tanács kérelmével” szófordulataiban pedig a királyi akarat és a tanács közreműködése együttesen jelenik meg.

A tanács összetételére, működésére és feladatkörére nézve első királyunk dekrétumaiban nem találunk további rendelkezést. Említést érdemelnek azonban az Intelmek 3. és 7. fejezetei, amelyekben a szerző (illetve a mű jellegéből és annak keletkezésében feltehető valamiféle szerepből adódóan a király) meghagyja Imre hercegnek (tulajdonképpen azonban valamennyi uralkodó utódnak), hogy vénei, főemberei a főpapok legyenek, illetve hogy a tanácsban főleg az idősebb, bölcsőbb, tekintélyesebb, megbecsült vének üljenek, és ha a király meg is hallgatja az ifjabbak tanácsát, azt is mindig tárja a vének elé.²⁰⁵ Szent István legendáinak leírásai szerint pedig első királyunk a püspökökkel és az ország főembereivel együtt bocsátotta ki törvénykönyvét, ezekkel tanácskozva vonta össze a haza védelmére országának fegyvereseit, amikor Konrád német császár az országra tört; illetőleg a pannonthalmi monostor alapítása – pontosabban vélhetően a már Géza fejedelem idejében letelepedett bencések kiváltságolása²⁰⁶ – előtt is tanácsot tartott Isten kedveltjeivel.²⁰⁷ E megállapítások arra utalnak, hogy a király tanácsa nem rendelkezett szervezettel, de még állandó összetételű sem volt. Ezt erősíti a legendáknak az a visszaemlékezése is, amely a nyugati papoknak az országába hívása

¹⁹⁸ KRISTÓ 2007, 96. o.

¹⁹⁹ GYÖRFFY 1988, 29–30. o.

²⁰⁰ BÓNIS 1972, 15–16., 20–21. o.

²⁰¹ SZENTIRMAI 2021a, 31. o.

²⁰² DRM I., 1–8. o.

²⁰³ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 54. o.

²⁰⁴ DRM I., 9–11. o.

²⁰⁵ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 57., 59–60. o.

²⁰⁶ BÓNIS 1956, 128. o.

²⁰⁷ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 37–38., 40., 44. o.

kapcsán általánosságban is leírja, hogy a király a különféle ügyek elintézésében ezekkel tanácskozott, olykor közösen mindenkkel, olykor egyenként egyesekkel.²⁰⁸

Minthogy a király – az előbbieket alapján – saját belátása szerint dönt arról, hogy mikor, mely kérdésekben és kikkel konzultál, ebből nemcsak a tanács szervezetének vagy állandó összetételének hiányára, hanem kikristályosodott és a király hatalmát esetleg korlátozó hatáskörének hiányára is következtethetünk. Szent István dekrétumai a tanács esetében sem önálló, sem a királlyal közös jogalkotási vagy egyéb hatalomgyakorlási kompetenciára utalást nem tartalmaznak. Ennek fényében pedig az is kijelenthető, hogy az Intelmek fejtegetése, miszerint a tanács „állít királyokat, dönt el királyi sorsokat, védelmezi a hazát, csendesíti a csatát, győzelmeket ő arat, kerget támadó hadat, behívja a barátokat, városokat ő rakat, és ő ront le ellenséges várakat”,²⁰⁹ nem tekinthető valódi hatáskör-megjelölésnek. A Szent István-korabeli írott források alapján közjogi értelemben – szemben Györffy Györgynek a közös törvényhozásról szóló fejtegetésével²¹⁰ – az egyetlen döntéshozó (jogalkotó) a király. Az Intelmek előbb idézett gondolata pedig arra a praktikus szempontra világít rá, hogy a királynak uralma fenntartásához és országa működtetéséhez az akár erőszakkal történő hatalom alá vonás ténylegességén túl bizonyos mértékben meg kell nyernie legerősebb, a társadalmi rend előkelőbb szintjein álló alattvalóinak támogatását.

2. Szent László és Kálmán dekrétumai (és a zsinati határozatok)

A hagyományosan dekrétumnak nevezett Árpád-kori jogforrásaink között különös jelentőséget tulajdoníthatunk Szent László és Kálmán királyok törvényeinek. A történeti irodalom a gyakran „lovagkirályként” említett Szent László esetében általában a vagyoni elleni deliktumok elleni szigorú fellépést, Kálmánnál pedig katonai sikerei és átlagon felüli műveltsége mellett az egyházzal és ugyancsak a vagyoni viszonyok védelmével kapcsolatos rendelkezéseket helyezi előtérbe. Amíg azonban a „lovagkirály” a magyar szent királyok rövid sorába került, Kálmán megítélése ellentmondásosabb (például öccse, Álmos és annak fia, Béla megvakíttatása miatt), a maga idejében és olykor a későbbi időkben pedig egyenesen rossznak mondható volt.²¹¹

A két király életműve azonban közjogtörténeti szempontból sem elhanyagolható, dekrétumaikban szép számmal találunk a királyi hatalommal összefüggő rendelkezéseket. E források jelentőségét növeli, hogy keletkezésük ideje az első saját írott forrásaink – Szent István kora – és az oklevelekben már gazdagabb XIII. század közötti mintegy két évszázados, forrásszegény időszak közepére tehető. Több ponton visszaköszönnek bennük az első királyunk törvényeiben is szabályozott kérdéskörök, így a hasonló tárgyú rendelkezések mentén egyes társadalmi és jogi viszonyok alakulása is – igaz, az időtávok miatt aligha hézagmentesen – nyomon követhető. Egyfajta általános jellemzésüket és történelmi jelentőségüket taglalva Závodszy Levente úgy fogalmaz, hogy Szent László törvényei a hazai kereszténység és a királyság továbbépítését szolgálták, azonban amíg előbbi körben a nyugati egyházfejlődést követve külföldi mintákon alapultak, addig utóbbi rendelkezések már saját úton, a Szent István által lerakott alapokra épültek, azoknak „éltető táplálékát nem az idegen intézmények adják, hanem a hazai föld”.²¹² Kálmán dekrétumairól pedig azt írja, hogy

²⁰⁸ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 38. o.

²⁰⁹ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 59. o.

²¹⁰ GYÖRFFY 1988, 31–32. o.

²¹¹ DÜMMERTH 1980, 301–302. o.

²¹² ZÁVODSZKY 1904, 57. o.

amíg Szent László inkább még csak kiegészíti a Szent István által lefektetett alapokon nyugvó, de régi és újabb uralkodók mintáit követő törvényművet, addig Kálmán nyíltabban magyar alapokon építi tovább és újítja azt.²¹³ Közjogi jelentőségüket szemlélteti az az álláspont is, amely szerint Szent László és Kálmán munkássága teszi egésszé a Géza fejedelem és Szent István által megkezdett szisztematikus államszervezést.²¹⁴

A „lovagkirálytól” három dekrétum maradt az utókorra: Szent László úgynevezett első törvénye²¹⁵ az 1092. évi szabolcsi vegyes zsinat határozatait, az úgynevezett második törvénye²¹⁶ az 1077. évi vagy röviddel későbbi pannonthalmi gyűlés végzéseit jelöli, míg az úgynevezett harmadik törvényének²¹⁷ keletkezési ideje nem tisztázott,²¹⁸ azt egyes szerzők legalább részben 1077 előttre – tehát Szent László királyságának kezdete előttre – teszik,²¹⁹ mások Szent László korára és legalább részben 1083 utánra.²²⁰

Kálmán dekrétumainak közzététel módja az egyes forráskiadásokban eltérő. Stephan Ladislaus Endlicher például Kálmánnak Albericus által összeírt rendelkezéseiként jelöli bizonyos tarcali gyűlés határozatait, majd külön cím alatt közli az országban élő zsidóknak adott törvényét.²²¹ Ezek mellett szerepelnek a Kálmán korabeli első, 1100-ban vagy 1104–1105-ben tartott esztergomi zsinat és a „másik”, 1112. évi zsinat határozatai,²²² valamint külön cím alatt további két zsinati cikkely.²²³ Ezzel szemben az Árpád-kori dekrétumok latin-angol kétnyelvű kiadásában a dekrétumok fejezetében mint „Kálmán törvénye” szerepelnek a tarcali gyűlés határozatai, míg a függelékben olvashatók a zsidókat érintő törvényei.²²⁴ Ugyancsak a függelékben találhatók a zsinati határozatok esztergomi zsinatra utalással és 1105–1116 közé tett keletkezéssel, egy cím alatt folyamatosan közölve úgy, hogy az Endlichernél elkülönült három részt a forráskiadásban csak a cikkek számozásának eltérő nyomdatechnikai formátuma jelzi.²²⁵ A forráskiadáshoz fűzött jegyzetekből derül ki, hogy e zsinati határozatok keletkezési ideje és részben helye e szerzők szerint is ismeretlen.²²⁶ Létezik továbbá olyan megközelítés is, amely a zsidókra vonatkozó szabályokkal együtt a második dekrétum részének tekinti a zsinati határozatokat.²²⁷ Mindezek alapján a továbbiakban Kálmán első törvényeként hivatkozok a tarcali gyűlés rendelkezéseire, amelyek keletkezési idejét a szakirodalom többnyire 1096-ra²²⁸ vagy 1100 körülre²²⁹ teszi, második törvényeként pedig az országban élő zsidókra vonatkozó, valamikor 1116 előtt keletkezett²³⁰ rendszabásra. A feltehetően részben 1100 körül, részben 1116 körül keletkezett²³¹ zsinati határozatok tekintetében Endlicher felosztását követve első vagy esztergomi és második zsinatot említek, nem megelégedve a további két zsinati cikkelyről sem.

²¹³ ZÁVODSZKY 1904, 83. o.

²¹⁴ MEZEY 2007, 269. o.

²¹⁵ DRMH I., 53–59. o.

²¹⁶ DRMH I., 12–15. o.

²¹⁷ DRMH I., 16–22. o.

²¹⁸ BÉLI 2000b, 35. o.

²¹⁹ MARCZALI 1998, 94. o.

²²⁰ PAULER 1899, I. k. 440. o.

²²¹ MA, 358–370., 371–372. o.

²²² SZUROMI 2013, 119–120. o.

²²³ MA, 349–357., 373–374., 375. o.

²²⁴ DRMH I., 23–31., 66. o.

²²⁵ DRMH I., 60–65. o.

²²⁶ DRMH I., 123–124. o.

²²⁷ MEZEY 2007, 35. o.

²²⁸ MEZEY 2007, 35. o.

²²⁹ BÉLI 2000b, 35. o., MARCZALI 1998, 101. o.

²³⁰ BÉLI 2000b, 35. o.,

²³¹ BÉLI 2000b, 35. o., ZÁVODSZKY 1904, 95–96. o.

Szent László úgynevezett első törvényének előszava szerint a király elnökletével, országa összes főpapjaival és apátjaival, valamint – és innen a vegyes zsinat megnevezés – minden előkelőjével, az egész papság és a nép tanúskodása mellett tartott szent zsinaton alkották annak határozatait, míg az úgynevezett második törvény előszava szerint népük ügyeinek rendezése végett Magyarország összes előkelői tartottak gyűlést. Utóbbi körbe külön nevesítés nélkül is nyilvánvalóan beletartoznak az egyházi előkelők, és természetesen e gyűlés elnöklője is a király. Miközben e dekrétumok sem fogalmaznak meg a jogalkotásra vonatkozó eljárási vagy formai követelményt és e tekintetben a királyi tanácsra sem utalnak, a résztvevők körülírásából arra következtethetünk, hogy a pannonhalmi gyűlésen is a királyi tanács szűkebb személyi körénél nagyobb számban vettek részt előkelők, a főként egyházi és vallásgyakorlási kérdésekről tárgyaló szabolcsi zsinaton pedig még szélesebb volt – főleg az egyházi – résztvevők köre. Valójában azonban mindkét esetben a zsinat, illetve a gyűlés ugyanazt a tanácsadó, közjogi értelemben nem jogalkotó szerepet töltheti be, mint a királyi tanács.²³² A rendelkezések normatív ereje e dekrétumokban is a király akarataként jelenik meg, az úgynevezett első törvény például a (pogány)lázadások miatt elpusztult vagy felégetett templomok újjáépítése kapcsán a király parancsára, míg a szentek előestéinek megünneplése kapcsán a király rendelkezésére utal azzal, hogy azt a vegyes zsinaton jelenlévők helyeselték és szentesítették.

A Kálmán első törvényét lejegyző Albericus, egyházi írástudó munkája előszavában – a leírásra utasítást adó esztergomi érseknek szóló ajánlásban – Kálmán rendelkezéseit Szent István törvényeivel kapcsolja össze, említést sem téve Szent László hasonló tárgyú rendelkezéseiről. Okkal feltehető, hogy a közvetlen előd említését – a két király alkatának, habitusának különbözősége miatt, és mert Szent László inkább Álmot szánta utódjának – tudatosan kerüli.²³³ Albericus a normaanyagot egyszerre nevezi a királyi rendelkezések gyűjteményének és az ország gyűlési határozatainak, majd elmondja, hogy a rendelkezések bizonyos tarcali gyűlésen születtek, amikor a király az ország előkelőivel összegyűlve, a tanács hozzájárulásával felülvizsgálta Szent István törvényeit. Arra nem utal, hogy a tanácsot ekkor vagy általában kik alkották, de előkelő állásukra következtethetünk Albericus megjegyzéséből, miszerint ő maga „bölcsségének műveletlen volta, szerény állapota és lenézett szegénysége miatt” nem vehetett részt efféle tanácskozásokon.

A tarcali gyűlés érdemi rendelkezéseiben is találunk példát a tanácskozásba bevont elemek említésére („tetszett a királynak és a közönséges gyűlésnek”), de erőteljes túlsúlyban vannak a királyi akarat törvényerejét kifejező szóalakok (elhatároztuk, egyáltalán nem engedjük, elrendeltük, rendeljük). A dekrétum egészének, különösen pedig a királyt illető halastavak visszavételéről szóló cikknek a megfogalmazásából (udvarunk; mi és akik hozzánk jönnek, stb.) ugyanis kitűnik, hogy a többes szám első személyű szóalakok a királyra vonatkoznak. Ezt támasztja alá számos Árpád-kori királyi oklevél is, amelyekben a királyi tanácsról vagy a rendelkezések más közreműködőjéről nem esik szó, az uralkodót mégis rendszerint „mi” személyes névmással jelölik, cselekedeteit, rendelkezéseit többes szám első személyű igealakokkal írják le. Ugyancsak a királyi akarral kapcsolja össze a rendelkezések kötelező erejét Kálmán második törvényének bevezető mondata, miszerint a király az országában lakó zsidóknak „eme törvényt szabta”. Az esztergomi zsinat határozatai pedig „mindenekelőtt megkérdezendő a király” felütéssel kezdődnek, vagyis a zsinat tanácskozó jellege mellett is a király az, aki az egyházi előkelők kéréseinek saját akaratával eleget tesz és ezzel törvénné emeli azokat. Kálmán dekrétumai esetében is kijelenthető tehát, hogy mind az ország előkelőivel tartott gyűlés, mind az egyházi (és esetleg egyes világi) előkelőket felvonultató zsinatok szerepe – ha személyi összetételük különbözik is a szűkebb királyi tanácstól, akikkel

²³² SZUROMI 2017, 191–194. o.

²³³ DÜMMERTH 1980, 302., 311. o.

a király számos Árpád-kori forrás tanúsága szerint egyes döntései előtt konzultál – a tanácsával egyforma: a király meghallgathatja őket, de véleményük nem köti az uralkodót, és továbbra sem jelennek meg a király nélkül, önálló jogalkotóként.

A törvények erejét és tekintélyét mutatják Szent László és Kálmán dekrétumaiban is azok az utalások, amelyek szerint a korábbi királyok rendeleteit, törvényeit (ahogy egyébiránt sok esetben szokásjogi szabályokat is) az uralkodó utódok is tiszteletben tartják. Ezzel összefüggésben ki kell emelni az Intelmek 8. fejezetében olvasható intést, miszerint a herceg mindig tartsa szem előtt atyja rendeleteit, hogy szerencséjét „mindenütt királyi gyeplő igazgassa”, illetve hogy a királyi méltósághoz illendő szokásait kövesse.²³⁴ A mű egész szerkezetéből, mondanivalójából ugyanis egyértelmű, hogy az nem az atyai nevelés mintái vagy magánéleti, társasági szokások követésének igényét, hanem a keresztény király uralkodói magatartásának, a törvények és hatalomgyakorlási formák, minták továbbvitelére adott utasítást kíván megfogalmazni.

Szent László úgynevezett harmadik dekrétuma például a tíz dénárnál kisebb értéket lopó szabad ember, valamint a templomba menekülő, de utóbb beismerő tolvaj büntetése tekintetében utal vissza Szent István törvényeire – vélhetően második dekrétumának arra a cikkére, amely alapján ezek enyhébb büntetés alá esnének, mint a lopás egyéb esetei Szent László törvényei szerint. Kálmán első törvénye pedig kimondja, hogy aki sajátlag termelt dolgaiból ad el valamit a vásáron, Szent István törvénye szerint fizessen vámot. Első királyunk dekrétumainak fennmaradt szövegében ilyen rendelkezést nem találunk, ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lehetett volna ténylegesen saját vagy az utókor által neki tulajdonított, az írásos forrásokból utóbb kimaradt vagy eleve íratlan, szokásjogként továbbélő vámfizetési rendelkezése. Ezt erősítheti e dekrétum egy másik utalása is, amikor a kereskedők és a szegények vámfizetése kapcsán régi, illetve szokott vámról beszél. Ugyancsak Kálmán idejéből az esztergomi zsinat rendelkezései a leányt elrabló vagy rajta erőszakot tevő nemes büntetése kapcsán Szent László rendelkezésére – minden bizonnyal úgynevezett első törvényének hasonló tárgyú rendelkezésére – utalnak vissza.

Érdekességgént kiemelendő Szent László úgynevezett első dekrétumának az a rendelkezése is, amelyben a király megerősíti a Szent Péter ünnepét megelőző háromnapos böjtöt, amit elmondása szerint atyai nagybátyja, András király (vagyis I. András) fogadott és rendelt. I. András törvénye, ha volt is ilyen, hiteles oklevélben nem maradt fenn vagy ezidáig nem került elő, az Árpád-kori dekrétumok angol nyelvű kiadásában pedig szerkesztői megjegyzésként az olvasható, hogy a *Corpus Iuris Hungarici* első kiadásában még szerepelt ilyen dekrétum, az azonban utóbb hamisnak bizonyult, ezért a későbbi kiadásokból kimaradt.²³⁵ Ehelyütt is igaz azonban, hogy az írásos – eredeti – forrás hiánya nem jelenti azt, hogy I. Andrásnak egyáltalán nem volt a kérdéses böjtre vonatkozó rendelkezése vagy olyan szokásjogi szabály, amit Szent László korában I. András idejéig vezettek vissza. Ugyanakkor az sem zárható ki teljes bizonyossággal, hogy esetleg csak a rendelkezés tekintélyét kívánták valamely korábbi uralkodóra hivatkozással növelni.

A korábbi törvények tiszteletben tartásán túl a királyi hatalomgyakorlásnak – így a törvényhozásnak is – már az Árpád-korban meglévő gazdasági, ésszerűségi, hatalmpolitikai és ideológiai korlátaira mutat rá a keresztény királyságnak a nyugati keresztény egyház mintáihoz történő – a XI–XII. századi dekrétumainkban is kimutatható – közeledése. Ennek szellemében fogalmazza meg Kálmán első törvénye azt, hogy a püspököknek járó tized fizetését az Ó- és Újszövetség is előírja, a Szentek intézkedéseit pedig még a királynak is tiszteletben kell tartania.

²³⁴ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 60. o.

²³⁵ DRMH I., 121. o.

3. Az Aranybullák

A XIII. század talán legismertebb hazai okleveles forrásai az Aranybullák: II. András 1222. évi és 1231. évi dekrétumai, valamint IV. Béla és fiai – (V.) István ifjabb király és Béla herceg – 1267. évi törvénye. A köznapis és történelmi gondolkodásban is közkeletű álláspont szerint ezek a királyra a királyi *serviensek*, illetve a nemesek által „rákényszerített” szabadságlevelek, misztifikált státusztörvények. Jogtörténeti szempontból azonban inkább az emelendő ki, hogy e dekrétumok – a királyi *serviensek*, illetve a nemesek státuszának alapvető szabadságait is rögzítve – a privilégiumok egyes jellegzetességeit is magukon hordozzák, Béli Gábor szavaival: formájukra nézve kiváltságok.²³⁶

A történészek általában egyetértenek abban, hogy II. András korára a kincstár nehéz helyzetbe került, és a király ebből fakadó gazdasági törekvéseit, a sikertelen halicsi hadjáratokat, valamint a Gertrúd királyné környezetében lévő merániai németek és más idegenek pártolását az előkelők és az egyház sem nézték jó szemmel.²³⁷ Ebből is fakadhat, hogy II. András történelmi megítélése általában kedvezőtlen, a köztudatban élő kép szerint gyenge király volt, akinek „legjelesebb” tette, hogy a királyi *serviensek* rákényszeríthették akarataikat, ami az 1222. évi Aranybullában²³⁸ öltött testet.²³⁹ Miután pedig e rendelkezések és ígéretek sem igazán érvényesültek a gyakorlatban, és immár az egyháziak sérelmei, is – részben éppen az 1222. évi dekrétum folytán,²⁴⁰ részben pedig az ugyancsak 1222-ben kiadott, az egyháziak szabadságait rögzítő királyi oklevélben²⁴¹ foglaltak érvényesítésének igénye folytán – erőteljesebben felszínre kerültek,²⁴² a király újabb ígéretek tett 1231-ben, a második Aranybullában.²⁴³ E forrást gyakran, de jellegét tekintve helytelenül nevezik „bullamegújításnak”, mert bár főbb vonalaiban követi az 1222. évi dekrétum rendelkezéseit, tartalmát tekintve nem egyszerűen annak átültetése, megerősítése; materiájában néhol szűkebb, máshol szélesebb annál, de formálisan sem tekinthető bullamegújításnak, minthogy maga sem utal a kilenc évvel korábbi dekrétumra. Mindezek mellett az 1231. évi dekrétum érdemben sem tudta megerősíteni elődjét, a korszakot vizsgáló történészek szerint annyira sem érvényesült, mint az 1222. évi Aranybulla, sőt, hosszú időre feledésbe is merült.²⁴⁴

Az 1222. évi Aranybulla bevezetése szerint a király rendelkezéseivel a (még régi szabadságuk szerint értett) nemesek és más kiváltságosok kéréseinek kíván eleget tenni, majd hozzáteszi: ahogy (tennünk) kell (*ut tenemur*). Már itt is találunk a régebbi törvények tiszteletére utalást, amikor megemlíti, hogy a Szent István által a nemeseknek és másoknak adott szabadságokat elődei olykor megsértették, majd kifejezi e szabadságok megerősítésének szándékát, és azokat ismét a Szent Király által engedetteknek titulálja. Az érdemi rendelkezések között pedig előbbieket a kezdetektől fogva nekik engedett szabadságokban, míg a várjobbágyokat a Szent Király által meghatározott szabadságaikban ígéri megtartani, a nyestbőr adójáról pedig kimondja, hogy azt a Kálmán király óta szokásos módon – pénzben – kell fizetni.

²³⁶ BÉLI 2000b, 37. o.

²³⁷ PAULER 1899, II. k. 39–44. o.

²³⁸ DRMH I., 32–35. o.

²³⁹ ZSOLDOS 2022, 7–8., 10–12. o.

²⁴⁰ KRISTÓ 1976, 67–74. o.

²⁴¹ BÉLI 2018a, 180., 184–185. o., MA, 417–419. o.

²⁴² DEGRÉ 2009, 65. o., ZSOLDOS 2022, 205–208. o.

²⁴³ DRMH I., 36–39. o.

²⁴⁴ DEGRÉ 2009, 65–66. o., MARCZALI 1982, 80–81. o.

Az oklevél érdemi rendelkezéseit követő megerősítő záradékban a király azt rendeli, hogy engedménye és rendelkezése az ő és utódai idejében is örökké érvényes legyen, de megfogalmazza azt a követelményt is, hogy szabadságaiknak örvendvén a nemesek „meg ne tévedjenek”, a királyhoz és utódaihoz mindenkor hűségesek maradjanak, és a koronának járó szolgálatokat meg ne tagadják. Ez egyértelműen arra utal, hogy az Aranybullát II. András nemcsak a királyi *serviensek* jogainak biztosítékául, de legalább annyira saját előjogainak biztosítékául is szánta, azzal számos tekintetben saját hatalmát is megerősítette.²⁴⁵ Ennek fényében a dekrétum közismert ellenállási záradéka, miszerint a törvényben rögzített jogaik, kedvezményeik biztosítását a mindenkori püspökök, a király jobbágysai és a nemesek együtt vagy egyenként is a hűtlenség bélyege nélkül követelhetik a királytól, annak ésszerű folyománya, hogy az Aranybulla rendelkezései a király akaratát, saját vállalásait tartalmazzák.

Az 1231. évi Aranybullában visszaköszönnek az 1222. évi dekrétum bevezetéséből fentebb kiemelt gondolatok. A *corroboratio* azonban némiképp különbözik a kilenc évvel korábbtól, azt hangsúlyozza, hogy a király és fiai kötelezőnek ismerik el a törvény rendelkezéseit: „és hogy ezek a mi és utódaink idejében szilárdan és rendületlenül fennmaradjanak, úgy magunk, mint fiaink, közös esküvel megszilárdítottuk, és mind magunk mind fiaink pecsétjével megerősítettük”. Az ugyancsak megváltozott ellenállási záradék szerint már csak az esztergomi érsek jogosult meginteni a királyt, ha nem tartaná tiszteletben saját vállalásait, ennek eredménytelensége esetén a kiközösítés (*excommunicatio*) fenytékével sújthatja a királyt. A kilenc évvel korábbi pusztá deklaráció itt válik – legalább a törvényi rendelkezés szintjén – valódi és érvényesíthető ellenállási joggá azzal, hogy immár az ellenállás módja, valamiféle eljárás rendje is meghatározásra kerül.

Az 1222. évi és az 1231. évi dekrétumok születéséhez vezető folyamatokban észrevehető egy nem jelentéktelen, de még nem is túlgondolandó különbség. Az első Aranybullában ugyanis II. András törvényi ígéreteivel és az ezeket garantálni hivatott ellenállási záradékkal, ha szűk körben is, de korlátozza a királyi hatalmat annyiban, hogy az ott ígért jogaikban sértett *serviensek* ezt követően elvileg már nemcsak a korábbi királyoktól származtatott régi jogukra és a szokásra hivatkozhatnak, hanem az Aranybullára is. Ennek hátterében azonban ekkor még nem valamiféle szervezett és a jog által biztosított rendi fellépés, hanem a királynak saját érdekeit is védő ésszerű belátása áll, ezért – mindkét dekrétumban – az „*ut tenemur*” kitétel még nem közjogi kötelezettséget, nem a királyi hatalom valódi közjogi korlátját kell látnunk.

A XIII. század eleji, a királyi birtokadományozás gyakorlatával, a külföldiek támogatásával és a királyi bevételek növelésére – vagy legalább az ispánsági jövedelmek átrendezésére²⁴⁶ – irányuló kísérletekkel kapcsolatos ellenérzések IV. Béla uralkodásának első szakaszában a birtokadományok visszavételéből fakadó, majd a kunok pártolása miatti elégedetlenséggel egészült ki.²⁴⁷ Mindezek mellett a tatárjárás pusztítása után a királynak a földbirtokosi szerkezetben helyenként kialakult vákuum betöltésére, az ország újjáépítésére és védelmi rendszerének fejlesztésére, továbbá saját hatalmának újabb lekötéseken alapuló megszilárdítására irányuló politikája a nemesség egy részének újabb csalódásokat okozhatott. Ahogy Kristó Gyula összegzi IV. Béla uralkodását, bár szervező és országépítő tevékenysége dicséretes volt, méltán nem örvendhetett nagy népszerűségnek e rétegek körében.²⁴⁸

A nemesek, valamint a királyi *serviensek* – azok a királynak szolgáló szabad állapotú népek, akiknek státusza II. András dekrétumai alapján is más szabadokhoz viszonyítva kiváltságos, de a nemesek szabadságánál még kevesebb, majd a tatárjárást követően mindinkább, 1267-re

²⁴⁵ MARCZALI 1982, 79. o.

²⁴⁶ ZSOLDOS 2022, 43. o.

²⁴⁷ HÓMAN–SZEKFÜ 1935–1936, I. k. 518., 538. o.

²⁴⁸ KRISTÓ 1976, 106–129. o.

pedig lényegében (és a harmadik Aranybullában kifejezetten is) a nemességgel egyenlő és azonos²⁴⁹ – 1267-ben Esztergomnál királyi engedéllyel közgyűlést tartottak, hogy megtárgyalják a király és fiai elé viendő ügyeiket.²⁵⁰ Kérelmeik vissza is köszönnek a harmadik Aranybullában, de arról tanúskodnak, hogy a kérelmezők a királyi jog kereteivel is tisztában voltak, azokat tiszteletben tartották. E dekrétum²⁵¹ legfontosabb előzménye és magyarázata ezért nem (közvetlenül) a nemesi elégedetlenségben keresendő, sokkal inkább a IV. Béla és fia, István ifjabb király (a későbbi V. István) hatalmi harcában. E hatalmi vetélkedés ugyanis a fegyveres ütközeteken túlmenően azt is jelentette, hogy a két szembenállónak minél erősebb támogatói bázist kellett kiépítenie maga körül, maga mellé kellett állítania azokat, akikre a – továbbra is Árpád vérvonalán belül maradó – hatalmi harcban támaszkodhatott, ezek pedig az egyháziak mellett a világi urak voltak.²⁵² Utóbbiak persze egyre nyilvánvalóbban igyekeztek kihasználni a körülmények által kínált lehetőséget saját érdekeik körülbástyázására. A király és az ifjabb király a „kettős királyi kormányzat formális kiindulópontjaként” aposztrofálható, 1262. december 5. napját megelőzően kelt Pozsony-környéki egyezményben már létrehozták a két uralkodó elkülönült hatalmi szféráját,²⁵³ majd a nyúlszigeti, 1266. évi békéjükben a hatalommegosztás lényegi szabályait rögzítették, de nem érintették érdemben a királyi szolgák (nemesek) helyzetét, ezért azok Esztergomban gyűlést tartva lényegében petícióba foglalták jogaikat, amit azután IV. Béla a fiaival és a bárók belegyezésével fogadott el.

A harmadik Aranybulla egyik fontos jellemzője tehát az, hogy a király és az ifjabb király egyezségeként, közös akarataként a további hatalmi vetélkedést, a támogatók megnyerését célzó „licitálás” lezárását hivatott szolgálni. A király és az ifjabb király nemcsak arra vállalt garanciát, hogy a nemesek szabadságait biztosítják, és jogaikat nem sértik, de arra is, hogy ennél többet egyikük sem ígér nekik. Ez pedig a királyi jog terjeszkedése határainak kijelölése mellett annak rögzítését is jelenti, hogy a királyi jog határai sem sérthetők további korlátozások útján. Minthogy Béla herceg hatalma nem érhetett fel apja és bátyja hatalmával, az ő szerepe a dekrétum születésében leginkább azt fejezi ki, hogy a rendelkezések őt is kötik, kizárva annak lehetőségét, hogy a herceg atyja vagy bátyja mellé állva – és esetleg a nemeseket újabb ígérekkel megnyerve – lépjen fel a harmadikkal szemben.

A dekrétum bevezető része a nemesekkel immár azonosított *serviensek* (*nobiles regni Ungarie universi, qui servientes regales dicuntur*) kérésére utalás mellett kifejezi, hogy az Béla király és István ifjabb király, valamint ifjabb Béla herceg közös és a királyi tanáccsal egyetértésben megalkotott törvénye. A király és fiai ugyanis a kérelmezőknél szűkebb körben, a „bárókkal tanácsot ülve és egyetértésükkel” alkották meg e törvényt, vagyis a nemesség egy szűkebb rétege, a király bárói látszólag már a közhatalom valamiféle részeseként, a jogalkotás közreműködőjeként jelennek meg.²⁵⁴

Az első két Aranybullához hasonlóan az 1267. évi dekrétum is visszautal a nemesek Szent Istvántól kapott szabadságaira, az oklevél záró részében található ellenállási záradék pedig az 1231. évi dekrétumhoz hasonlóan az esztergomi érsek kezébe teszi le az ellenállás jogát az egyházi fenyíték, lényegében az *excommunicatio* eszközével.

²⁴⁹ BÉLI 2008, 20–41. o.

²⁵⁰ SZŰCS 1984, 342–343. o.

²⁵¹ DRMH I., 40–41. o.

²⁵² KRISTÓ 1976, 138–145. o.

²⁵³ BÉLI 2013, 1–4. o., SZŰCS 2002, 164. o.

²⁵⁴ BÉLI 2000b, 39. o.

4. IV. László kun törvényei

IV. Lászlónak, aki 1272-ben mindössze tízévesen lett Magyarország királya, tényleges hatalmát anyjának, Erzsébet anyakirálynénak inkább a kunok erejére, mintsem saját tehetségére támaszkodó – bujaságtól és fellengzősségtől sem idegenkedő²⁵⁵ – hatalomvágya,²⁵⁶ majd még a király érettebb korában is a hatalom körül helyezkedő, egymással versengő bárói csoportok törekvései ásták alá.²⁵⁷ Tették ezt olyannyira, hogy IV. László korát a történetírás hol feudális anarchiaként írja le,²⁵⁸ hol azt emeli ki, hogy a király súlyos következményekkel járó – akár külpolitikai és katonai – intézkedéseit már nem annyira politikai szándék vagy legalább tekintélyének megőrzése, mint inkább személyes kedvteléseinek zavartalansága motiválta.²⁵⁹ Pauler Gyula leírása szerint a fiatal király ugyan értelmes, de fellobbanó természetű, a származása szerinti kun szokások követésére és ledérségre hajlamos férfiú volt, uralkodását, különösen annak kezdeti szakaszát pedig a királyság korában még nem látott mértékű országos zavar jellemezte, és a királyság túlélését is csak közel háromévszázados, megszilárdult alapjainak köszönhetette.²⁶⁰ Hogy mindez nemcsak a késői utókor értékítélete, azt jól tükrözi a Képes Krónika, amely előbb még kiemeli IV. László katonai sikereit és személyes vitézségét, de jellemzését azzal folytatja, hogy szíve a bujaságban megromlott, bárói és az ország nemesei is gyűlöltek, a keresztény hittől és szokásoktól való eltávolodását és a kunok pártolását a pápaság is rossz szemmel nézte, országa veszíteni kezdett régi fényéből, és az állandó fosztogatások miatt egyre nagyobb méreteket öltött az elszegényedés.²⁶¹

A IV. László korabeli források közül dekrétumként szokás azonosítani az egymással tartalmilag jelentős átfedést mutató úgynevezett kun törvényeket: az első kun törvény²⁶² az 1279. június 23-i budai tanácskozáson kinyilvánított végzeményeket jelöli, a második kun törvény²⁶³ pedig az előbbi alapján az 1279. július 13–25. napjai között tartott tétényi gyűlésen elfogadott végzéseknek a király 1279. augusztus 10. napján kelt oklevelébe foglalt szövegét takarja.²⁶⁴ Hasonlóan az Aranybullákhoz, e törvények is jelentős mértékben valamely népelem – ezúttal a kunok – jogállását érintik, ezért a privilégiumok jellegzetességeit is magukon hordozzák, ezekre is mondható, hogy formájukra nézve kiváltságok. Privilegiális rendelkezéseik pedig ezúttal sem csak azt jelölik ki, hogy a kedvezményezettek mit várhatnak az uralkodótól, hanem – bár talán kevésbé látványosan – azt is, amit a király követelhet tőlük, aminél a királyi jog nem szenvedhet nagyobb csorbulást.

Az első kun törvény előjáró beszéde szerint a király a pápai követ, Fülöp fermói püspök előtt, az ország főpapjai és főemberei jelenlétében nyilatkozta ki ígéretét és esküjét, míg a második kun törvényt tartalmazó királyi oklevél úgy fogalmaz, hogy a király a bárókkal és nemesekkel ünnepélyes közgyűlésen egyeztetve kötelezte a kunokat arra, hogy letelepedjenek az írott módon és helyen. Mindkét oklevél szövegezése azt tükrözi, hogy a rendelkezések normatív erejének alapvető forrása továbbra is a királyi akarat. Emellett az első dekrétum „főpapok és főemberek” megjelölése – összevetve az Intelmekkel is – vélhetően megfeleltethető a

²⁵⁵ MARCZALI 1998, 173. o.

²⁵⁶ DÜMMERTH 1980, 478–480. o.

²⁵⁷ KRISTÓ 1976, 157., 162. o.

²⁵⁸ DÜMMERTH 1980, 478. o.

²⁵⁹ MARCZALI 1998, 178. o.

²⁶⁰ PAULER 1899, II. k. 333., 347. o.

²⁶¹ KATONA 1986, 228–234. o.

²⁶² MA, 554–558. o.

²⁶³ DRMH I., 67–70. o., MA, 559–565. o.

²⁶⁴ BÉLI 2000b, 39. o.

továbbra is állandó szervezet nélküli királyi tanácsnak, a világi és egyházi előkelők ama szűkebb körének, akik közül általában kikerülnek azok, akikkel a király megvitatja az ország ügyeit. Már e forrás előreutal egy a pápai legátus jelenlétében tartandó ünnepélyes közgyűlésre, valamint arra, hogy az ott elfogadásra és kihirdetésre kerülő további rendelkezéseket is királyi pecséttel megerősített oklevelébe foglalják majd. A második dekrétumban említett – az előbbiek szerint előre ígért – ünnepélyes közgyűlés (a ténylegi gyűlés) pedig az első kun törvény tágabb körben történő megismertetését, legfeljebb megvitatását és legitimációjának megerősítését szolgáló, a királyi tanácsnál szélesebb részvételű, különös – rendszeres jogalkotási tevékenységre azonban összetétele folytán aligha alkalmas – gyülekezetre utal. A mindkét forrásban említett pápai követ sem törvényhozó, szerepe részben hasonló, de több is, mint a tanácsé: ő közvetíti a kereszténység megtartása és megerősítése érdekében a királyt befolyásolni igyekvő pápai akaratot. Ilyen értelemben lehet kezdeményezője, sugalmazója és ellenőrzője annak, hogy a király a pápai szándéknak is megfelelően regulázza meg a kunokat.

IV. László első dekrétumában is megjelenik az uralkodó elődök törvényeinek és a szokásjognak tiszteletben tartása, amikor a király megtartani ígéri a szent királyok törvényeit és az ezek által megtartott jó szokásokat, valamint mindazt, amire a királyok a koronázás alkalmával meg szoktak esküdni. A kunokra vonatkozó konkrét rendelkezések leírása előtt pedig a király kifejezetten ígéretet tesz nemcsak ezek, hanem az írásba nem foglalt további, a kunok és a keresztények helyzetét érintő rendelkezések betartására és megtartására is. Nem zárható ki, hogy ezek az írásba nem foglalt rendelkezések legalább részben a néhány héttel későbbi második kun törvény bővebb rendelkezéseivel azonosíthatók. Mindkét kun törvény végén visszaköszön a korabeli királyi oklevelek jellegzetes megerősítő záradéka is, kifejezve a rendelkezések örök érvényességének igényét, valamint a király pecsétjével történő hitelesítést és megerősítést.

5. III. András dekrétumai

Az utolsó Árpád-házi magyar királyt, III. Andrást az utókor korántsem illette néhány elődjének (például a szent királyoknak vagy IV. Bélának) művéhez hasonló figyelemmel. Származásának leírása mellett a Képes Krónika is csak annyit közöl róla, hogy a hatalomból leszármazása jogán való részesedés reményében már IV. László halála előtt Magyarországra érkezett, később a bárók támogatásával királlyá koronázták, majd hamarosan legyőzte az osztrákokat, de később, már halálát megelőzően az ország egyes előkelői pápai segítséggel az ifjú Károly Róbertet próbálták a helyére állítani – sikertelenül.²⁶⁵ A történészek megállapításai szerint III. András még Árpád-házi leszármazása, a Turul-nemzetség jogán foglalta el a trónt, de ezt már olyan korban tette, amikor király-mítosznak, uralkodói varázsnak a gyakorlatban nyoma sem volt, és a legfőbb méltóságok viselői voltak a legnagyobb garázdák.²⁶⁶ A nemesség és – legalább Monoszló Lodomér esztergomi érseksége idején – a hazai egyház is elfogadta leszármazása miatt, és védelmet remélt tőle a bárókkal és egy esetleges idegen hatalomátvétellel szemben, ezért elismerték természetes uruknak, ő pedig koronázási esküjében megígérte követelései teljesítését.²⁶⁷ Ugyanakkor a bárók is elfogadták személyét, mert bár erős magyarországi gyökerek és régi hívek híján csoportosulásaik iránt

²⁶⁵ KATONA 1986, 236–238. o.

²⁶⁶ DÜMMERTH 1980, 498., 501. o.

²⁶⁷ DÜMMERTH 1980, 498–501. o., MARCZALI 1998, 179. o.

elkötelezettsége nem volt, de a bárók saját hatalmi politikájuk dinasztikus szentesítőjét remélték benne, aki nem fog és nem tud majd fellépni ellenük.²⁶⁸

III. András tehát leszármazásának joga mellett nem saját és hívei fegyveres erőfölényére támaszkodva, hanem az egyházi és világi előkelők által – igaz, más-más megfontolásból – elfogadva, velük megállapodva kezdett uralkodni. Erre utalhat Dümmerth Dezső, aki szerint III. András uralmának jellege abban más, mint elődeié, hogy ő nem korlátlan úrként, hanem alkotmányos királyként lett király.²⁶⁹ Uralkodását azonban országán belülről és azon kívülről – néha mindkét irányból találkozva – ármánykodás kísérte végig. Származását vitatva, és részben az Árpád-ház nőtagjaival fennálló házassági kapcsolatokból eredően, részben vélt hűbéri jogukon igényt tartottak trónjára a Habsburgok, a nápolyi Anjouk és maga a pápa is.²⁷⁰ De országában is kezdett szertefoszlni a király sérthetlenségének mítosza, egyes bárói csoportokkal, akik olykor a külföldi trónkövetelőkkel történő szövetkezéstől sem riadtak vissza, újra meg újra hol politikai, hol fegyveres harcban állt, és 1292-ben az a szégyenteljes – de nem példa nélküli – sérelem is megesett vele, hogy Kőszegi Iván soproni és vasvári ispán három hónapra elfogta, és szabadságáért, valamint az elkövetők büntetlenségéért megzsarolta.²⁷¹

A szokásosan dekrétumnak nevezett Árpád-kori források közül III. András nevén kettő maradt fenn. Az első a koronázást követően, 1290-ben Óbudán tartott országos gyűlés végzéseit jelöli. Ennek több ponton hiányos szövegét a gyulafehérvári káptalan átiratában, 1291-i keltezéssel, III. András király dekrétuma megnevezéssel közli az Árpád-kor legjelentősebb jogforrásait tartalmazó *Monumenta Arpadiana*.²⁷² Az Árpád-kori dekrétumok latin-angol kétnyelvű kiadásában²⁷³ már a Szabó Károly által kiegészített²⁷⁴ szöveg olvasható 1290. szeptember 1. napjára datálva, azzal a megjegyzéssel magyarázva az oklevél végén olvasható 1291-i keltezést, hogy az erdélyi egyház káptalanja vélhetőleg a király által valamely nemeseknek és erdélyi szászoknak 1291-ben kiadott másolatot írta át.²⁷⁵ III. András második törvénye pedig az 1298. augusztus 5-i pesti országos gyűlés végzéseit²⁷⁶ tartalmazza, amelyek I. Ulászló átiratában maradtak fenn, és amelyet a *Monumenta Arpadiana* nem is András király törvényeként, hanem „Magyarország egyházi előjáróinak és nemesének rendelkezései” megnevezéssel közöl.²⁷⁷ E törvény vonatkozásában mindenképpen utalni kell arra, hogy annak terjedelmét a *Monumenta Arpadiana*-ban és a latin-angol kétnyelvű kiadásban szereplővel egyezően elfogadva, az utóbbi kiadásban 1300 körüli keltezéssel közölte,²⁷⁸ azonban számos álláspont szerint valójában az Árpád-kornál később keletkezett²⁷⁹ rendelkezések kívül esnek vizsgálódásaimon. III. András dekrétumai nagy számban tartalmazzák a (báróktól megkülönböztetett) nemesek jogállását meghatározó privilegiális rendelkezéseket, ezért – hasonlóan az Aranybullák és a kun törvények kapcsán írtakhoz – ezek is látványosan magukon hordozzák a privilégiumok jellegzetességeit is.

Az 1290. évi dekrétum bevezető része még a töredékes szövegváltozatában is jól kivehető módon két különböző gyűlésre utal: a püspökök, bárók, előkelők és valamennyi nemes

²⁶⁸ DÜMMERTH 1980, 498. o., KRISTÓ 1976, 187. o.

²⁶⁹ DÜMMERTH 1980, 498. o.

²⁷⁰ DÜMMERTH 1980, 498–499. o., KRISTÓ 1976, 195–196. o., MARCZALI 1998, 180–181. o.

²⁷¹ DÜMMERTH 1980, 498–499. o., MARCZALI 1998, 181. o., PAULER 1899, II. k. 438–439. o.

²⁷² MA, 615–621. o.

²⁷³ DRMH I., 42–45. o.

²⁷⁴ SZABÓ K. 1884, 473–482. o.

²⁷⁵ DRMH I., 109. o.

²⁷⁶ DRMH I., 46–51. o.

²⁷⁷ MA, 630–639. o.

²⁷⁸ DRMH I., 71–75. o.

²⁷⁹ DRMH I., 134. o.

egyetértésével tartott fehérvári koronázó gyűlésre, valamint – a más kiadásban kiegészített szöveg szerint – Óbudán tartott közgyűlésre, ahol a király megerősítette a nemesek és az egyház jogait, és amelynek rendelkezéseit, ígéreteit tartalmazza a királyi pecséttel megerősített oklevél. E gyűlések időbeli közelsége is mondhatta Kristó Gyulával azt, hogy a dekrétum a törvényhozási emlékek új típusa, koronázási hitlevél, amelyben a király megkoronázása fejében biztosítja a nemesek jogainak tiszteletben tartását.²⁸⁰ Bár a koronázási fogadalmak és az óbudai gyűlésen megvitatott ügyek között valóban lehetett átfedés, a dekrétum nem azonosítható a koronázási esküvel, az ugyanis aligha foglalkozott például a kiváltságlevelek kancelláriai árával vagy a perbeli esküvel. Az oklevél rendelkezései egyébiránt – ahogy Pauler Gyula írja – részben már egyébként is működtek a gyakorlatban, míg más, újabb keletű rendelkezésekbe az abszolutizmusra nem hajlamos király beletörődött.²⁸¹

III. András második dekrétuma a főpapok, egyházi férfiak (a kalocsai érsek és számos püspök) és a nemesek (köztük szász és kun előkelők) részvételével, a bárókat kizárva tartott pesti gyűlést említ, utóbb hozzátéve, hogy a tanácskozásra a király és a bárók egyetértésével került sor. Létezik olyan álláspont, miszerint a király leszármazását és uralkodásra jogosultságát – az érdemi rendelkezések élén deklarálta – elismerő és tőle védelmet remélő nemesség kizárta a bárókat az 1298. évi tanácskozásból,²⁸² jogi szempontból azonban pontosabbnak látszik az a megfogalmazás, hogy a rendelkezések szerkesztője ugyan a nemesség és a főpapság, de a király és a bárók erősítették meg azt.²⁸³ Mások e megoldásban a bárók megnövekedett hatalma elleni fellépésen túl a kétkamarás országgyűlés korai előzményét vélnek látni.²⁸⁴ Marczali Henrik például – aki e forrást törvényhozásunk egyik legnevezetesebb emlékének nevezi, amely összefoglalja az akkori politikai gondolkodás minden eszméjét – úgy fogalmaz, hogy a vezérek kora óta nem gyűlt össze a magyarok fegyveres közössége olyan egyetértéssel, mint a törvény születésekor; és amíg a király mellett működő szűkebb tanács – mint a messze jövő körvonala, előképe, rendi bizottság a király oldalán, amelynek ellenjegyzése nélkül a király parancsa nem érvényes – ellenjegyzőként a századok múlva megalakuló felelős nemzeti kormány előrajza, addig az összes főpap, báró és valamennyi nemes jelenlétével Szent György tizenötödik napjára előirányzott, további szabályok (törvények) alkotására hivatott rákosi gyűlés nem más, mint a tanácsot támogató és ellenőrző nemzetgyűlés.²⁸⁵

Közelebb állhat a valósághoz Marczali Henriknek egy másik megállapítása, miszerint a király összetart a főpapsággal és a nemességgel a rabló urak túlhatalmának megszüntetése végett, mivel magukban képtelen ennek végrehajtására.²⁸⁶ Mások arra mutatnak rá, hogy a tanácskozók a politikai játszmákban alighanem jártasabb bárók kizárásával sok praktikus tanácstól is megfoszthatták magukat,²⁸⁷ illetve hogy a törvénynek a királyi hatalomhoz való viszonyulása meglehetősen zavaros, mert miközben a bárókkal szemben nagy hangsúlyt fektet annak erősítésére, más vonatkozásban, a nemesekkel szembeni vállalásai körében szinte úgy kezeli az uralkodót, mint a hatalmaskodó bárók egyikét.²⁸⁸ Mindenesetre az egyházi előkelők és a bárók helyett (vagy legalább mellett) a népesebb, de kisebb tényleges hatalommal bíró nemesek növekvő befolyását mutatja, hogy az oklevél záró rendelkezései szerint azt a

²⁸⁰ KRISTÓ 1976, 188. o.

²⁸¹ PAULER 1899, II. k. 416. o.

²⁸² DÜMMERTH 1980, 501. o.

²⁸³ MEZEY 2003, 122–123. o.

²⁸⁴ DRMH I., 115. o.

²⁸⁵ MARCZALI 1998, 182–183. o.

²⁸⁶ MARCZALI 1998, 180. o.

²⁸⁷ PAULER 1899, II. k. 454. o.

²⁸⁸ KRISTÓ 1976, 201–202. o.

tanácskozó egyházi előkelők és a bárók – így vélhetően a legnagyobb világi tisztviselők – is pecsétjeikkel megerősítik. Továbbra is lényeges, és az egész folyamatot törvényerővel befejező elem azonban az uralkodói akaratot és jóváhagyást kifejező királyi pecsét, a király ugyanis az, aki a nemesség és az egyház igényeit, kéréseit a bárók hozzájárulása mellett egyetértő akaratával törvénnyé emeli.

A III. András első dekrétumához a gyulafehérvári káptalan által írt előszó szerint a király a nemesek régi szabadságait erősíti meg és egészíti ki, míg az oklevél megerősítő záradéka úgy fogalmaz, hogy a dekrétumban foglalt rendelkezéseket már a korábbi királyok is megtartották, az érdemi rendelkezések között pedig a tized fizetésének szabályainál találunk utalást a szent királyok törvényeire. Az 1298. évi dekrétum az örökös nélkül maradó egyházi birtokok és javak király általi elfoglalásának az egyházi vagyon megóvását szolgáló tilalmát nevezi az egyház régtől fogva rendelt jogának. Az uralkodó elődök rendelkezéseire vagy a régóta fennálló szokásjogra mutató hivatkozások ehelyütt is a mindenkori törvények erejét és tekintélyét mutatják, továbbát a jogalkotás legitimációját erősítik.

Nem annyira a törvény tekintélyét, mint inkább a korábban szabályozott kérdések újbóli rendezésének indokát mutatja az 1298. évi törvény előjáró beszéde, amikor kifejti, hogy ugyan a király a koronázását követően már pecsétetes oklevelében – tudniillik első dekrétumában – megerősítette a nemesek szabadságait, azonban azok továbbra is sok sérelmet szenvedtek, ezért újabb királyi megerősítésre szorulnak. E cél köszön vissza a második törvény érdemi rendelkezéseiben is, amikor a király megfogadja, hogy mindkét dekrétumának rendelkezéseit és ígéreteit a koronázásakor tett fogadalmakkal együtt egyházi fenyték terhe mellett megtartja és megtartatja. Valójában azonban a célkitűzések és ígéretek véghezvitelére a királynak és a nemességnek külön-külön és együtt sem volt elég ereje,²⁸⁹ így a törvény – nyilván az Árpád-ház uralkodói ágának hamarosan bekövetkezett kihalásával és az ezt követő trónharcok korával is összefüggésben –, bár „nevezetes emlékekkel szaporítja az aranybulla számos változatát, mint minden elődje 1222 óta, írott malaszt sorsára volt kárhozthatva”.²⁹⁰

6. Egyházi és szerzetesrendi alapító-, kiváltság- és adománylevelek

A szokásosan dekrétumnak nevezett források mellett már a királyság legkorábbi korszakától kezdődően több egyéb királyi oklevél maradt az utókorra. A legrégebbi, Szent Istvánnak tulajdonított oklevelekről áttekintő képet ad Karácsonyi János, aki ezek közül hatot (az 1037. évi ravennai adománylevelet, az 1001-re keltezett pannonthalmi kiváltságot, a pécsi és a veszprémi püspökségek 1009. évi, illetve a pécsváradi apátság 1015. évi alapítóleveleit, valamint a veszprémvölgyi monostor 1025. évi görög nyelvű, Kálmán király átiratában fennmaradt alapítólevelét)²⁹¹ tart hitelesnek. További négyet (az 1006. évi nyitrai adománylevelet, a bakonybéli apátság 1037. évi alapítólevelét, valamint a zalavári apátság 1019-es és 1024-es keltezésű két alapítólevelét)²⁹² koholmánynak tekint, és hamis voltukat – más szerzők álláspontjait is összevetve – meggyőzően bizonyítja.²⁹³ A veszprémvölgyi monostor hitelesnek, de töredéknek vélt görög nyelvű alapítólevele kapcsán pedig arra mutat rá, hogy annak fordulatai eltérnek a latin oklevelek szokásos formuláitól, és a szövegben számos, a magyarországi viszonyoktól látszólag eltérő rendelkezés (például a szokásos tized

²⁸⁹ KRISTÓ 1976, 205. o.

²⁹⁰ MARCZALI 1998, 182. o.

²⁹¹ CD I., 280–282., 289–292., 296–302., 312–313., 331–332. o.

²⁹² CD I., 285–286., 304–310., 327–330. o.

²⁹³ KARÁCSONYI 1891, 15., 103–145. o.

helyett kilenced) szerepel, ami abból eredhet, hogy az oklevél szerkesztője nem ismerte kellően a hazai viszonyokat.²⁹⁴

Bár ezek az alapító- és adománylevelek privilegiális jellegűek, elsődlegesen a címzett egyházak vagy szerzetesrendek adományait, igazgatási és gazdasági jogosítványait taglalják, de jellemzően tartalmaznak olyan formulákat is, ami – esetleg szankciót is kilátásba helyezve – az egyházi és világi előljárókat, minden előkelő és szegényebb rendű személyt, vagy akár kifejezetten a királyt is eltiltja az oklevélben foglaltakra sérelmes magatartástól. A pécsi püspökség alapítólevele szerint például, aki megsérti az püspökségnek az oklevélben leírt határait, az egyházi átok mellett száz font tiszta arany büntetéssel lakol, de ugyanezt a büntetést rendeli a pannonthalmi kiváltság és a pécsváradi alapítólevél is a monostor, illetve az apátság ügyeibe jogtalanul beavatkozókra.²⁹⁵ A veszprémi püspökség alapítólevelében ez a büntetés nyolcezer font arany a háromszáztizennyolc atyának átka mellett, a tilalommal kötelezett személyek felsorolása pedig utal valamennyi hercegre, határispánra, ispánra, püspökre, érsekre, alispánra, bíróra, adószedőre, továbbá az ország minden nagyobb és szegényebb személyére.²⁹⁶ Ekként tehát ezek az oklevelek is meghatároznak kötelező és kikényszeríthető magatartási szabályokat, a kötelező erő kifejezése pedig lényegében kivétel nélkül összekapcsolódik a királyi akaratra utalással. Jó példája ennek a ravennai adománylevél „királyi tekintéllyel rendeltük és szigorúan parancsoltuk” megfogalmazása.²⁹⁷ Érdekesség, hogy míg a veszprémi püspökség alapítólevelének Fejér György által közölt szövegében az áll: „királyi akaratból megengedtük, adományoztuk és ajándékoztuk”,²⁹⁸ a Karácsonyi János által pontosabbnak tartott kiadás a „királyi akaratból” kitételt látszólag leválasztja a jelzett igealakokról.²⁹⁹ Az oklevél e mondatában azonban további igealak nem szerepel, ezért – az egyéb szövegrészek tekintetében elfogadva Karácsonyi érveit³⁰⁰ – a „*regali nutu*” szókapcsolat tekintetében mégis Fejér közlése tűnik helyesnek. A királyi akarat mellett pedig e források némelyikében is megjelenik valamilyen tanácsra utalás, így a pécsi püspökség alapítólevele szerint a király a pápai követ, valamint az egyházi és világi előljárók jelenlétében rendelkezett,³⁰¹ a pécsváradi apátság alapítólevele szerint pedig az ország minden előljárójának jelenlétében (Fejér közlésében egyetértésükkel) erősítette meg rendelkezéseit a királyi pecséttel.³⁰²

Szent István privilégiumaiban is kimutatható, hogy azok rendelkezéseit az uralkodó utódoknak is tiszteletben kell tartaniuk. A ravennai adománylevél azt az Árpád-kori forrásokban egyáltalán nem példa nélküli kitételt tartalmazza, hogy a rendelkezéseket sem a király, sem utódai (sem a kincstárnokok) nem fogják megsérteni.³⁰³ Amíg Karácsonyi János az oklevél valódisága (pontosabban a hamisság bizonyítékainak hiánya) mellett érvel, addig Hóman Bálint annak hamisságát bizonygatja, nem elvitatva azonban egyes tartalmi elemek, királyi juttatások ténylegességét.³⁰⁴ Az oklevelet a XIII. század elején alighanem hitelesnek tartották, minthogy egy 1233. évi oklevél³⁰⁵ tanúsága szerint Béla ifjabb király annak hitelességéről meggyőződve

²⁹⁴ KARÁCSONYI 1891, 39. o.

²⁹⁵ CD I., 282., 292., 302. o.

²⁹⁶ CD I., 290. o.

²⁹⁷ CD I., 332. o.

²⁹⁸ CD I., 289. o.

²⁹⁹ HO VI., 1. o.

³⁰⁰ KARÁCSONYI 1891, 56–57. o.

³⁰¹ CD I., 291–292. o.

³⁰² CD I., 302. o.

³⁰³ CD I., 332. o.

³⁰⁴ HÓMAN 1916, 87–88. o.

³⁰⁵ CD III/2., 364–365. o.

még az ország és a kincstár rossz anyagi helyzete ellenére is megerősíti és újra teljesíteni ígéri az abban foglalt éves királyi juttatásokat.³⁰⁶

A Szent István halálát követő évtizedekből – még ha hitelessége nem is áll vitán felül³⁰⁷ – említésre érdemes I. András 1055. évi híres oklevele, a „tihanyi alapítólevél”,³⁰⁸ amely eleinte ugyan harmadik személyben beszél a királyról, azonban érdemi rendelkezéseinek végén már „rendeltünk” és „adtunk” szóalakok olvashatók. Itt utal a szöveg arra is, hogy az oklevelet a király saját pecsétjével látta el, majd megerősítés végett átadta azt híveinek, több egyházi és világi előkelőnek, akik tanúként írták alá azt. E forrásban is fellelhető a rendelkezések megsértése esetén általánosan, mindenkit fenyegető büntetés kilátásba helyezése. A normatív erőt hordozó királyi akarat és az örök érvényesség kifejezése, valamint az oklevélben foglaltakat megsértők büntetéssel fenyegetése mellett a nádor és az ország más főembereinek tanácsára és egyetértésére is utal I. Géza 1075. évi, a garamszentbenedeki apátságnak adott kiváltságlevele.³⁰⁹ E forrás kapcsán Szentpétery Imre arra utal, hogy miközben annak több későbbi átirata hamisítványnak tekinthető, és a forrás tartalmában kimutathatók későbbi módosítások, az oklevél „legalább formulás részeiben hitelesnek fogadható el”.³¹⁰

A keresztény egyház hazai szervezetének kiépítéséhez és a szerzetesrendek működéséhez kapcsolódó privilegiális források az Árpád-kor későbbi időszakaiból is ismertek. Szent László korából például a kódexek mintegy két tucat oklevelet őriztek meg, amelyek többsége egyházalapító- vagy adománylevél, és bár túlnyomó részben a címzett intézmény jogosítványait és az annak címzett királyi adományokat taglalják, de jellemzően tartalmazzák azokat a formulákat is, amelyek más egyházi és világi előjárókat, minden előkelő és szegényebb rendű személyt, vagy akár a mindenkori királyt is eltiltják mindennemű, az oklevélben foglaltakra sérelmes magatartástól.

Szent László privilégiumaiban is jellemzően a királyi akaratot megjelenítő és hangsúlyossá tevő kifejezésekben mutatkozik meg a rendelkezések normatív ereje, de a királyi akarattal együtt több forrásban megjelenik az uralkodó mellett működő tanács is. A pannonhalmi apátság birtokait összeíró 1093. évi királyi oklevél érdemi részét például az „én, László király, országom minden előkelőjének tanácsából igyekeztem felsorolni” tagmondat vezeti be,³¹¹ a tihanyi apátság ugyanebből az évből való hasonló tárgyú oklevelében pedig „az egész tanács egyetértésével és tekintélyével helyeslem és kiváltságlevelemmel jóváhagytam” kitétel olvasható.³¹² A zágrábi püspökség 1093. évi alapításáról szóló oklevél szerint pedig „a király eme és további nemesek tanácsából megalapította a zágrábi püspökséget”.³¹³

Püspökségek alapítására is sor kerül még a XIII. század közepén és végén is,³¹⁴ továbbá a XIII. század közepéig csaknem kétszáz monostor jött létre hazánkban – igaz, csak csekély töredékük alapítólevele maradt fenn, és idővel a királyi alapítás mellett sor kerülhetett magánosok általi alapításra is.³¹⁵ Ezek mellett a már működő egyházi és szerzetesrendi közösségek kiváltságokkal és adományokkal történő megerősítése is folyamatosnak mondható a XII–XIII. századokban, és e források szövegében sokszor visszaköszönnek a XI. század elején is kimutatható jellegzetességek. A királyi tanács közreműködésére utal például az

³⁰⁶ KARÁCSONYI 1891, 23–24. o.

³⁰⁷ ÁKOKJ I/1., 6. o.

³⁰⁸ CD I., 388–394. o.

³⁰⁹ CD I., 428–439. o.

³¹⁰ ÁKOKJ I/1., 8. o.

³¹¹ CD I., 482–484. o.

³¹² ÁÚO VI., 66–71. o.

³¹³ CD I., 484–486. o.

³¹⁴ ÉRSZEGI 1991, 33. o.

³¹⁵ FÜGEDI 1991, 37–39. o.

1150-es keltezésű oklevél, amely szerint II. Géza több püspök, a bán, az udvarispán és más – meg nem nevezett – előkelők jelenlétében egyik udvarnokát annak fiaival együtt a szentmártoni apátságnak rendeli halászi szolgálatra, és kimondja, hogy aki az oklevélben foglaltakat megsérti, a király rendelkezése alapján ötven font arannyal fizet.³¹⁶ Vagyoni büntetés helyett isteni bosszúval fenyegeti rendelkezéseinek megsértőit II. Géza 1157. évi, bizonyos sóvámokat az esztergomi egyháznak átengedő levele, amely a királyi tanácsra utalva bizonyos egyházi és világi tisztviselőket az oklevélben foglaltak tanúinak nevez.³¹⁷ Isten haragja mellett a királyi neheztelés büntetését és heves szigorát helyezi kilátásba mindenkit tartózkodásra kötelezve Imre király 1197. évi, az aradi prépostság birtokait és jószágait megerősítő levele is, amelyből az is kiderül, hogy annak kiadását Richárd prépost kérte a királytól.³¹⁸

A forrásokban gazdagabb XIII. század oklevélanyagában is visszaköszönnek a korábbiakban kialakult – a törvényhozás jellegére is utaló – tartalmi elemek és szövegformulák, még ha a források hitelessége vagy hamissága sem áll minden esetben vitán felül. A szentmáriahegyi (borsmonostori) apátság alapításával és kiváltságaival, adományaival kapcsolatos oklevelek vizsgálatának például Szentpétery Imre önálló kötetet szentelt, amelyben – a saját következtetéseivel ellentétes véleményeket is bemutatva – nyolcvanhárom forrásból tizenhatot talált hamisnak.³¹⁹ A Szentpétery által hitelesnek elfogadott és a későbbi források szóhasználatára alapján *privilegium magnum* néven emlegetett 1225. évi, II. Andrásról kapott kiváltságlevél³²⁰ szövege például az érdemi rendelkezések előtt utal arra, hogy Bors ispán saját és leszármazói lelkének üdvéért kérte az ő és rokonai által az apátságnak tett adományok rögzítését és megerősítését, de a szöveg kétségtelenül a királyi akarat jelentőségét hangsúlyozza: „hogy minden, amit a királyi tekintély megerősít, ép és rendületlen maradjon [...] kiváltságunk által örökös szilárdsággal megerősítettük”; a *corroboratioban* pedig ismét kifejezi annak igényét, hogy a király rendelkezései az ő és utódai idejében is épen és sértetlenül maradjanak örökre.³²¹

A politikai motiváció mellett gyakran a királyi akaratot befolyásoló személyes, jogon kívüli – hitbeli – tényező is megjelenik: amikor tudniillik az uralkodó a saját, esetleg felmenői vagy leszármazói lelkének üdvéért juttat adományt valamely egyháznak vagy szerzetesrendnek. Ennek példái egyebek mellett II. András Hidegkút helységet tárgyazó adománya a Szent Sír szerzetesei számára 1212-ből, IV. Béla csornai premonstreieknek 1246-ban juttatott adománya, valamint a turóci monostor alapításáról és adományairól tanúskodó 1251. évi oklevele.³²² A királyi akarat normatív ereje mellett mindhárom forrásban kifejezésre jut az örök érvényesség igénye és mindenkinek eltiltása a rendelkezésekre sérelmes magatartásoktól. Hasonló elemek köszönnek vissza a II. András által a toposzkai apátságnak 1213-ban, illetve 1213 körül adott kiváltságokban és adományokban, amelyek további érdekessége, hogy nem egy, hanem mintegy tíz hosszabb-rövidebb oklevélben maradtak fenn.³²³

Az egyház és a szerzetesrendek kiváltságai az Árpád-kor legvégén is a fentiekhez hasonló formát mutatnak. V. István 1272-ben örök érvényességet kívánó királyi pecsétes levelének tekintélyével úgy erősíti meg a kerci apátságnak 1264-ben, még herceggként adott kiváltságokat, hogy elmondása szerint az apát bemutatta neki korábbi kiváltságlevelét, és

³¹⁶ ÁÚO I., 60. o.

³¹⁷ ÁÚO VI., 92. o.

³¹⁸ ÁÚO I., 85–86. o.

³¹⁹ SZENTPÉTERY 1916, 107–134. o.

³²⁰ SZENTPÉTERY 1916, 67–68., 115. o.

³²¹ CD III/2., 59–71. o.

³²² ÁÚO XI., 114–115. o., HOKL, 13., 19–23. o.

³²³ ÁÚO XI., 116–123., 125–128. o.

kérte annak megerősítését.³²⁴ Hasonló formában erősíti meg a monostor prokurátorának kérésére ugyanebben az évben az apja, IV. Béla által korábban a Szent Szűz szigeti monostornak tett, Kuldó nevű földet tárgyazó adományt.³²⁵ IV. László 1277-ben a püspök kérésére, báróinak tanácsából és egyetértésével adományozza Gerzence várbirtokot a zágrábi püspökségnek, majd 1284-ben a püspök kérésére báróival ismét – ünnepélyesen és gondosan – megtárgyalva, de immár „a teljes érettség törvényes korát szerencsésen elérve” és „királyi tekintéllyel, visszavonhatatlanul és örök bizonyossággal” erősíti meg azt.³²⁶ III. András 1291. évi oklevele ugyancsak az apát és a konvent kérésére, a királyi tekintély megerősítő erejére és az örök érvényesség igényére utalva erősíti meg a borsmonostori apátság számára az 1225. évi *privilegium magnum* rendelkezéseit,³²⁷ de hasonló formulákkal erősíti meg ugyanebben az évben az erdélyi püspökség népeinek IV. László által engedett szabadságokat is.³²⁸

A borsmonostori apátság 1225. évi privilegiumához hasonló olyan királyi oklevelek is szép számban maradtak fenn, amelyekben nem vagy nemcsak a király juttat adományt, hanem valamely magánadományt hagy jóvá és erősít meg. Példának okáért II. András – miután 1225-ben már a pannonhalmi apátságnak rendelt bizonyos gönyői birtokokat – 1227-ben Zochyu fia Jakab gönyői birtokot tárgyazó adományát erősíti meg az apátság számára. Ugyanezt teszi IV. Béla 1257-ben István fia István csornai egyháznak szóló adományával, V. István pedig 1272-ben bizonyos martonvásári György Szent Szűz szigeti monostornak tett adományával.³²⁹ E források valamely érdekelt – az adományozó vagy a címzett – kérelme és a király egyetértő akaratának kifejezése mellett rendszerint a királyi adományokat tartalmazó oklevelek megerősítő formuláival azonos szerkezeti elemeket tartalmaznak, így a királyi megerősítés folytán kötőerejük is a királyi adományokéval egyenértékű. E jelenségnek a *ius regiummal* fennálló további összefüggései azonban már a vagyoni jellegű királyi jogok, a *fiscalia regum* körében kerülnek tárgyalásra.

7. A királyi hospesek szabadságlevelei

A közületeknek (*communitates, universitates*) címzett Árpád-kori privilegiumok másik jelentős csoportját a királyi *hospes*közösségek XIII. századból fennmaradt mintegy három tucat szabadságlevele képezi. Bár a *hospes*ek már korábban jelen voltak Magyarországon, közösségeik jogállására vonatkozó írott szabályozás nem maradt fenn a XIII. század előtti időkből. Ennek oka a hivatali írásbeliség megjelenése mellett az, hogy ekkor kezd megmutatkozni valamiféle „céltudatos királyi várospolitikai”.³³⁰ A fennmaradt oklevelek címzettjein túl is bizonyosan voltak a korszakban további kiváltságolt *hospes*közösségek, amelyek kiváltságlevele máig nem ismert, vagy elnyert szabadságaikat eleve írott oklevél hiányában, lényegében szokásjogként bírták tovább. A besztercebányaiak 1255. évi oklevele³³¹ utal például a selmecbányaiak kiváltságaira, de számos oklevélben – például a nyitraiak (1248), a szatmárnémetiek (1264), a győriek (1271) és a vasváriak (1279) kiváltságleveleiben³³² – található a fehérvár jogra, mint rekonstruálható tartalma alapján talán

³²⁴ CD V/1., 205–207. o.

³²⁵ CD V/1., 208–209. o.

³²⁶ ÁÚO XII., 190–191., 412–413. o.

³²⁷ CD VI/1., 141–142. o., SZENTPÉTERY 1916, 82–83., 132–133. o.

³²⁸ CD VI/1., 149–150. o.

³²⁹ ÁÚO I., 209–211., 223. o., HOKL, 35–36. o., CD V/1., 178–180. o.

³³⁰ GRANASZTÓI 1980, 80. o.

³³¹ MA, 489–491. o.

³³² MA, 498–499., 505–506., 526–529., 551–554. o.

a legteljesebb és a korban közismertnek mondható³³³ *hospes*kiváltságra hivatkozás. Található e körben is kétes hitelű forrás, mint például a németlipcseieknek a XIII. század utolsó harmadában számos alkalommal átírt legkorábbi, 1261. évi oklevele.³³⁴

Különös összefüggést mutatnak a désvári és a désaknai *hospes*ek kiváltságai. A désváriak szabadságait 1236-ban erősíti meg IV. Béla, megemlítve, hogy azokat korábban II. Andrásból nyerték, egyes szabadságok kapcsán azonban utal a désaknaiak kiváltságaira is.³³⁵ 1261-ben V. István ifjabb király két levélben is megerősíti a désváriak szabadságait, az egyikben IV. Béla, a másikban pedig (talán Ákos nembeli) Erne egykori erdélyi bán oklevelére utalva.³³⁶ 1279-ben aztán IV. László átírja V. Istvánnak az Erne bán oklevelét megerősítő privilégiumát, majd 1283-ban Apor erdélyi vajda IV. László levelére, 1284-ben pedig Loránd erdélyi vajda V. István és IV. László okleveleire hivatkozva erősíti meg őket szabadságaikban.³³⁷ Végül 1291-ben III. András is megújítja IV. László levelét, hivatkozva V. Istvánra és Erne bánra is, és ugyanebben az évben egy másik oklevelében a désaknaiak szabadságait is megerősíti, utalva IV. Bélától és V. Istvántól nyert kiváltságaikra.³³⁸

E királyi *hospes*közösségek egyöntetűen még a XIII. században sem nevezhetők városoknak – Erdélyi László például IV. Béla korából csak a jelentősebb Zágrábot és Nyitrát nevezi szabad városnak, a többit pedig szabad királyi falvaknak³³⁹ –, kiváltságolásuk a hazai városodás folyamatának fontos, késői állomása.³⁴⁰ Egyfajta *nasciturus* város képét mutatják, a városok gazdasági – és egyre inkább jogi – jellemzőit hordozzák magukon. A várossá válásban vitathatatlanul fontos a település funkcionális központ-jellege,³⁴¹ de a középkori város jogi értelemben feltételezi a három sarkalatos szabadság – a bíraskodás, a legalább részleges vámmentesség és az autonómia – elismerését, amelyek további jogosítványokkal együtt „a középkori város definícióját adják”.³⁴² Ennek foglalatja a kiváltságlevél, a privilégium kibocsátása, ami hazánkban – e közösségek vonatkozásában – a XIII. század végéig alapvetően a királyi joga.³⁴³

A kiváltságokat – ahogy az oklevelek szövegéből is kiolvasható – nem a település, hanem annak lakói kapták,³⁴⁴ akiknek jelentősége abban keresendő, hogy amíg a korábban nemzeti életmódot folytató, letelepedett magyarságban hiányzott a városodást serkentő népelem, a majdani polgárság, és hiányoztak a városias településen élés hagyományai,³⁴⁵ e hagyományokat a német, vallon és szláv vendégek hozták magukkal. Eleinte főleg a várszervezetben letelepedve, magyar népelemekkel keveredve, helyzetük a várnépekéhez volt hasonló, majd mind bővebb szabadságaik elnyerésével közösségeik a várszerkezet függőségi rendszeréből kiemelkedve nyerték el privilégiumaikat, városias jogállásukat. A magyarországi városok gyökerei ekként a várszerkezeti félszabad népek községeiben találhatók.³⁴⁶ Mivel pedig a *hospes*közösségek népét nem kizárólag külföldi elemek alkották, hanem felemelkedő egykori várnépek is, ezért a XIII. századtól a *hospes* kifejezés már nemcsak a betelepedett,

³³³ HÓMAN 1938a, 453. o.

³³⁴ ÁÚO XI., 499–502. o., ÁKOKJ II/1., 57–64. o.

³³⁵ ÁÚO XI., 285–286. o.

³³⁶ ÁÚO VIII., 8–11. o.

³³⁷ ÁÚO IV., 180–181., 262–263., 268–269. o.

³³⁸ ÁÚO V., 20–23. o.

³³⁹ ERDÉLYI 1936, I. k. 237–238. o.

³⁴⁰ MEZEY 2003, 162. o., SZÜCS 2002, 77–78. o.

³⁴¹ KUBINYI 2006, 153. o.

³⁴² HÓMAN 1938a, 459. o.

³⁴³ GRANASZTÓI 1980, 80. o., HÓMAN 1938a, 459. o.

³⁴⁴ KUBINYI 2006, 154. o.

³⁴⁵ HÓMAN 1938a, 451. o.

³⁴⁶ HÓMAN 1938a, 454–455. o.

betelepített vendégeket jelöli, hanem a hozzájuk csatlakozó, várszerkezetből felemelkedő várnépeket és más szabad állapotú népelemeket, akik adott településen azonos jogállást elnyerve egy közösséget formáltak. A *hospes* fogalom tehát a származás helyett mindinkább egy többé-kevésbé egységes kiváltságos státuszt jelöl, ami szabadságaik kiteljesedésével elvezet a jogi értelemben vett város, a meghatározott szabadságokon alapuló státusszal rendelkező lakosságot egybefoglaló településtípus kialakulásához.

A királyi *hospes*közösségek szabadságlevelei formai szempontból nagyon hasonlóak. A kiváltságot adó vagy megerősítő uralkodó nevét és a viselt címeit felsoroló *intitulatio* után rendre kifejezik, hogy a király a bennük foglalt rendelkezéseket a jelenben és a jövőben is mindenkinek tudtára kívánja adni. A címzés, üdvözlés és – a kiváltságolás elvi megalapozását gyakran filozófiai jellegű leírással tartalmazó – *arenga* változatos terjedelmű vagy részben akár hiányzó szövegrészeit követően az érdemi rendelkezések, az egyes jogosultságok és kötelezettségek meghatározása rendszerint felszólító módban, sok esetben a királyi akaratra utaló valamilyen igealakkal történik. Leggyakoribbak az „elrendeltük”, „megengedtük”, „adományoztuk” és az „akarjuk” szóalakok, de például a győriek 1240. évi oklevelében³⁴⁷ a „megtiltottuk” igealak is szerepel. A *corroboratio* rendszerint a királyi pecsétre utaló „pecsétünk erejével” vagy „-oltalmával” megerősítő záradékot tartalmazza.

A rendelkezések normatív erejét adó királyi akarat mellett e források némelyike is utal a királyi tanácsra. A verőceiek 1234. évi oklevele például a király által adott (*a nobis data*) szabadságnak összes jobbágya – név szerint a bán, a tárnokmester, a zalai, somogyi és valkói ispánok, és mások – tanácsából és egyetértésével történő megerősítéséről, a győriek 1240. évi kiváltsága a királynak bárói tanácsában alkotott rendelkezéséről számol be.³⁴⁸ A zágrábiak 1242. évi oklevelében az áll, hogy a király a tanácsot összehívva, szándékának és akaratának a szlavón bán és az ország más előljárói általi egyhangú támogatásával vitte át tervét a gyakorlatba.³⁴⁹

Több privilégium bevezető része utal arra is, hogy maguk a *hospes*ek kérték a szabadságlevél kiállítását. Közjogi értelemben ez nyilvánvalóan nem köti az uralkodót, az oklevelek szövegezése is kifejezi, hogy a király kegyesen, esetleg ésszerű megfontolásból, de közjogi szempontból mindig önállóan, saját akaratából ad kiváltságlevelet. Példának okáért a beregszásziak 1247. évi, valamint a dobronyaiak és bábaszékiek 1254. évi oklevele is úgy fogalmaz, hogy azok a király színe elé menve alázatosan kérték korábban már biztosított szabadságaik kiváltságlevelében történő megerősítését.³⁵⁰ 1257. évi privilégiumuk szerint a jasztrebarszakaiak a petrinii és szamobori vendégekkel azonos szabadságokat kértek és kaptak, míg a sorponiak 1277-ben „alázatosan könyörögve kérték” IV. Lászlót, hogy azokban a – korábbi oklevelés forrásban fenn nem maradt – szabadságokban erősítse meg őket, amelyeket Béla nagyapja és István apja engedélyeztek nekik.³⁵¹

Olyan utalásokat is találunk e forrásokban, amelyek arra mutatnak, hogy a *hospes*kiváltságot mindenkinek tiszteletben kell tartani, végső soron pedig a későbbi uralkodók is elismerik azokat. Az örök érvényesség igényét fejezik ki például a „senki vissza ne vonhassa”, „szilárdak és sértetlenek maradjanak örökre”, „ép és visszavonhatatlan maradjon”, „ép és háborítatlan maradjon” fordulatok is.³⁵² A nyitraiak 1248. évi oklevele a király által biztosított szabadságokat „nekik és utódaiknak örökre” címmel vezeti be, majd a *corroboratio* az „örök érvényesség erejével bírjanak” kitétellel erősíti meg; a zágrábiak 1266. évi

³⁴⁷ MA, 448–451. o.

³⁴⁸ MA, 443–444., 448–451. o.

³⁴⁹ MA, 451–455. o.

³⁵⁰ MA, 471–472., 482–484. o.

³⁵¹ MA, 496–497., 545–548. o.

³⁵² MA, 448–455., 466–469. o., HO VI., 42–43. o.

kiváltságlevelében pedig a király a későbbi uralkodókra is utalva kifejezetten úgy fogalmaz, hogy a kiváltságokat „utódainkkal és alattvalóinkkal sérthetetlenül tiszteletben kívántuk tartatni”.³⁵³ A korábbi kiváltságokat tiszteletben tartó királyi rendelkezést is több forrás példázza: IV. Béla a boroskrakkói és magyarigeni vendégek 1238. évi oklevelében megerősíti a valamelyik – nem nevesített – elődje által azoknak juttatott birtokadományt, a pestiek és a korponaiak 1244. évi privilégiumaiban egyaránt azok korábbi, elveszett kiváltságleveleire utal, míg a soproniak 1277. évi és a gölnicbányaiak 1290. évi oklevelei vissza utalnak a IV. Bélától és V. Istvántól kapott – oklevélben fenn nem maradt – kiváltságokra.³⁵⁴

Több *hospes*-privilégiumban – jellemzően az *arenga* részben – olvashatók a királyi akaratot, lényegében a törvényhozást ésszerűen befolyásoló, nem közjogi korlátot jelentő politikai-társadalmi körülményekre történő utalások is. 1247-ben a beregszászi vendégek kiváltságlevele sommásan rögzíti: „hogy a király tekintélye megerősíttessék, szilárd egyensúlyon kell alapulnia”.³⁵⁵ Ennek az egyensúlynak ékes példája lehet a körmendi *hospesek* 1244. évi szabadságlevele, amely szerint „mivel nem fér kétség ahhoz, hogy a beköltöző vendégek hű szolgálatából a királynak és országnak megannyi haszna származik, ezeknek a szabadságát a királyi adakozásnak hathatósabban kell részesítenie kegye bőségében, hogy az itt lévők örüljenek annak, hogy betelepültek, és a távoliak könnyebben szánják rá magukat arra, hogy jöjjenek”.³⁵⁶ Rövidebb, de hasonló felvezetés olvasható a nagyszombatiak 1238. évi oklevelében is: „a királyi fenségre nehezedik a feladat, hogy a szétszóródottakat összegyűjtse és az összegyűlteket megőrizze, és hatalmának alárendelt népét valamely jogait nekik átengedvén nyugodt békében ápolja”.³⁵⁷ A hű szolgálatokat célzó vagy jutalmazó juttatásokra utal a pestiek 1244. évi és a nyitraiak négy évvel későbbi oklevele is, előbbi szerint „mivel a népek sokaságában a királyok és fejedelmek dicső tetteire rendkívüli módon figyelnek, méltán határozta el a királyi fenség, hogy nagyobb engedményekben részesíteti alattvalóit, hogy a nép néki szolgálván hűségben és becsben gyarapodjék”, utóbbi szerint pedig „a királyi fenség éles szemmel tartozik megvizsgálni alattvalóinak érdemeit, és azokra az érdemesek megjutalmazásával felelni, hogy azok példáján mások erősebben buzduljanak hűséges szolgálatra”.³⁵⁸ A győriek kiváltságait megerősítő 1271. évi kiváltságlevelében V. István egy további – védelmi – szempontot is kiemel: „miként a népek sokaságában a királyok dicsősége és tisztelete a kormányzással gyarapszik, úgy kell gondoskodni az ország védelme erősségeinek és az alattvalók különféle javainak megőrzéséről”, míg IV. László gölnicbányaiaknak adott 1290. évi oklevele szerint: „a királyi fenségre nehezedik, hogy háborgatástól és sükségtől elnyomott alattvalói háborgatását és sükségét irgalmasan enyhítse, és ugyanezeket jogaikban sértetlenül megőrizze”.³⁵⁹

8. Magánszemélyek kiváltság- és adománylevelei

A közületek kiváltságlevelei mellett számos magánszemélynek címzett adomány- és egyéb kiváltságlevél maradt fenn az Árpád-korból. Bár a gyakorlat korábban is működött, az adományozást a XII. század végétől foglalják rendszerint oklevélbe, a királyi adományozás

³⁵³ MA, 498–499., 507–512. o.

³⁵⁴ MA, 447–448., 466–469., 545–548., 613–614. o., CD IV/1., 329–331. o.

³⁵⁵ MA, 471–472. o.

³⁵⁶ HO VI., 42–43. o.

³⁵⁷ MA, 444–447. o.

³⁵⁸ MA, 466–469., 498–499. o.

³⁵⁹ MA, 526–529., 613–614. o.

alapvető és konzekvens szabályai pedig a XIII. századtól rögzülnek.³⁶⁰ E források között is találhatók hamisítványok, például az 1092. évi keltezéssel, Szent László nevében fellelhető, Kund vezértől származtatott bizonyos Mattai Visa Márton nemesítéséről és királyi adományairól szóló privilégium,³⁶¹ amelyet Szentpétery Imre egyenes úgy értékel: „hamis, minden történeti érték nélkül”.³⁶² De a „lovagkirály” nevében íródott, 1095-ös keltezésű oklevél is, amely Estoras Albert érsek és családja – amelynek eredetét az oklevél Krisztus koráig vezeti vissza – címerén látható griff fejére aranykoronát enged helyezni,³⁶³ műfaját tekintve – minthogy a címeres adománylevelek századokkal később jelennek meg³⁶⁴ – bőven megelőzi korát, és szintén nyilvánvaló koholmány.³⁶⁵

A magánszemélyeknek szóló kiváltság- és adománylevelek formuláiban a királyi akarat és az örök érvényesség igényének kifejezése, valamint a királyi pecséttel történő megerősítés lényegében azonos a közületek kiváltságleveleiben tapasztalhatókkal. Az érdemi rendelkezések előtt rendre feltüntetésre kerülnek az adományos érdemei, hű szolgálata, amellyel kiérdemelte a királyi adományt, de számos forrás utal az adományos adomány iránti kérelmére is. 1224-ben³⁶⁶ például II. András Gergely és István ispánoknak adja a hűtlen Domaltnak a Cerea folyótól Zadarig fekvő birtokát azok hű szolgálatai miatt, és mert Domald feldúlta az ő földjeiket.³⁶⁷ 1255-ben IV. Béla azzal a megjegyzéssel erősíti meg Dame és Renold fiainak a Barchan nevű birtokra vonatkozó korábbi adományát, hogy atyjuknak a király „kormányzati feladatok ellátása miatt adósa volt”, míg egy évvel később Kozma és Achilles ispánoknak a tatárok elleni harcban tanúsított szolgálataikért adja a pozsonyi vártól elvett Bozin nevű földet.³⁶⁸ 1280-ban IV. László Plumow földet adományozza Jakabnak, Pozsony váralja előljárójának a királyhoz hűtlenné vált János pozsonyi ispán elleni fellépése miatt.³⁶⁹

Az adományos érdemei és esetleges kérése mellett e források jellemzően a király jóindulatára és bőkezűségére, az ezt szükségessé tevő jogon kívüli körülményekre és a további hű szolgálat elnyerésének szándékára utalnak. A közületek kiváltságleveleihez mérten ritkábban, de korántsem példa nélkül jelenik meg a tanács közreműködésére utalás. II. András említett, Gergely és István ispánoknak címzett 1224. évi adománya például „valamennyi jobbágynak tanácsára” utal.³⁷⁰ IV. László 1274-ben – tehát törvényes korúvá válása előtt – „báróinak egyetértésével” erősíti meg az előző évben Csák nembeli Péternek tett, Scynche nevű birtokot tárgyazó adományát, 1287-ben pedig – immár a törvényes kort elérve – „minden méltóság, az érsekek, püspökök és bárók egyetértésével és tetszésével” adományozza Bika helységet Osl nembeli Imre fia Gergelynek.³⁷¹ Ugyancsak IV. László az említett két adomány közötti időben, 1277-ben „minden báró és az ország más nemesének jelenlétében tartott közgyűlésen” adja vissza Dénes egykori nádor fiainak Losoncot és más birtokokat, visszavonva ezekre vonatkozó korábbi, Leusták és Folkus fiainak szóló adományát.³⁷² 1295-ben III. András ugyancsak „az ország főpapjainak és báróinak, valamint számos nemesének beleegyezéséből, akaratának és tetszésének megfelelően” adományozza Budey birtokot Pécsi

³⁶⁰ BÉLI 2000c, 75., 77–78. o., PÁRNICZKY 1940, 30–32. o.

³⁶¹ CD I., 472–479. o.

³⁶² ÁKOKJ I/1., 10. o.

³⁶³ CD I., 488–490. o.

³⁶⁴ BÉLI 2000c, 36–37. o.

³⁶⁵ TÓTH G. 2015, 357–358., 367–368. o.

³⁶⁶ ÁKOKJ I/1., 132. o.

³⁶⁷ ÁÚO VI., 419–420. o.

³⁶⁸ ÁÚO VII., 384–385. o., CD IV/2., 388–390. o.

³⁶⁹ ÁÚO IV., 217–218. o.

³⁷⁰ ÁÚO VI., 419–420. o.

³⁷¹ ÁÚO IV., 37–39., 293–294. o.

³⁷² HO VII., 164–166. o.

Ivánka fiainak.³⁷³ A XIII. századi egyéb forrásokhoz képest feltűnő, hogy IV. Béla a magánszemélyeknek címzett kiváltságleveleinek többségében mintha kerülné a királyi akarat mellett a tanácsra vonatkozó utalást. Ennek hátterében – különösen uralkodásának elején – az apjával és annak adományozási gyakorlatával kapcsolatos ellenérzése, a király és alattvalói kapcsolatának távolságtartóbb megközelítése, az előkelőkkel szembeni meglehetősen ellenséges hozzáállása állhat,³⁷⁴ amiből ugyan az országnak a tatárjárást követő újjáépítése során kénytelen volt alább adni, személyisége azonban aligha változott meg teljesen.

A magánszemélyek javára szóló királyi oklevelek között nemcsak birtokokra és azokhoz kapcsolódó jogosítványokra vonatkozó adományokat találunk. 1185-ben III. Béla leánya dajkájának szolgálatai miatt, minthogy „a királyi fenség iránti engedelmségben hűségesen megizzadókat illő a királynak jutalommal örvendeztetni”, annak fiait – pontosabban meg nem jelölt – szabadságukban megerősíti, fivéreit pedig écsi birtokuk megerősítése mellett a győri vár szolgálatából a várjobbágyok sorába emeli; 1204-ben pedig Imre az erdélyi szászok között élő *latinus* Jánost leszármazottaival együtt azok kötelezettségei alól „királyi szívésségből” felmenti és lényegében a nemességgel azonos szabadságot biztosít nekik.³⁷⁵ IV. Béla 1247-ben zagoriai Tamás fia Farkasnak a tatárjárás idején tett szolgálataiért megengedi, hogy a földjén építeni kezdett várat felépítse, majd azt ő és leszármazói szabadon bírassák.³⁷⁶ Egy 1265. évi oklevél arról számol be, hogy IV. Béla a priaszai várjobbágyaságból többeket a királyi serviensek közé emelt, és felhívta az ispánt, hogy a királyi küldött mellé embert adva gondoskodjon birtokaik elkülönítéséről.³⁷⁷ 1277-ben pedig hű szolgálataikért IV. László több királyi tárnokot emel a királyi serviensek sorába.³⁷⁸

9. Egyéb oklevelek

Fennmaradtak olyan Árpád-kori királyi oklevelek is, amelyek jellege, formája, tárgyköre valamelyest különbözik az előző kategóriákba sorolható oklevelektől, azonban ezekben is gyakran megjelenik a normatív erővel bíró királyi akarat.

Béli Gábor tágabb értelemben a dekrétumok közé sorolja III. Béla 1181. évi oklevelét, amelyben megerősíti a Marcell prépost felesége, Froa asszony és Farkas nádor közötti, Froa asszony által korábban még az ispotályosoknak szánt Szeles birtokot tárgyazó adásvételt.³⁷⁹ A forrás szerkezete, nyelvezete és szövegrészeinek érdemi tartalma alapján a megerősítő záradékok és az oklevélben foglaltak megsértésének jogkövetkezményeit megelőzően három főbb szövegrész különíthető el. A harmadik rész tartalmazza a vitás jogügylet leírását és megerősítését, az első rész pedig – ahogy Béli Gábor is megjegyzi³⁸⁰ – egy szokványos *arenga*, amely általánosságban, filozófiai éllel mondja ki, hogy az emberi természetből fakadó felejtés okán a fontosabb ügyeket célszerű írásban rögzíteni. A legnagyobb jogtörténeti jelentőséggel az egyetlen mondatból álló második egység adja, amelyben a király – az *arenga* általános megfogalmazásától stílusában is jól megkülönböztethető módon – kifejezetten a normativitás szándékával és a jövőre nézve, mint szükségeset, elrendeli, hogy a király jelenlétén tárgyalt minden ügyet írás bizonyosságával erősítsenek meg. Bár az oklevél további

³⁷³ ÁÚO V., 122–123. o.

³⁷⁴ DÜMMERTH 1980, 415–418. o., KRISTÓ 1976, 86–91. o.

³⁷⁵ ÁÚO I., 78., 91–92. o.

³⁷⁶ ÁÚO VII., 224–225. o.

³⁷⁷ ZO I., 50. o.

³⁷⁸ ÁÚO IV., 84. o.

³⁷⁹ CD II., 198–201. o., BÉLI 2000b, 37. o.

³⁸⁰ BÉLI 2000b, 37. o.

szövege a konkrét jogügyletre vonatkozik, e mondattal a király a jövőre nézve állapít meg olyan kötelező szabályt, amely egyaránt érint és kötelez az írásba foglalásban közreműködni köteles minden személyt és mindenkit, aki ügyével a király jelenlétére megy, vagy más által oda vitt ügyben érintett. E rendelkezés mind kötelező erejében, mind a címzettek körére nézve, mind pedig horderejénél fogva valóban megfeleltethető a szokásosan dekrétumnak nevezett források rendelkezéseinek jellegével. A király előtti ügyletek kötelező írásba foglalása pedig kiemelkedő jelentőségű lépés abban a folyamatban, amelyben a királyi oklevelek kiadása a királyi kápolna ügyköréből egy lényegében a hivatali írásbeliség és közhitelesség központi szervévé váló hivatalhoz, a királyi kancelláriához kerül át, és amely rendelkezés évszázadok távlatából szemlélve a jogtörténet-tudomány számára az egyik legfontosabb Árpád-kori uralkodóvá teszi – az utókor által olykor méltatlanul, de legalábbis ellentmondásosan kezelt – III. Bélát.³⁸¹

A dekrétumokhoz sorolja Béli Gábor II. András és Jakab pápai legátus 1233. évi, a beregi erdőben kötött megállapodását is, minthogy megjelenési formáját tekintve ez is kötelező erejű királyi akaratnyilvánítás, amelynek végső formája néhány pontban el is tér a pápa (és legátusa) eredeti követeléseitől.³⁸² Ennek előzményét Pauler Gyula abban látja, hogy miután a király nem tartotta be az 1231. évi Aranybullában (és az egyháziak szabadságairól szóló 1222. évi oklevelében³⁸³) tett ígéreteit, Róbert esztergomi érsek 1232 elején kimondta az országra a pápa nevében az *interdictum*ot, mire a király legátus küldését kérte a pápától az ellentétek elsimítása és az *interdictum* feloldása, illetve személye kiközösítésének elkerülése végett.³⁸⁴ A pápai legátussal történt megállapodás³⁸⁵ alapján II. András megesküszik a Szent Evangéliumra, hogy az oklevélbe foglalt ígéreteit és rendelkezéseit ő és utódai is megtartják, azt semmilyen módon meg nem sértik, továbbá azok megtartását minden alattvalójának is megparancsolja, és ígéretet tesz az egyezményt megsértők megbüntetésére. Az egyezmény – főleg a keresztényeknek a zsidókkal és szaracénokkal szemben többtétjogokat biztosító, a keresztény egyház és az egyházi bíraskodás jogait megerősítő, valamint az egyházi sójvédelmeket rendező – érdemi rendelkezéseit rendre a királyi akaratot kifejező szóalakok vezetik be. A megerősítő záradék meghatározza a király és fiai, valamint az ország egyházi és világi méltóságai által az egyezményben foglaltakra leteendő eskü szövegét, majd utal arra, hogy közülük többen a királlyal együtt a beregi erdőben le is tették esküjüket.

Ehelyütt érdemelnek külön említést a Horvátország és Dalmácia elfoglalását követően keletkezett olyan privilégiumok is, amelyekben a magyar király nem saját vagy valamely hazai elődje által adott kiváltságot vagy adományt erősít meg, hanem az uralom alá vont területen korábban érvényben volt jogot ismer el és tart fenn. Fejér György közöl egy 1108. évi keltezésű oklevelet, amely szerint Kálmán több egyházi és világi előkelővel – tulajdonképpen tanácsával – együtt eskü mellett megerősíti Trau lakóinak korábbi szabadságait, továbbá 1111. évi keltezéssel közöl egy ugyancsak Kálmán nevében íródott, az arbei egyház Cresimir horvát királytól nyert birtokait megerősítő oklevelet.³⁸⁶ Mindkét forrásban a normatív erőt kölcsönző királyi akarat kifejezése és a megerősítő záradék a hazai forrásokhoz igen hasonló, de az oklevelek formuláit a dalmát szerkezeti formákkal vegyíti a szövegezésük.³⁸⁷ Amíg azonban Fejérpataky László mindkét forrás hitelessége mellett érvel, az arbei egyház kiváltságlevelének hitelessége mások szerint vitatható, az feltehetően XIII.

³⁸¹ KIRÁLY 1981, 31–33. o.

³⁸² BÉLI 2000c, 26. o., BÉLI 2018a, 184–185. o.

³⁸³ BÉLI 2018a, 180. o.

³⁸⁴ PAULER 1899, I. k. 113–117. o., ZSOLDOS 2022, 214–218. o.

³⁸⁵ MA, 436–442. o.

³⁸⁶ CD II., 45–46., 56–58. o.

³⁸⁷ FEJÉRPATAKY 1892, 79–82. o.

századi hamisítvány.³⁸⁸ Fejérpataky hitelesnek fogadja el II. István 1124. évi oklevelét is, amelyben megerősíti a Kálmán által a trauiaknak és a spalatoiaknak adott korábbi kiváltságokat,³⁸⁹ ő is hamisítványnak tartja azonban a spalatoi érsekség ugyancsak Kálmán nevében, 1103. évi keltezéssel készült privilégiumát.³⁹⁰

Amíg III. Bélának a király előtti ügyek kötelező írásba foglalását elrendelő oklevele és a beregi egyezmény tágabb értelemben dekrétum-jellegű forrásnak tekinthetők, a horvát-dalmát területeken kiváltságokat fenntartó és megerősítő oklevelek pedig speciális jellegük mellett is nyilvánvalóan privilégiumok, ha jóval kisebb számban is, de fennmaradtak olyan Árpád-kori királyi oklevelek is, amelyek jellege eltér a szokásosan dekrétumnak vagy privilégiumnak nevezett forrásoktól, mégis megjelenik bennük a mindenkire kötelező erejű, normatív királyi akarat kinyilvánítása. Ehelyütt nem vizsgálva azokat a forrásokat, amelyekben a király jogvitában vagy deliktum miatt, lényegében bíróként jár el, csupán az alábbi példa álljon itt.

Wenzel Gusztáv közlésében 1286. évi keltezéssel a kegyelemhez hasonló, de az érintett halála miatt már a törvényes örökösök és az illetéktelen jogszerzők és jogutódai helyzetét, valamint közvetve a korábbi oklevelekben tűrésre, tartózkodásra kötelezetteket érintő – rendelkezést tartalmaz IV. László oklevele, amelyben visszavonja és érvénytelennek nyilvánítja a Gutkeled nembeli Joachimot hűtlennek bélyegző minden korábbi rendelkezését és az ennek nyomán kiadott minden privilégiumát: „minden kiváltságunk és levelünk, amelyek ha ilyesféle tettek miatt a mondott Joachim mester ellen irányultak, visszavonassanak, és akárhol mutatják be őket, erejük ne legyen, hanem teljesen érvénytelennek és visszavontnak tekintsék őket”.³⁹¹ E forrást Fejér György két helyen is 1280. évi keltezéssel közli,³⁹² Szentpétery Imre kritikai jegyzéke pedig 1284-re datálja, de eme ellentmondás okaként nem veti fel annak esetleges hamisságát, hanem megjegyzi, hogy az eredeti szöveg évszámának utolsó tagja rongálás vagy vakarás miatt szabad szemmel nem látható, de kvarcfénynél a négyes szám rajzolódik ki.³⁹³

10. A király törvényhozó hatalma

Az általánosan kötelező magatartási szabályokat megállapító Árpád-kori írott források vizsgálata alapján kijelenthető, hogy bár a korszak jogi berendezkedése alapvetően szokásjogi jellegű, az írott törvények jelentősége korántsem elhanyagolható. E törvények és a királyi hatalomgyakorlás, illetve a királyi jog kapcsolata kettős: a törvény a királyi jog és hatalomgyakorlás egyik megnyilvánulása, ugyanakkor a törvényekben található a királyi jog elemeire, a királyi hatalomgyakorlásra vonatkozó rendelkezések is. Ezek az oklevelek ekként pusztán létezésükkel is utalnak a korabeli törvényhozás létére. Ezen, valamint az *arenga* szövegek és a megerősítő záradékok királyi szabályalkotással kapcsolatos megjegyzésein túl azonban a korabeli jogforrások a törvényhozásra vonatkozóan nem fogalmaznak meg konkrét eljárási szabályokat vagy formai követelményeket.

A mintegy egy tucat terjedelmesebb dekrétum mellett jóval nagyobb az Árpád-korban a privilégiumok száma, amelyek többnyire egyházi vagy világi közületek alapító- vagy kiváltságlevelei, valamint magánszemélyek kiváltságlevelei. Ezek gyakran tartalmaznak királyi adományt, de fennmaradtak kifejezetten adományra – és az ehhez szorosan kapcsolódó

³⁸⁸ FEJÉRPATAKY 1892, 19., 73., 77–82. o., ÁKOKJ I/1., 15., 17. o.

³⁸⁹ CD II., 80–81. o., ÁKOKJ I/1., 19. o., FEJÉRPATAKY 1895, 26–28. o.

³⁹⁰ CD II., 39–40. o., ÁKOKJ I/1., 14–15. o., FEJÉRPATAKY 1892, 19., 73–74. o.

³⁹¹ ÁÚO IX., 444. o.

³⁹² CD V/3., 20–21. o., CD VII/2., 82–83. o.

³⁹³ ÁKOKJ II/2–3., 338., 368. o.

jogokra – vonatkozó oklevelek is. Jellemzően ezekben is találhatók olyan formulák, amelyek mindenkit – akár kifejezetten a királyt is – eltiltanak az oklevélben foglalt megsértésétől, általában valamilyen szankció terhe mellett. A királyi adomány sohasem pusztán ajándékozás, hanem immanens és gyakran írásban is kifejezett jogokkal és – a tűrésre, tartózkodásra kötelezettek részéről is – kötelezettségekkel körülbástyázott, a királyi akaratból normatív erőt merítő magatartási norma. Ennél fogva az adománylevelek a dekrétumokhoz és privilégiumokhoz hasonlóan lényegében törvények, azok szokásos osztályozásában pedig a privilégiumokkal mutatnak nagy hasonlóságot.

A dekrétumok és privilégiumok szokásos megkülönböztetése több jogtörténeti munka megközelítésében a formai azonosság mellett tartalmi különbségeket takar.³⁹⁴ Eszerint a forrásokban már gazdagabb XIII. században a dekrétum általános jogszabály forrása, míg a privilégium egyesek vagy közületek jogviszonyainak szabályozására szolgál, kivesz valamit az általános szabályok alól, és mint ilyen, *ius singulare* teremt; majd a rendi képviselő megjelenésével előbbi a király és a rendi országgyűlés közös aktusa, míg utóbbi kizárólagosan a királyi akarat megjelenítője.³⁹⁵ E különbségtétel azonban igazán csak a rendi állam jogforrási rendszerében mutatkozik meg, az Árpád-korban – az előbb kifejtettek mentén – erősen megkérdőjelezhető.

A XIII. századi dekrétumok a privilégiumok jellegzetességeit is erőteljesen magukon hordozzák.³⁹⁶ A privilégiumok pedig egy személy vagy közösség jogállásának elsődleges és szembetűnő szabályozása mellett rendre tartalmaznak olyan rendelkezéseket és záradékokat, amelyek címzetti köre túlmutat a kiváltság jogosultján. A *hospes*kiváltságok arra is rávilágítanak, hogy az egymástól független közösségek olyan hasonló, gyakran azonos szabadságokat nyernek – olykor másik közösség jogának adományozására is sor kerül –, hogy jogállásuk egymáshoz igen hasonlóvá válik, így különbségeik ellenére is olyan kiterjedt szabályrendszert alkotnak, amely kifeszíti a *ius singulare* kereteit.

A jogalkotó kérdése ugyancsak érdemel néhány megjegyzést. A források alapján az Árpád-kor egészében a magatartási szabály normatív erejének minden esetben szükséges és az oklevelekben is kifejezett forrása a királyi akarat. Már a legkorábbi időkben működik a világi és egyházi előkelők, a királyi udvar, majd az ország nagyobb tisztviselői közül esetileg összeálló, állandó szervezet nélküli tanács, és király jelentősebb ügyekben rendre utal e tanács vagy valamely jelentősebb történelmi szituációban eseti jelleggel alakult népesebb gyűlés, illetve zsinat közreműködésére, ezek szerepe azonban – ha az oklevelekben olykor kvázi-döntéshozóként feltüntetve jelennek is meg – lényegében azonos: konzultatív, a döntés indokolását szolgáló és legitimitációját erősítő jellegű. A dekrétumok és privilégiumok között azonban a tanács szerepe tekintetében szembetűnő különbség még nem mutatkozik. A dekrétumok szövege jellemzően utal a tanács vagy nagyobb gyűlés közreműködésére, azok hangsúlyos eleme – különösen a XIII. század közepéig – egyértelműen a királyi akarat. Ugyanakkor privilégiumok szövegében is – magánszemélynek címzett oklevélnél ritkán, egyházi és világi közületek esetén gyakrabban – megfigyelhető a tanácsra utalás.

A források alapján – egyetértve Degré Alajossal és Béli Gáborral – kijelenthető, hogy az uralkodó kezdetben a tanács véleményét sem kikérni, sem figyelembe venni nem köteles, a tanács a király jogalkotó hatalmát közjogilag még nem korlátozza, 1267 előtt bizonyosan nem rendelkezik tényleges hatáskörrel a jogalkotásban.³⁹⁷ Ez egybecseng Bartoniek Emmának a

³⁹⁴ CSIZMADIA–KOVÁCS–ASZTALOS 1975, 63–66. o., DEGRÉ 2009, 126. o., MEZEY 2007, 34–35., 40–41. o.

³⁹⁵ CSIZMADIA–KOVÁCS–ASZTALOS 1975, 65., 118–122. o.

³⁹⁶ BÉLI 2000b, 37. o.

³⁹⁷ DEGRÉ 2009, 81. o.

középkori Európa tekintetében általánosan tett megállapításaival is, miszerint a király a tanácsába meghívhat mindenkit, akiben megbízik, a meghívott pedig köteles megjelenni és megjelenésével, tanácsaival részt vállalni a kormányzás felelősségében, a király azonban nem köteles a tanácsokat követni, sőt, kezdetben még kikérni sem.³⁹⁸ A XIII. század utolsó harmadától legalább a bárók szűkebb köre egyre inkább a közhatalom részeseként, a jogalkotás közreműködőjeként jelenik meg, a tanács ténylegesen mindinkább befolyásolja és erősíti a király akaratát, így *de facto* tényezővé válik a jogalkotásban.³⁹⁹ III. András dekrétumaiban ez minden előbbinél élesebben mutatkozik meg, ismert olyan álláspont is, amely szerint ő már egyenesen a rendivé váló társadalom elemeinek részvételével tartott országgyűléseken hozta dekrétumait, az ország előkelőinek ellenőrzése mellett, a bárók és főpapok hozzájárulásával.⁴⁰⁰ De még ez a megközelítés is úgy fogalmaz, hogy a király „hozza meg” a dekrétumot. Az ugyanis Szent Istvántól III. Andrásig egyértelműen kijelenthető, hogy a tanács vagy bármilyen gyűlés sem önállóan, a király nélkül, sem a király akaratát ellenében törvényt nem alkothat. Bárkivel konzultál az uralkodó, és bármennyire befolyásolják ténylegesen a döntését, hatalmának ez közjogi értelemben még nem képezi korlátját – az 1298. évi dekrétum előtt biztosan nem, ezen alapuló érdemleges gyakorlat pedig az Árpád-kor hamarosan bekövetkezett végéig már nem alakulhatott ki. A kötelező magatartási szabály normatív erejének forrása mindig a királyi akarat és ennek kinyilvánítása, ekként a rendi országgyűlés kialakulása előtt dekrétum és privilégium között nem tehető lényegi különbség, e törvények lényegi eleme egyaránt a király akarat,⁴⁰¹ ő a jogalkotó hatalom kizárólagos, majd lényegi letéteményese, aki közjogi értelemben korlátlanul dönt a forma és a tartalom tekintetében. Dekrétum és privilégium törvényi ereje tehát egyforma,⁴⁰² az Árpád-kor törvényei megnevezésének szokásos megkülönböztetése inkább csak irodalmi hagyomány.

A fentiekből kiindulva a királyi akarat mentén látom megválaszolhatónak azt a kérdést is, amelyet a személyes királyság Árpád-kor végéig – vagy akár azon túl⁴⁰³ – történő kiterjesztése és a királyi (személyes) hatalomnak a történészek által sokszor fejtegetett, az Árpád-kor végéhez közeledve mindinkább megfigyelhető, és legfeljebb rövid fellángolások által megakasztott gyengülése⁴⁰⁴ közötti látszólagos ellentmondás vet fel. Arról van szó, hogy a király tényleges hatalmának, a személyes szándéka és motivációi szerinti döntések lehetőségének pillanatnyi, időszakos vagy akár tartósabb megingása, gyengülése mennyiben maradt a ténylegesség, az uralkodó mozgásterének az aktuális viszonyok közötti ésszerű beszűkülése szintjén, vagy megmutatkozott-e – és ha igen, mennyiben – a királyi hatalom közjogi alapjai és háttere tekintetében. Röviden: csak a király tényleges (személyes) hatalma vagy közjogi hatalma is csökkenésnek (esetleg hanyatlásnak) indult?

Úgy vélem, a már Szent István korában is működő királyi tanács léte önmagában még nem jelenti a királyi hatalom korlátozását, nemzetközi összevetésben is kimutatható, hogy a korai feudális államszervezetekben általános az uralkodó mellett működő, a nemzetiségi társadalom tanácsából kialakult, de immár az ország legfontosabb tisztségviselőiből álló tanács, amelynek véleménye közjogilag nem köti az uralkodót, az mégis kénytelen figyelembe venni tanácsát, mert akaratának végrehajtást általuk tudja biztosítani.⁴⁰⁵ Egyes álláspontok szerint a királyi

³⁹⁸ BARTONIEK 1933, 31. o.

³⁹⁹ BÉLI 2000b, 39. o.

⁴⁰⁰ MEZEY 2003, 56. o.

⁴⁰¹ BÉLI 2000b, 40–43. o.

⁴⁰² DEGRÉ 2009, 126. o.

⁴⁰³ DEGRÉ 2009, 73. o.

⁴⁰⁴ Lásd egyebek mellett: ASZTALOS–PETHŐ 1934, 51–86. o., DÜMMERTH 1977, 389–504. o., ECKHART 1935, 76–105. o., ELEKES 1964, 94–108. o., ERDÉLYI 1936, I. k. 217–251. o., HANÁK 1986, 41–43. o., KRISTÓ 2007, 197–223., 263–276. o., MARCZALI 1998, 138–183., SZEKFÜ 1917, 53–66. o.

⁴⁰⁵ HORVÁTH P. 1991, 78. o.

hatalom a birtokadományozás folytán már Szent István után száz évvel a hanyatlás jeleit mutatja, majd a birtokok, valamint a hadi, törvénykezési és pénzügyi jogok osztogatása miatt a királyi hatalom mellett valóságos magánhatalmak keletkeznek, mivel az egyesek által kapott jogokkal szemben nem áll valódi hűbéri kötelezettség.⁴⁰⁶ A királyi hatalom gyengülésének leírásai gyakran érvelnek a XIII. századi dekrétumok keletkezési körülményeivel és rendelkezéseivel. Eszerint a királyi birtokadományozás mértéktelensége a birtok-arisztokrácia elhatalmasodásához vezetett, és ennek nyomán indult a nemesség törekvése a királyi hatalomgyakorlás alkotmányos korlátozására és alkotmánybiztosítékok megszerzésére, ami az Aranybullákban és III. András törvényeiben csúcsonyosodott ki.⁴⁰⁷ E törekvések azonban az Árpád-kor végéig sem tudnak eljutni arra a szintre, hogy a törvények normatív erejét adó királyi akaratot kikerülve, önállóan közhatalmat gyakoroljanak. Még a sérelmeik által többször egy táborba állított királyi *serviensek* (majd nemesek) és egyházi előkelők együttesen sem közjogi értelemben kényszerítik akaratukat a királyra, követeléseiket mindenkor a királyi akarat emelheti törvényerőre. A XIII. század dekrétumai kapcsán ki kell emelni azt is, hogy e nem csekély privilegiális jelleget is hordozó törvényeknek a kedvezményezettek jogállását, kiváltságait erősítő rendelkezései vagy csak a korábbi gyakorlatot ismerték el, vagy igen visszafogott mértékben jutottak érvényre.⁴⁰⁸ Másfelől – amiről az elemzések gyakran megfélekeznek – e források kedvezményezettjei jogainak rögzítése nemcsak azt jelöli ki, hogy ők mit várhatnak az uralkodótól, hanem meghatározza és megerősíti mindazt, amit a király követelhet, illetve aminél a királyi hatalom (és -jog) nem szenvedhet nagyobb csorbulást.

De még ha a királyi hatalom közjogi alapjainak gyengülését kétségbe is vonjuk, nem lehet szó nélkül hagyni azt, hogy a XIII. századi dekrétumok valóban rámutatnak a világi és egyházi előkelők többé-kevésbé egységes fellépést lehetővé tevő szerveződésének kezdeteire, valódi – és közjogi – rendekké alakulásuk előzményeire. Amit ugyanis a történeti irodalom és a köznyelv gyakran az Árpád-kori királyi hatalom gyengülésének aposztrofál, az e hatalomnak – és a királyi jog szegmenseinek – ugyan még közjogi értelemben az uralkodó akaratán nyugvó, ésszerű belátásán alapuló és általa szentesített, de ténylegesen a politikai és gazdasági körülmények által előidézett, szükségszerű önkorlátozása.

Látható az is, hogy bár a király akaratát a korábbi törvényt felülírhatja, az uralkodók saját rendelkezéseik vonatkozásában elvárják, de rendszerint a régebbiek tekintetében is elfogadják a törvény tartós (örök) kötelező erejét. Az uralkodó elődökre és rendelkezéseikre történő gyakori utalások mellett említésre méltó az is, hogy a királyi oklevelek gyakran utalnak a régtől való szokásra, vagyis a szokásjog íratlan törvényeire is.

Mindezek alapján igazolhatónak látom, hogy az ország jogi normák általi kormányzásában a központi szerepet és minden más feladat- vagy jogkör eredőjét és beszámítási pontját az Árpád-kor végéig az uralkodó jelenti, aki az Isten kegyelméből uralkodó keresztény királyként már nem pusztán korlátlan és kegyetlen erőszakkal, hanem – a jogon kívüli korlátok mellett – közjogi értelemben elvileg korlátlan, de az isteni jog és a régi törvények (és szokásjog) által valamelyest keretek közé szorított⁴⁰⁹ törvényekkel kormányozza országát.⁴¹⁰

⁴⁰⁶ KÖTSKY 1918, 20–21. o.

⁴⁰⁷ KÖTSKY 1918, 21–22. o.

⁴⁰⁸ MARCZALI 1998, 182. o.

⁴⁰⁹ HÓMAN 1938, 129–133. o.

⁴¹⁰ ECKHART 1935, 38–39. o., KRISTÓ 2007, 96. o., MARCZALI 1998, 65–68. o., SZEKFÜ 1917, 36. o.

VI. Kormányzás, igazgatás

A rendszerelméleti keretben gondolkodva, a szabályalkotó funkció mellett léteznie kell szabályvégrehajtó-működtető funkciónak is. Az újkori közjog-elméletben az államhatalmi ágak elválasztásának klasszikus törvényhozás–végrehajtás–igazságszolgáltatás hármas rendszerében⁴¹¹ ez a végrehajtó hatalom működése, a kormányzás, (köz)igazgatás.

Az Árpád-korban a mai értelemben vett közigazgatásról, különösen annak szolgáltató oldaláról még nem beszélhetünk. Nyilvánvaló azonban, hogy a törvényhozástól eltérően a végrehajtó-igazgatási funkció egészét az uralkodó nem lehet képes egy személyben gyakorolni, ezért szükség van olyan intézményekre és tisztségviselőkre, amelyek és akik ellátnak bizonyos igazgatási feladatokat, gyakorlati érvényt szerezve az írott és szokásjogi törvényeknek. Funkciójuk azonban még korántsem a köz elvont kategóriájának szolgálata, hanem a királyi akarat érvényre juttatása, a király országának, a kialakuló államnak a működtetése. A források alapján már a legkorábbi időkben ilyennek tekinthető a vármegye és az ispán,⁴¹² de a világi igazgatás szervei az egyházi igazgatással is szoros kapcsolatban működnek.⁴¹³ Ezt az összefonódást példázza Szent István első törvényének rendelete, hogy a falusi előljárók a papok és az ispánok utasításai szerint parancsolják meg a vasárnaponkénti templomba járást a maguk illetékességében.

Amíg napjainkban a közigazgatás működésének fontos eszközei, jellegzetes dokumentumai az alaki jogforrások közé tartozó rendeletek, továbbá a normatív és egyedi utasítások, valamint a normatív határozatok, addig az Árpád-korban ezek kialakulásának nyomait még nem fedezhetjük fel. Az előbbieken vizsgált, a korabeli törvényhozás termékeinek tekinthető források mellett nagyobb számban egyedi jogvitákat és jogsérelmeket rendező, lényegében bírói döntésnek tekinthető forrásokkal találkozunk. Kisebb számban fennmaradtak azonban olyan oklevelek is, amelyek valamiféle igazgatási tevékenység működéséről tanúskodnak vagy azzal összefüggésben keletkeztek. Ilyenek például az egyedi ügyben elrendelt határjárásokról szóló jelentések, mint a pécsi káptalan 1261. évi jelentése Izsep birtok határainak a király által elrendelt megjárásáról, vagy Apor pozsonyi ispán 1291. évi levele a neki bemutatott királyi oklevél alapján az Apka nevű föld pozsonyi várjobbágyok részére történt kiadásáról.⁴¹⁴

A király jogosítványai körében a jogirodalom rendre kiemeli az igazgatási jellegű elemeket, mint a királyi, majd országos tisztviselők kinevezése és elbocsátása,⁴¹⁵ de abban is egyetértés van, hogy a feudális(nak nevezett) államban a végrehajtás központi irányítása is a monarcha kezében összpontosul, teljeskörű intézkedési lehetősége van a kormányzatban.⁴¹⁶ Amíg azonban napjainkban az igazgatás fontos eszköze a törvénytől alacsonyabb szintű, a törvények által kötött, de a címzettek széles körére kiterjedő, általános jellegű jogszabályok, rendeletek alkotása, addig az Árpád-kori királyi oklevelek alapján kijelenthető, hogy e korban az igazgatás területén a királynak a törvényalkotástól elkülöníthető rendeletalkotó gyakorlata nincs. Ennek oka a személyes királyság korában kézenfekvő. A jogalkotó személyének azonossága még nem zárna ki azt, hogy a király törvényt és rendeletet is alkothasson, ha például eltérő eljárásban és más-más absztrakciós szinten teszi ezt, és a törvények általános kereteket, korlátokat szabnak a rendeletek tartalmának. Az elsődlegesen a királyi uralom

⁴¹¹ PETRÉTEI 2009, 164–165. o.

⁴¹² PAULER 1899, I. k. 57–58. o.

⁴¹³ HÓMAN 1938b, 208–209. o., KRISTÓ 1988, 208–235. o.

⁴¹⁴ ÁÚO VIII., 16–17. o., ÁÚO X., 70. o.

⁴¹⁵ DEGRÉ 2009, 73. o., PÁRNICZKY 1940, 6. o.

⁴¹⁶ MEZEY 2003, 95. o.

érvényesítését szolgáló, praktikus jogalkotás korában azonban ilyen dogmatikai háttér és absztrakciós szintek még nem jelennek meg, a király normatív tartalmú, magatartási szabályt meghatározó akarata megjelenési formájától függetlenül törvény, az mindenkor és mindenkre nézve teljes kötelező erővel bír. Már e kvázi-definícióból következik, hogy a király fogalmilag nem alkothat a törvényt alacsonyabb szintű jogszabályt. A törvények végrehajtásának szabályozására szolgáló királyi rendeletek vagy pátensek kiadása egyébként is jóval később, a XVII. század végén válik gyakorlattá, általános szabályozásuk pedig még későbbi, azt az 1791. évi 12. törvénycikk tartalmazza.⁴¹⁷

A fentiek fényében, bár Szent Istvánban a törvény és a rendelet megkülönböztetésének gondolata nyilvánvalóan fel sem merült, újabb értelmezést nyerhet első dekrétuma előjáró beszédének a törvények általi kormányzásra vonatkozó fejtegetése, miszerint „minthogy minden nemzet a saját törvényeit alkalmazza, ezért mi is, Isten akaratából kormányozván országunkat [...] elrendeltük népünknek, hogyan éljen tisztességes és háborítatlan életet, hogy amiképpen isteni törvények gazdagították őket, hasonlóképpen világiak alá is vétessenek”. Ez ugyanis ténylegesen azt jelenti, hogy az ország igazgatásának központi, királyi döntései lényegében a törvény formájával és erejével azonosak. Ennyiben a központi igazgatás formálisan alig (vagy nem is) különbözik a törvényhozástól. Ebből pedig az is következik, hogy a központi igazgatás jelentősebb kérdéseiben a királyi tanács ugyanolyan (konzultatív és legitimációt erősítő) szereppel bírhat, mint a törvényhozásban.

Már az Árpád-kori törvények előbbi vizsgálata alapján előre kell bocsátani, hogy azokban sem általános (állam)igazgatási eljárási szabályok leírásával, sem az igazgatási feladatot (is) ellátó tisztségviselők vagy közösségek (például a vármegyék vagy a *hospes*közösségek) működésének általános és átfogó leírásával nem találkozunk. Kazuisztikus jelleggel azonban számos oklevélben kimutathatók a végrehajtó funkció működési körébe tartozó, a kormányzással, igazgatással összefüggő szabályok – egyebek mellett a király által elrendelt vagy engedélyezett iktatások, határjárások, a birtoktestek elkülönítése –, egyes jelentősebb ügykörök pedig felbukkannak a szokásosan dekrétumnak nevezett forrásokban is. Nem ritka az sem, hogy nem is (csak) az oklevél érdemi rendelkezéseiből, hanem a bevezető és megerősítő szövegrészekből következtethetünk a korabeli igazgatás szereplőire és működésükre.

1. A királyi udvar mint igazgatási központ

Az Árpád-kor kialakulóban lévő államát rendszerként szemlélve adja magát a kérdés, hogy honnan szerveződik a rendszer mindennapi működése, mi tekinthető a struktúra igazgatási központjának. A patrimoniális berendezkedés és az ennek praktikusán megfelelő utazó udvartartás⁴¹⁸ jellegzetességeiből adódóan a királyság kezdeti időszakában a mai fogalmaink szerinti fővárosról nem beszélhetünk. A személyes királyság jellegéből pedig ésszerűen következhet, hogy az ország igazgatásának tényleges központja a király (és kísérete, udvartartása) mindenkor tartózkodási helyével azonos.⁴¹⁹

Szent István legendái a Koppány legyőzésével végződött, feltehetőleg Veszprém-környéki csata kapcsán úgy fogalmaznak, hogy a király ellenségei azért éppen ezen a területen gyűltek össze, mert a fejedelem és az udvar ott szokott tartózkodni.⁴²⁰ Amíg Veszprémet szokásosan a

⁴¹⁷ BÉLI 2000c, 27. o.

⁴¹⁸ KUBINYI 2002, 14. o.

⁴¹⁹ MEZEY 2003, 52–53. o.

⁴²⁰ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 37. o.

királynék városának nevezik, az ennek alapjául szolgáló kapcsolatot teljesen el nem vitatva Zsoldos Attila az Árpád-kori oklevelek keltezése alapján rámutat arra, hogy valójában e források a királynék esetében sem utalnak rendszeres vagy gyakori veszprémi tartózkodásra.⁴²¹ A királyi udvar kapcsán méginkább kétséges volna annak székhelyeként Veszprémet megjelölni.

Már Szent István második dekrétuma említést tesz a királyi udvarról (*curia regis*), amikor az udvarban szolgálók tanúságtételét szabályozza. Nagyobb jelentőségű azonban Szent László úgynevezett harmadik dekrétumnak a nádorra vonatkozó cikke, amely egyértelművé teszi, hogy a királynak egy udvara van, és általában ott tartózkodik a nádor, aki az udvar, vagyis a király egyetlen pecsétjét tartja, és minthogy azt nyilván használja is, annak tekintélyével lép fel, tehát ő a király legfőbb udvari szolgálattevője.⁴²² A nádornak helyettese is van, és a nádor távollétében ő tartja a királyi pecsétet, amely tehát – mint hatalmi és hitelesítő jelkép, továbbá mint perbe idéző eszköz – elvileg mindig a királyi udvarban kell legyen.

Szent László és Kálmán dekrétumaiban több helyen jelenik meg a királyi udvar, *curia* szóalakban, *regis* jelzővel vagy anélkül és általában az ott folyó bíráskodással összefüggésben, Kálmán első törvényében továbbá az uralkodót illető halastavak visszavétele kapcsán a királyi udvar tekintélye és gazdasági szükségletei kerülnek kiemelésre. Hogy e kifejezést nemcsak a királyi rendeletek megfogalmazásában használják, azt bizonyítja a tarcali gyűlés rendelkezéseihez Albericus által írt előszó, amely a törvény egyfajta előzményeként, indokaként utal arra, hogy Kálmán látta, hogy a királyi udvar tisztelete alábbhagyott.

Szent László úgynevezett első törvényének a királyi udvarban pereskedő felperes távolmaradásáról szóló rendelkezésében megjelenik a királyi palota (*palacium*) is. Ennek pontos jelentéstartalma azonban nem egyértelmű. Nyilvánvaló, hogy az utazó udvartartás által látogatott némely királyi birtokon voltak a király és kísérete elszállásolására (is) szolgáló épületek. Kristó Gyula is felhívja a figyelmet arra, hogy a királyi várbirtokok és udvarbirtokok közül a latinul általánosan *curia* névvel jelölt utóbbiak alkották az udvari szervezetet, és szerte az országban megtalálhatók voltak.⁴²³ E birtokokon álló épületek azonban nem feltétlenül várak vagy nagyobb, díszesebb paloták, hanem a szó szorosabb értelmében házak. Még 1263-ban is találunk ilyen épületre utalást, amikor a zalakomári hospesek privilégiuma arról tudósít, hogy IV. Béla ott korábban házat építtetett magának.⁴²⁴ Így ha elfogadjuk, hogy Szent László törvényében a *palacium* nem feltétlenül jelöl nagyobb palotát, úgy az a király mindenkor szálláshelyeül szolgáló házra, illetve birtokra utalhat, ekként lényegében nem is különbözik a királyi utazó udvartól, illetve a „*curia*”-tól. Ha azonban a *palacium*-ban feltétlenül a többi királyi (lakó)háztól megkülönböztethető, központi szerepet betöltő palotát feltételeznénk, azoknak száma és helye sem határozható meg egyértelműen. E tekintetben legalább Esztergomra és Fehérvárra kell gondolnunk.⁴²⁵ Az egyházi igazgatás központjának ugyanis a kezdetektől Esztergom tekinthető, míg a világi igazgatásban – a koronázás, a törvényt napok és a törvényhozás emlékei alapján – Fehérvár szerepe legalábbis konkurálhat vele. Szent Lászlóról azt írja Pauler Gyula, hogy 1091-ben a király hadaival „Fehérvárról, a magyar állam székhelyéről” indult Horvátország felé.⁴²⁶ Esztergom és Fehérvár viszonya a történeti irodalomban – a régészeti kutatásokra is

⁴²¹ ZSOLDOS 2002, 275–276. o.

⁴²² BÉLI 2011, 54. o.

⁴²³ KRISTÓ 2007, 150. o.

⁴²⁴ MA, 503–504. o.

⁴²⁵ HOLUB 1944, 44–46. o., HÓMAN 1916, 174. o.

⁴²⁶ PAULER 1899, I. k. 156. o.

figyelemmel – napjainkig sem tisztázott, az is ellentmondások tárgya, hogy melyik településen állhatott olyan épület, amely királyi palotának tekinthető.⁴²⁷

A fentiek fényében is érdekes a tarcali gyűlés rendelkezése, miszerint a szabadok dénárjait a maga területén az ispán gyűjti össze századosi kerületenként, majd azt saját emberével elküldi Esztergomba, majd itt történik az adó harmadának visszaosztása az ispánok részére, a dekrétum vámok és adók elosztására vonatkozó rendelkezése szerint. A normaszöveg egyértelműen kifejezi azt a célt, hogy az ispánok vagy századosok az őket illető részt ne vehessék el a király előtt, amiből következik, hogy a beszedett adó Esztergomba küldése lényegében a királynak történő küldést jelenti, tehát legalább ebben az (adó)igazgatási kérdésben az ügyintézés központja Kálmán idején Esztergomban van.

Hogy a király, illetve az országigazgatás székhelyének meghatározása a későbbiekre nézve sem egyértelmű, azt jól mutatja Pauler Gyula leírása III. Béla koráról, miszerint ekkor ugyan Fehérvár a királyi székhely, de Magyarország fővárosa és legtekintélyesebb helye Esztergom, a királyi udvar legfőbb méltóságai is rendre az esztergomi érsek udvarában tűnnek fel.⁴²⁸ Mások azt emelik ki, hogy – miként Kálmán első dekrétumában – a vármegyékből érkező adóbevételek elosztása Esztergomban történik, ami az ország pénzügyi központja, és ott a király – pontosan nem ismert célból – házat is kívánt építtetni magának, azonban uralkodása végéig az nem készült el.⁴²⁹ Ezzel szemben azonban a III. Béla által életre hívott és oly jelentőssé tett királyi kancellária vezetését – ahogy erre Pauler is utal és a korabeli oklevelekből is nyomon követhető – kezdetben rendre a fehérvári prépost látja el,⁴³⁰ amely tendencia egészen az Árpád-kor végéig kimutatható a forrásokban.

Az 1222. és 1231. évi Aranybullákban is pontos helymeghatározás nélkül jelenik meg a *curia*, elsősorban a királyi udvar bírójaként megnevezett országbíróra vonatkozó szabályoknál. II. András második dekrétumában megmutatkozik a XIII. század bővebb okleveles gyakorlatára általában is jellemző két vonás: az „udvar” vagy „királyi udvar” megnevezések mellett felbukkan az udvarunk jelzős szerkezet, és miközben az oklevelek érdemi része a királyi udvart továbbra is *curia*-nak nevezi, az oklevelek kiadójaként gyakran feltüntetett (al)kancellár megnevezésében a királyi udvarra az „*aulae nostrae*” szerkezet utal. Ennek kapcsán említendő, hogy a „*curia*” és „*aula*” kifejezések pontos jelentéstartalma a középkori forrásokban – bár Zsoldos Attila rámutat, hogy közöttük nyilvánvalóan már az Árpád-korban van valamilyen különbség – nem tisztázott.⁴³¹

Végül, III. András 1290. évi dekrétumának bevezető része megemlékezik arról, hogy a király koronázására Fehérváron került sor, amit a király – és az előbbiek fényében az ország kormányzása – székhelyének nevez. Továbbá e dekrétum szerint a király a bárókkal és nemesekkel Fehérváron évente megvitatja az ország állapotát és a főbb tisztségviselők tetteit, hogy hogyan jártak el tisztségükben, és majd e tanácskozás alapján nyerik el jutalmukat vagy büntetésüket. Bár az oklevél a *iudicium* szóalakot tartalmazza, a fehérvári gyűlésen régóta folyó ítélkezés, a bárók és nemesek ügyeinek ítéltése⁴³² mellett e kitételben alighanem igazgatási jellegű eljárást, a tisztségek viselésének éves felülvizsgálatát láthatjuk. Eme éves gyűlések helyszíne pedig ugyancsak erősíti Fehérvár központi szerepét az igazgatásban.

⁴²⁷ ZSOLDOS–THOROCZKAY–KISS 2016, 29–81. o., SZABADOS 2017, 491–494. o.

⁴²⁸ PAULER 1899, I. k. 345., 348. o.

⁴²⁹ KIRÁLY 1981, 23–24., 27–28. o.

⁴³⁰ PAULER 1899, I. k. 331. o.

⁴³¹ ZSOLDOS 2002, 268. o.

⁴³² MEZEY 2003, 122. o.

2. Világi és egyházi igazgatás a dekrétumokban

Szent István első törvénye a világi és egyházi igazgatás bizonyos fokú elválasztását, a világiak egyházi ügyekbe avatkozásának korlátozását mondja ki azzal, hogy az egyház ügyeinek igazgatása a püspökök hatalmába tartozik, amely körben és a kereszténység megtartásában a világiak is engedelmességgel tartoznak nekik. E világiak azonosítását segíti az Intelmek előljáró beszéde, miszerint az isteni és világi törvények a világi hatalomban viselt méltóságokat kormányzó erők, e méltóságok pedig a magyar nyelvű kiadásban – mint a korabeli államalakulatokban általában – a királyság, konzulság, hercegség, ispánság, főpapság és más méltóságok.⁴³³ A latin szöveg felsorolása (*regna, consulatus, ducatus, comitatus, pontificatus, ceterasque dignitates*)⁴³⁴ alapján azonban a korabeli hazai közjogi-hatalmi berendezkedésben ezek inkább a királyság, tanácsnokság, hercegség (vagy vezérség), ispánság (vagy megye), főpapság és egyéb méltóságok. E műnek a világi előkelők és a vitézek tisztességéről szóló negyedik fejezete lényegében a világi igazgatás területéhez kapcsolódik. Megjelöli a társadalom előkelőbb rétegei körében a világi tisztviselők főbb típusait és rendeltetését, miszerint a királyság egyik ékessége a főemberek, ispánok és vitézek hűsége, erőssége, serénysége, szívessége és bizalma; azok ugyanis az ország védőfalai, a gyöngék oltalmazói, az ellenségek elpusztítói és a határok gyarapítói; és akiknek feladata és méltósága, hogy katonáskodjanak, és ne pedig szolgáljanak.⁴³⁵

A világi igazgatásban közreműködő tisztségviselők azonosítását segítik az első királyunknak tulajdonítható egyházi alapító- és adománylevelek is, amelyekben a király rendre az egyes egyházi előjárók és világi tisztségek megjelölésével (és büntetés kilátásba helyezésével) parancsolja meg azt, hogy az oklevélben foglaltakat senki ne merészelje megsérteni, illetőleg a világi tisztségviselőket eltiltja attól, hogy a püspökségek, apátságok vagy monostorok ügyeibe beavatkozzanak. Ilyen összefüggésben említik e források például a mindenkori hercegeket, határőrispánokat, ispánokat és alispánokat, valamint a bírókat és az adószedőket.⁴³⁶ E kiváltságlevelek alapján továbbá – Zsoldos Attila kimutatásában – legalább tíz-tizenkettő (de a XII. századbeli mintegy hetvennél bizonyosan kevesebb) vármegye megszervezése igazolható.⁴³⁷

A világi tisztviselők mellett a társadalom rétegződésére is utalnak Szent László dekrétumai. Az úgynevezett harmadik törvénye alapján a király rendelkezéseinek megsértése miatt az ispánok és századosok tisztségükkel, utóbbiak emellett, a vitézek pedig önmagában pénzbüntetéssel felelnek, míg úgynevezett második dekrétumából kitűnik, hogy az ispánoknak is lehetnek vitézei. Az úgynevezett harmadik dekrétumból további szolgálati-lekötelezési viszonyokra következtethetünk, amikor a király elrendeli, hogy minden nemes és nem nemes – akiknek a szöveg értelmében lehettek saját szolgálóik – elsősorban (a püspökök és apátok mellett) az ispánok, majd pedig a kisebbek is, a nem hozzájuk tartozó szolgáló népeket szolgáltatassák ki a királynak, továbbá rendelkezni ígér a részletesebben le nem írt állású, közönségesen üzbégnék nevezett (kóborló) népelemek sorsáról. A társadalmi rétegződés pontos feltárásának nehézségét mutatja, hogy e rendelkezésben még a szolgáló népelemek megjelölése is eltérő a forráskiadásokban. A várkatonák és a szolgálók mellett a

⁴³³ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 54. o.

⁴³⁴ MA, 299. o.

⁴³⁵ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 57. o.

⁴³⁶ CD I., 282., 290., 302. o.

⁴³⁷ ZSOLDOS 2001b, 44–49. o.

latin-angol kétnyelvű kiadás íneket⁴³⁸ (*ewnek*),⁴³⁹ Endlicher öröket (*ewrek*)⁴⁴⁰ említ, de olyan álláspont is létezik, amely szerint mindkét olvasat hibás, és a felsorolásban eredetileg a félszabadokra, szabad parasztokra utaló *liberi* szóalak szerepelhetett.⁴⁴¹ Végül, Szent László úgynevezett első dekrétumának rendelkezéseiből kiolvasható az is, hogy a szabadok, akik csak a királynak alávetettek, önként valamely püspök vagy ispán szolgálatába szegődhetnek, de elvileg ekkor is megőrzik szabad állásukat. Ismert azonban olyan álláspont is, amely szerint e szegényebb közszabadok egy része „már alighanem a liber-kategóriából való kiesés küszöbére juthatott”.⁴⁴²

Szent László második dekrétumában kereskedelmi igazgatási szabályokat is felfedezhetünk. Kimondja például e törvény, hogy adás-vételre csak vásáron kerülhet sor, ahol az ügyleti tanúk mellett – hatósági bizonyítvánnyal – a bíró és a vámszedő is közreműködik, minthogy a vásáron vevő az ő bizonyosságuk alapján mentesül a felelősség alól, ha lopott dolgot vásárolt. A királyi jog szempontjából érdekesebb, hogy magyarok a határvidéken (külföldre) lovat csak királyi engedéllyel adhatnak el, míg idegenek lovat és egyéb dolgokat a határvidéken csak királyi engedéllyel és a király poroszlója előtt vehetnek. Itt nem egyszerűen a főszabályként érvényesülő általános tilalom alóli törvényi kivételről, hanem egyedi, igazgatási jellegű engedélyről van szó, erre utal a *licentia regis* megjelölés. A külföldről érkező vevőket a határvidék ispánjának követte kíséri a királyhoz, míg a királyi engedély nélkül kereskedőket az eset kivizsgálásáig az ispán köteles letartóztatni és lovaikat elkobozni, amiért tisztségével, az alá beosztott örök szabadságukkal, azok vezetői pedig akár életükkel is felelnek. Az örök efféle tisztviselőiként a „lovagkirály” úgynevezett harmadik dekrétuma említi a századosokat és tizedeseket, akik a király követének megjelenésekor a tolvajok felkutatásában is közreműködnek.

Szintén különös igazgatási eljárás Szent László úgynevezett harmadik dekrétumában a szökött javak összegyűjtésének rendje. Ilyen tevékenységet a király vagy a megyésispán embere végezhet, és az eljárás szabályainak megsértéséért szabadságával és vagyonával felel. A szökött jószágot az illetékes megye várában a királyi lovász és a vár ispánja által felállítandó istállóba kell gyűjteni, míg a szökött embereket kétharmad részben a király poroszlója, harmadrészben az ispán kapja és őrzi. Ugyanezt a kérdéskört érinti – de a részleges ismétlés alapján alighanem más időpontban keletkezett – a törvény későbbi cikkelye, amely szerint a várba összegyűjtött javakat a gazdájuk jelentkezése végett a vásáron folyamatosan be kell mutatni Szent Mihály ünnepéig, és csak ennek eredménytelensége esetén kerül sor a fenti elosztásra. A főszabály alóli kivétel a futárok lovainak befogása, mivel ezeket csak három héten át kell a templomnál vagy a vásáron bemutatni, azt követően a király gyűjtőgetőjének kell átadni őket.

Az eddig vizsgált kérdések alapján a személyes királyság korát tekintve nincs okunk kételkedni abban, hogy a királynak kezdettől fogva jogában áll alattvalói státuszát megváltoztatni, szolgaságból kiemelni vagy szolgaságba taszítani, előkelői közé emelni vagy onnan letenni. Amint azonban arról már szó volt, a nemesítés korai példájának mutatkozó 1095. évi keltezésű, Estoras Albert érsek és családja részére szóló címeres adománylevél műfaját tekintve teljesen koridegen, hamis dokumentum.⁴⁴³

⁴³⁸ Az „ínek” teljesen jogfosztott, alávetett személyek, uruk háztartásának részeként nem folytatnak önálló gazdálkodási tevékenységet, munkaeszközöket sajátként nem birtokolnak és a számukra kijelölt házastárral házasodnak.

⁴³⁹ DRMH I., 17. o.

⁴⁴⁰ MA, 342. o.

⁴⁴¹ HÓMAN 1913, 200. o.

⁴⁴² BOLLA 1973, 15. o.

⁴⁴³ CD I., 488–490. o., TÓTH G. 2015, 357–358. o.

Kálmán törvényei a korábbiaknál egyértelműbben fejezik ki a világi és egyházi igazgatás különválasztását. A tarcali gyűlés rendelkezése kimondja, hogy az egyházban csak a püspökök szerezhetnek hatalmat, az ispánok és vitézek nem. A Kálmán korabeli második zsinat határozata e tilalmat minden világi személyre kiterjeszti. Előbbi dekrétum alapján a világi tisztviselők között felismerhetők a nádor, a király és a herceg – pontosabban meg nem jelölt – nagyobb és egyéb tisztviselői, valamint az ispánok és a vármegye egyéb tisztviselői. A várak és népeik jelentőségét mutatja, hogy e forrás több helyen említi a váröröket, szabályozza a vendégtelepesek által a vár népei között történő letelepedés következményeit, de említést tesz a hetes szolgálatot teljesítő várnépekről is, akik kiváltságos helyzetűek, szabadságuk fejében nyolc dénárt (szabadok dénárjait) fizetnek. A szabadok egy másik különös csoportja a királynak, amikor határaikon átvonul, lovakat, szekereket és zsoldos szolgálatot nyújt, és – a közöttük letelepedő más szabadokkal együtt – a korábbi nyolc helyett csupán négy dénárt fizet.

A Szent László és a Kálmán korbeli rendelkezések tükrözik azt a folyamatot, amelyben a korábban egységesnek tekinthető, teljes személyes szabadságot – a királynak közvetlen alárendelődést – mutató szabad (*liber*) réteg differenciálódása lezajlik, és amelyben a kezdeti, vagyoni viszonyaikban kimutatható különbségeik mellett már jogállásuk – és szabadságuk – egységessége is megbomlik.⁴⁴⁴ Kálmán rendelkezései alapján a közszabadok két típusa a saját földjén élő, szabadok dénárjait nem fizető, ellenben személyes katonáskodási kötelezettséggel terhelt közszabadok, illetve a más földjén élő, de a föld urának szolgáltatással nem tartozó, katonáskodás helyett szabadok dénárjait fizető közszabadok csoportja; míg mindkét típustól különbözik az ugyancsak a *liber* névvel illetett, de a szabad költözés jogával nem rendelkező, részben már függő állapotú, szabadságáért ugyancsak pénárokat fizető (kötött *liber*) réteg, akik mindinkább egy alacsonyabb állású királyi szolgáló nép kiemelt helyzetű elemeivé válnak.⁴⁴⁵ A közszabadok rétegén belüli vagyoni különbségek fokozódása azonban a XIII. század elejéig is folytatódik, ami végül jogi státuszuk egyértelműbb elkülönüléséhez vezet: a szegényebbek vitézi vagy paraszti sorban más úr földjére kényszerülnek, azokból pedig, akik továbbra is rendelkeznek a hadkötelezettség teljesítéséhez elegendő anyagi háttérrel, kialakul a királyi *serviensek* csoportja.⁴⁴⁶ Ezeket gazdasági erejük mindinkább a földesurak sorába emeli, aminek ésszerű következménye a nemesekhez hasonló jogi státusz elnyerésének igénye, ez azonban a nemesekben megágyaz saját kiváltságaiknak a királyi *serviensek* tulajdonképpen nemesi állapotba emelésével szembeni védelmi igények megerősödésének.⁴⁴⁷ Egyebek mellett e folyamatok vezetnek az 1222. évi Aranybulla királyi *servienseket*, illetve nemeseket érintő rendelkezéseire.

Kálmán első törvénye is kiemeli az ország határterületeinek különleges szerepéből adódó, részben a kereskedelemmel összefüggő igazgatási szabályokat. Lovat gyakorlatilag csak külföldről lehet vásárolni, ugyanakkor ökör kivételével állatot (így lovat is), továbbá rabszolgát (a korábban külföldről behozott idegen rabszolga kivételével) külföldre eladni vagy kivinni tilos. Kálmán ezzel tovább szigorítja Szent László rendelkezését, amely a lovak külföldre történő eladását egyedi királyi engedélyhez kötötte.

II. András dekrétumai azzal, hogy megjelenítik a királyi *serviensek* és a nemesek legfontosabb szabadságait, utalnak a társadalmi rétegződésre, és magukban hordozzák az alattvalók és a hatalom viszonyaiban, az ország igazgatásában megnyilvánuló bizonyos megkülönböztetést is. Az 1222. évi Aranybulla a bevezető része szerint a nemesek és az ország más emberei régi és újabb szabadságainak megerősítését szolgálja, míg az 1231. évi

⁴⁴⁴ BOLLA 1973, 6–11., 14–16. o.

⁴⁴⁵ BOLLA 1973, 18–21., 24., 28–29. o., BOLLA 1974, 1–2. o.

⁴⁴⁶ BOLLA 1973, 29. o.

⁴⁴⁷ BOLLA 1974, 2–3. o.

dekrétum vonatkozó része a nemesek mellett az ország más jobbágyaira és *serviense*ire utal. Amikor az 1222. évi törvény a királyi *serviensek* számára biztosítja a fehérvári törvénynapon történő megjelenés jogát, ebbe – az ismertetett fejlődési folyamatra is figyelemmel – alighanem annak megerősítését is bele lehetne látni, hogy a náluk alacsonyabb állású alattvalók, így a korábbi közsabadok leszakadó, földesúri függésbe kerülő rétegei számára ez a lehetőség már nem biztosított. Az 1231. évi dekrétum alapján azonban a résztvevők köre ismét szélesebbnek mutatkozik, mert Fehérvárra elmehetnek a *serviensek* mellett „mások is, akik akarnak”, ez pedig vélhetően nem a részvétel jogával egyértelműen rendelkező nemesekre, hanem a (köz)szabadokra utalhat. Ezt látszik erősíteni a dekrétum új rendelkezése is, miszerint a törvénynapon a főpapoknak is meg kell jelenniük a szegények panaszainak meghallgatása végett.

Az 1222. évi Aranybulla kimondja, hogy a nádor, a (szlavón) bán, valamint a királyi és a királynéi udvar bírójának kivételével senki nem viselhet több méltóságot. Ez garantálja a nemesek tisztségekhez jutásának nagyobb lehetőségét és védi őket egymással szemben, megelőzve egyesek túlzott mértékű kiemelkedését, ugyanakkor az uralkodó szempontjából is biztosítja a királyi hatalommal szembeni megerősödésük korlátozását. Az alacsonyabb rendűek oltalma mellett ugyancsak védi a királyi hatalmat az udvart követő jobbágyok (utazó udvar), illetve az ispánok túlkapasainak tiltása, és büntetéssel – tisztségük elvesztésével – fenyegetése is, ami mindezek hatalmának akár a királlyal is szembe fordulni képes, erőszakos kiterjesztését is meg kívánja előzni.

1222-ben megígéri a király arra, hogy méltóságot örök joggal egyáltalán nem, idegeneknek (vendégeknek) pedig a tanács beleegyezése nélkül nem juttat, míg utóbbi körben 1231-ben a letelepedés feltételéhez köti a méltóság viselését. Az első Aranybulla értelmében a király a háborúban elhunyt főbb tisztviselő állását fiának vagy fivérének adja, az elhunyt *serviens* fiát belátása szerint részesíti adományban, továbbá a várjobbágyokat és a vendégeket korábbi szabadságaikban megtartja. Ez utóbbi ígéret nemcsak a nevezettek meglévő szabadságait garantálja, de magában hordozza annak ígéretét is, hogy őket minden kiváltságuk ellenére sem fogja a nemesekkel, illetve a királyi *serviensekkel* azonos szabadságra emelni a király. Biztosítja az 1222. évi dekrétum a *serviensek* számára azt is, hogy náluk az alacsonyabb állású udvari népek (lovászok, pecérek, solymárok és 1231-től a szekeresek) nem szállhatnak meg, a kamaraispáni, pénzverő, sőtishti és vámszedő hivatalokat pedig a nemesek számára ígéri fenntartani, és azokból kifejezetten kizárja az izmaelitákat és a zsidókat, amely rendelkezést ugyancsak megismétel a második Aranybulla is.

A világi igazgatás körében említést érdemelnek az 1231. évi dekrétum poroszlókra vonatkozó rendelkezései is, minthogy ezek az igazságszolgáltatásban történő közreműködés mellett mintegy hatósági tanú, a hatóság közreműködőjeként is eljárak fontosabb ügyekben. E törvény védi hivatali tisztségüket és tekintélyüket, amikor megtiltja, hogy bárki a poroszlót igénylő ügyének elintézésén kívül vagy azon túl a poroszlót magánál (uralma alatt) tartsa. Ugyanakkor kiolvasható e világi hatósági közreműködők jelentőségének csökkenése is, amikor a király a visszaélések elszaporodására hivatkozással a poroszlók tanúbizonyosságának érvényességét – a világi és egyházi ügyek intézésének elválasztását tükröző folyamatokkal némileg ellentétes irányba hatva – egyházi (püspöki vagy káptalani, kisebb ügyekben pedig konvent vagy kolostor általi) bizonyság egyidejű meglétéhez köti.

Egymással ellentétes irányban érintik II. András dekrétumai a nádor tisztségét. Az 1222. évi Aranybulla záró rendelkezései értelmében a törvény eredetileg hét példányban kerül leírásra, amelyek közül az egyik – egyetlen világi letéteményesként – a mindenkori nádor őrzésében marad. A szövegből kiderül az is, hogy a nádor nemcsak tárgyi valójában őrzi a törvényt tartalmazó oklevelet, hanem a királlyal, a nemesekkel és mindenki mással szemben őrökdi annak érvényesülése fölött. Ezt az alattvalókkal szemben elsősorban a bírói hatalmán

keresztül érvényesítheti, a királlyal szembeni eszközrendszeréről azonban a törvény nem árul el mást. Összevetve mégis a nádor szerepét az ellenállási záradékkal – miszerint a világi és egyházi előkelők és főbb tisztségviselők együttesen és egyenként is ellenállhatnak és ellentmondhatnak a királynak a hűtlenség vétke nélkül –, két megoldás kínálkozik. Egyrészt, a király jobbágyaként a nádort is – talán mindenki más előtt – megilleti az ellenállás joga. Másrészt, nem kizárható hogy az Aranybulla ígérete szerint a nádornak konkrét esetekben, saját jogkörében a király ellenkező akarata ellenére is érvényesíteni kellene a törvényben foglaltakat (más kérdés, hogy II. András e lehetőséget mennyire gondolta tiszteletben tartani).

Amíg az 1222. évi dekrétum legalább szimbolikusan erősíti a nádor tekintélyét, a második Aranybulla két tekintetben is csökkenteni látszik azt. A király tulajdonképpen arra tesz ígéretet, hogy a fehérvári törvényt naponta évente megvizsgálja a nádor alkalmasságát, és a nemesek, valamint a *serviensek* elégedetlensége esetén le is váltja őt. Egyértelműen látszik, hogy a nádort továbbra is a király nevezi ki és mozditja el, de döntése a király és a világi földbirtokos réteg (hangadói) közötti politikai erővonalak alakulásának is erőteljesen ki lehet téve. A záró rendelkezésekből pedig kimaradnak a királyi oklevél példányainak őrzésére és a nádornak a törvény érvényesítésében betöltött szerepére vonatkozó részek, míg az ellenállás joga az esztergomi érsek általi egyházi fenytékre korlátozódik, ami akkor is szimbolikus jelentőségű, ha egyébként az újabb Aranybulla kiadásával az 1222. évi dekrétum, és annak a nádorra vonatkozó fenti kitételei formálisan nem kerültek érvénytelenítésre.

A harmadik Aranybulla „egész országunk nemesei, akiket királyi *serviensek*nek mondanak” megjelölése kifejezi a nemesek és a királyi *serviensek* jogállásai tatárjárás utáni, főleg a XIII. század utolsó harmadában zajló lényegében egyenlővé válásának előrehaladott állapotát.⁴⁴⁸ A dekrétum alapvetően e társadalmi réteg kiváltságainak megerősítését tartalmazza, amelyek közül (részben) igazgatási jellege miatt kiemelhető, hogy az ügyeiket írásbeli kérvények nélkül kell intézni. Találhatók továbbá e törvényben a társadalmi rétegződés egyéb szintjeire utaló rendelkezések, így amint a dekrétum az udvarnokok és várnépek által jogtalanul elfoglalt földeket visszaadni rendeli a nemeseknek, úgy tesz a jogtalanul elvett udvarnoki és várföldekkel is, nehogy az ottani falvakba letelepített népek a kiváltságolt *hospesek* rangjára emelkedjenek, sértve korábbi uraik érdekeit. Végül megemlíthető, hogy a dekrétumban foglaltak biztosítéka ehelyütt is az esztergomi érsek egyházi fenytéke, tehát a nádornak törvény őrekénti szerepe ekkor sem – és később sem – kerül vissza a törvények formulái közé.

IV. László az első kun törvénye igazgatási szabályként a kunok megkeresztelkedését, korábbi szokásaik elhagyását, letelepedését és a keresztényekkel szembeni erőszakos cselekményekkel felhagyást központilag kiküldött nyomozók (*inquisitores*) által rendeli ellenőrizni, akik megállapításaikról a pápai követnek és a királynak tesznek majd jelentést. E törvény a kiküldött nyomozók állásáról, állandó vagy eseti, világi vagy egyházi tisztségéről nem árul el többet, a második kun törvény azonban rögzíti, hogy a fentiek ellenőrzésére az illetékes egyházmegye elöljárója menjen el egy báróval és két megbízható nemessel, és a tapasztaltakat jelentsék a pápai követnek és a királynak. Utóbbi rendelkezésben ismét az egyházi és világi személyek együttes eljárásának példáját láthatjuk.

Az első kun törvény megoldásával összefüggésben megjegyezhető, hogy az Árpád-kori oklevelekben rendszerint tisztségük, olykor nevük és tisztségük alapján pontosan azonosítható országos, vármegyei és egyházi tisztviselők eljárása mellett számos forrás tanúsága szerint a király alkalmanként egyedi ügyek vagy ügycsoportok intézésére kiküldi valamely emberét, akit az oklevelek sokszor sem név, sem tisztség szerint nem azonosítanak, hanem egyszerűen a király emberének nevezik. Példának okáért 1244-ben István zágrábi püspök Brochinai Brochun fia Márknak adományozza Drenchyna földet, amelyről elmondja, hogy azt András

⁴⁴⁸ BOLLA 1974, 5–6. o.

egykori gorai ispán királyi engedéllyel vonta el Vechezlov fia Györgytől, mivel az Brochun fia Márk nemzetségéből valakit, akinek erőszakkal elfoglalta földjét is, meggondolatlan merészséggel a saját házában bennégetett, és ráadásul a király emberét gyalázatosan megverte.⁴⁴⁹ III. András pedig 1296-ban a nyitrai vár Surán nevű földjét adományozza Bugar fia Márton ispánnak úgy, hogy a birtokba iktatással a nyitrai káptalanat bízta meg, és elküldi mellé saját emberét, Gelárd fia Renoldot is, majd még ebben az évben el is készül a nyitrai káptalan válaszlevele, amelyben az áll, hogy a káptalan, a király embere mellé saját emberét állítva tanúbizonyságot, a föld határainak bejárását követően, ellentmondók nem lévén, Márton ispánt beiktatta annak birtokába.⁴⁵⁰ Utóbbi esetet összevetve az 1231. évi dekrétum poroszlókról szóló rendelkezésével, alighanem kijelenthető, hogy a király embereként megnevezett Gelárd fia Renold tulajdonképpen a király poroszlójaként járt el az ügyben.

Ami végül III. András dekrétumait illeti, kiemelésre érdemes az 1290. évi törvénynek az igazgatási központok tárgyában már említett rendelkezése, amely igazgatási jellegű eljárásként írja le a főbb tisztségviselők tetteinek a bárókkal és nemesekkel együtt történő évenkénti királyi felülvizsgálatát. Az 1298. évi dekrétum szerint pedig a király mellett állandó jelleggel, kincstári fizetségért, személyi összetételében háromhavonta változó tanácsként működik az esztergomi és a kalocsai egyház alá tartozó egy-egy püspök ugyanennyi nemessel, akik véleményének kikérése nélkül a király eljárása a fontosabb birtokadományok és méltóságok adományozása vagy más nagyobb ügyek esetében érvénytelen. Amellett, hogy III. András a bárók helyett deklarálta is a nemesek és egyháziak szerepét kívánja növelni a központi igazgatásban,⁴⁵¹ egyes álláspontok szerint e tanácsosok szerepe olyannyira felértékelődik, hogy a király velük együtt kormányoz.⁴⁵² Marczali Henrik egyenesen a sok század múlva megalakulandó felelős nemzeti kormány előrajzát látja e tanácsban.⁴⁵³

Az 1290. évi dekrétum alapján IV. László adományainak felülvizsgálata során az érsekekkel, püspökökkel és kiküldött tanácsosaival egyeztetve dönt a király; az új királyi pénz bevezetése és beváltása pedig a megyékben az ispán és négy becsületes férfi feladata. Ugyanez a törvény kimondja, hogy a bárók a megyékben bíróként vagy egyéb ügyekben helyetteseikként csak nemeseket alkalmazhatnak. Megyebeli nemesek – szám szerint négyen – járnak el a királyi emberrel és az illetékes káptalan bizonyosága mellett az 1298. évi dekrétum alapján a hatalmaskodások jóvátételének ellenőrzése során. E törvény kimondja azt is, hogy a királyné udvarának igazgatását a király által kiválasztott bárók mellett magyar nemesek látják el. Ugyan Dümmerth Dezső arról ír, hogy a nemesek méltatlannak találták a Habsburg-házi királyné, Ágnes osztrák hercegné viszonyait, ezért alakítottak ki számára fényesebb környezetet,⁴⁵⁴ a király szempontjából lényegesebb körülménynek tűnik az, hogy a nemesség politikai szerepét és tekintélyét növeli és szolgálja a királynéi udvar egyes tisztségeinek megszerzése. Kristó Gyula általában is arra mutat rá, hogy III. András törvényeinek igazgatási szabályai a vidéki nemesség szerepét növelik, segítve annak szervezkedését, a nemesi megye alapjainak kiépülését.⁴⁵⁵ Marczali Henrik szavaival: a király, a főpapság és a nemesség összetart, hogy véget vessenek a rabló urak túlhatalmának, ebben III. András programja IV. Béláéval azonos, de a király maga már képtelen ennek végrehajtására, miközben az immár

⁴⁴⁹ ÁÚO XI., 334–335. o.

⁴⁵⁰ ÁÚO XII., 582–583., 590–591. o.

⁴⁵¹ KRISTÓ 1976, 188–189. o.

⁴⁵² MEZEY 2003, 122–123. o.

⁴⁵³ MARCZALI 1998, 183. o.

⁴⁵⁴ DÜMMERTH 1980, 499. o.

⁴⁵⁵ KRISTÓ 1976, 189. o.

nemcsak tömegénél fogva jelentős nemesség szervezetten lép fel, és jogokat harcol ki magának, amelyekért cserébe a király hatalom támasza lehet a bárókkal szemben.⁴⁵⁶

III. András 1290-ben ígéretet tesz arra, hogy a nádort, az országbíró, a tárnokmestert és az alkancellárt a nemesekkel tanácskozva fogja kinevezni; továbbá országos méltóságot nem juttat idegeneknek, vendégeknek, pogányoknak vagy nem nemeseknek, egész várbirtokokat pedig örökadományként senkinek sem. Ugyanekkor korlátozza az országos méltóságok között nem említett erdélyi vajda és szlavón bán hatalmát, amikor megtiltja nekik, hogy területükön a nemeseket leszállással vagy más módon megterheljék. Az 1298. évi dekrétumában pedig kizárja az országos méltóságok halmozását.

Legvégül, ha a javak elkobzása mint vagyoni jellegű büntetés bírói aktusnak is tekinthető, igazgatási jellegű az 1298. évi dekrétumnak a király engedélye nélkül épült várak lerombolásához kapcsolódó rendelkezése, amely szerint az ilyen erődtítményeket az országot járva a nádor, sőt maga a király is leromboltatja, továbbá intézkedik az érintett birtok királyi jog alá vonása (elkobzása) vagy a vétlen jogosultnak történő visszaadása iránt.

3. Tisztviselők kinevezése és elmozdítása

A dekrétumok világi igazgatással kapcsolatos szabályaiból is kitűnik, hogy az uralkodó hatalomgyakorlásának fontos eleme az országának működtetésében közreműködő alattvalók kiválasztása, az udvari, majd mindinkább országos tisztviselők és a területi igazgatásban a király akaratát érvényesítő szolgálattevők kinevezése és elmozdítása.⁴⁵⁷ A kinevezés egyfelől feladattal történő megbízást jelent, ezt tükrözi az Intelmek idézett előljáró beszéde, amikor a világi hatalomban viselt méltóságokat kormányzó erőnek nevezi a törvényeket.⁴⁵⁸ A tisztviselők működésének tehát e törvények szabnak keretet, a törvény pedig – mint láttuk – a királyi akarat megnyilvánulása. Másfelől azonban a kinevezés a hűség és érdemek jutalmazását, illetve további szolgálatra ösztönzést is jelent a méltóság által hordozott tekintély, valamint anyagi juttatások képében. E tekintetben különösen fontos az ispánságok betöltése, illetőleg a kinevezések és a királyi birtokadományozás kapcsolata.

Történelmünkben az ispán hagyományosan a vármegye első embere, a területi igazgatás egységeinek legfőbb tisztviselője. E területi igazgatás szolgálattevőire utaló Árpád-kori oklevelek és az e források alapján a vármegyék kialakulását és fejlődését feldolgozó Kristó Gyula megállapításai alapján azonban rá kell mutatni arra, hogy az ispánok szerepe a kezdetektől fogva kettős. Az ispán a változatos birtokviszonyokon átívelő, többé-kevésbé összefüggő és körülhatárolható területi egységet képező vármegye főtisztviselője, aki ekként a királyi birtokokon kívül is rendelkezik feladatkörrel, ugyanakkor a királyi várak és azokhoz tartozó, elszórtan helyezkedő várbirtokok által képezett várszervezet belső – és első – embere is, aki alatt szervezeti apparátus a XIII. század második feléig igazán csak utóbbi vonatkozásban mutatható ki.⁴⁵⁹ E kettősség alapján érthető, hogy a királyi várszervezet tekintetében, minthogy az ténylegesen a királyé, az ispán kinevezése kapcsán a király akaratán kívül fel sem merül más tényező vagy igény. Az egyházi és világi előkelők érdekei legfeljebb az ő birtokaikat is magában foglaló nagyobb egység, a vármegye tekintetében kapcsolódhatnak az ispán személyéhez, de az Árpád-kori források alapján ezek az előkelők, illetve a megyei nemesség a XIII. század végéig (és még évszázadokig) nem éri el az

⁴⁵⁶ MARCZALI 1998, 180. o.

⁴⁵⁷ DEGRÉ 2009, 73. o., PÁRNICZKY 1940, 6. o.

⁴⁵⁸ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 54. o.

⁴⁵⁹ KRISTÓ 1988, 182–195. o.

önszerveződés olyan fokát, hogy a megye legfőbb tisztviselőjét maga válassza meg. A nemesek törekvései az Árpád-kor végéig a királyi várszervezet eredeti rendszerének felbomlása mellett legfeljebb addig jutnak el, hogy befolyásolhatják az ispánnál alacsonyabb tisztségek betöltését, illetve – mint III. András dekrétumaiból kiolvasható – egyes ügyek intézésében az ispán vagy a király delegált embere mellett felléphetnek; az ispánok kinevezése azonban továbbra is a király joga, az ispán (legalább névleg) a király embere.⁴⁶⁰

Az ispánság viselésének jelentősége – a király érdekében ellátott sokrétű feladatkör mellett – a tisztséghez kapcsolódó vagyoni rendelkezésekben rejlik. Szent László úgynevezett harmadik dekrétuma alapján a szökött javak összegyűjtését követően, ha gazdájuk az előírt rend szerint nem jelentkezik, azok harmadát az illetékes ispán kapja, kétharmadát pedig a kincstár. Kálmán első törvénye értelmében az ispánt illeti a megyéjében szedett adók és vámok harmada, továbbá a saját falvaiban élő szabadoktól is adó-jellegű bevételre jogosult, amelynek mértékétől függően a király felé katonaállítással tartozik. Kimondja e törvény azt is, hogy a szabadok dénárjait is az ispán gyűjti össze századosi kerületenként, és azt saját emberével elküldi Esztergomba, ahol a harmadrész visszaosztása történik. Az Aranybulla a királyi jövedelmek sértetlensége kapcsán emeli ki azt, hogy az ispánok csak azt élvezzék, ami hivatalukat illeti. Ilyen saját bevételeket a források a királyi udvar, az ország tisztviselői esetében – az autonómia esetein kívül, illetőleg a bírói joghatóságot magában foglaló méltóságoknál az ítélkezés díjain felül – hasonló általánossággal nem említene, ami igazolni látszik azt, hogy tisztségükből eredő jövedelemre jószerével csak az ispánok tesznek szert; ezért is kaphatnak az udvari méltóságok – birtokadomány mellett vagy helyett – jövedelmet hozó ispánságokat.⁴⁶¹ Ismert ugyan ennek ellentmondó megközelítés is, de az annak példaként felhozott források – amelyek zömében a XIII. századra második felére tehetők – az ítélkezési díjak mellett általában nem „alulról szedett” adó-jellegű, hanem felülről juttatott, fizetés-jellegű, tulajdonképpen pénzbeli adományt vagy a tisztség elvesztése miatti pénzbeli kárpótlást takarnak.⁴⁶²

A világi igazgatásra vonatkozó rendelkezésekből is látszik, hogy a legjelentősebb udvari tisztségek betöltésének kérdése az idő haladtával egyre nagyobb figyelmet kap a törvényhozásban, vagyis a király és a világi előkelők viszonyrendszerében alighanem megnő e kérdés jelentősége. A dekrétumokban gyakrabban előforduló nádor, országbíró és tárnokmester mellett az egyéb oklevelekben számos további tisztség és annak viselője azonosítható. Különösen hasznos e tekintetben az oklevelek záró részében gyakran megtalálható, a keltezéshez kapcsolódó – és a hamis oklevelek kiszűrésében is jól használható – aktuális méltóságokat felsoroló szövegrész. Az ispánnak a várszervezetben betöltött szerepéhez hasonlóan e kisebb tisztviselők kinevezése kapcsán, akiknek tevékenysége mindvégig szorosabban a királyi udvarhoz tartozik, még az Árpád-kor végén is aligha merül fel bárki más, mint a király döntési igénye. E körbe sorolható például a forrásokban már a XI. század közepén megjelenő főlovászmester, a XII. század elejétől, illetve közepétől azonosítható asztalnokmester, illetve pohárnokmester vagy a XIII. századvégi forrásokban az ajtónállómester.⁴⁶³

A legjelentősebb tisztségek betöltésének kérdése a királyi hatalom és az előkelők érdekeinek interakciójában egyre inkább megjelenik a XIII. századi dekrétumokban. II. András korlátozni ígéri, III. András elvileg kizárja az idegenek méltóságra emelését és az országos tisztségek halmozását. II. András megígéri azt is, hogy méltóságot örök adományul nem juttat, bár – egyfajta kivételként – a hadjáratban életét veszítő előkelő tisztségét fiának vagy fivérének

⁴⁶⁰ KRISTÓ 1988, 196–197. o.

⁴⁶¹ MEZEY 2003, 133. o.

⁴⁶² KIS 1995, 286–287. o., ZSOLDOS 2002, 279. o.

⁴⁶³ CD VII/2., 292–295. o.

ígéri; továbbá egyes gazdasági-pénzügyi vonatkozású (kamaraispáni, pénzverő, sőtishti és vámszedő) hivatalokat a nemeseknek tart fenn az izmaeliták és zsidók kifejezett kizárásával. E rendelkezések a személyi döntésekben nem utalnak az előkelők semmilyen közreműködésére, ennek első törvényi megjelenése a második Aranybullában érhető tetten, de II. András még csak a nádor, míg III. András 1290-ben már elvileg valamennyi főbb tisztségviselő tetteinek és kinevezésének a fehérvári törvényt napon történő felülvizsgálatára tesz ígéretet. Utóbbi törvény rögzíti azt is, hogy a király a nádort, az országbíró, a tárnokmestert és az alkancellárt a nemesekkel tanácskozva fogja kinevezni. E rendelkezések tükrözik az aktuális politikai helyzet állapotát, amelyben a király és a világi földbirtokos réteg – hangadói – közötti politikai erővonalak alakulása ténylegesen befolyásolhatja a király döntéseit, mégis egyértelmű, hogy a kinevezés és elmozdítás formálisan királyi aktus marad. Az 1298. évi törvény annyival tovább megy, hogy a méltóságok adományozását a király mellett működő, két-két püspökből és nemesből álló tanács véleményének kikérése nélkül érvénytelennek nyilvánítja.

A főbb tisztségviselők kinevezésével kapcsolatos fenti ígérek és a politikai erőviszonyok hullámlása ellenére az Árpád-kor legvégéig sem hagyható figyelmen kívül a személyi döntéseknek az a jellemzője, hogy a gazdasági, politikai megfontolások mellett itt a legnagyobb a király személyes benyomásának és bizalmának jelentősége. Az uralkodó számára nyilvánvalóan fontos, hogy udvarában megbízható – ugyanakkor tehetséges – embereivel vegye körül magát, és uralma fenntartásában és működtetésében azokat és addig állítsa szolgálatba, amint az neki megfelel. Így a XIII. században egyaránt többször fordul elő az, hogy a nádor egy évet sem tölt hivatalban, de az is, hogy valaki több éven keresztül tölti be a tisztséget.⁴⁶⁴ A forrásokban számos olyan férfiú nevével találkozunk, akik hosszabb időn és több jelentős tisztségen átívelő karriert futnak be a királyi udvarban (akár több uralkodó alatt is),⁴⁶⁵ de még a birtokaik és viselt tisztségeik nyomán legkiemelkedőbbek sem érték el, hogy tisztségeik örökletessé váljanak.⁴⁶⁶

A méltóságok halmozásának tilalma kapcsán érdemes visszautalni az ispáni tisztségről írtakra. Mivel az Árpád-kori források alapján az ítélkezés díjain felül gyakorlatilag csak az ispánság esetében mutatható ki a tisztséghez kapcsolódó jövedelem, így az ispáni állásba helyezés (birtokadományozás mellett vagy ahelyett is), ha rövidebb időre is, honorként, tehát nem örök joggal biztosítva, alkalmas az egyéb szolgálat ösztönzésére és jutalmazására is. Példának okáért, még 1222 előtt (Bár-Kalán vagy Bor nembeli⁴⁶⁷) Bánk 1209-ben tótországi bán és bihari ispán, később a királynéi udvar bírója és bihari ispán, majd nádorsága idején pozsonyi és kevei ispán, végül – miután a királyné elleni merényletet követően néhány évig nem visel országos tisztséget – 1221–22-ben országbíró, valamint fejéri és bodrogi ispán.⁴⁶⁸ Az ispáni tisztség e jellegéből adódóan feltételezhető, hogy a XIII. századi dekrétumok méltóságok halmozását korlátozó vagy kizáró rendelkezései nem kívánják kizárni valamely országos tisztség mellett ispánság viselését, de legalábbis az egyéb okleveles források alapján kijelenthető, hogy a gyakorlatban nem érvényesül ilyen tilalom.

Az egyes ispánságok adottságai, a belőlük származó jövedelmeknek különbségei alapján és a jelentősebb érdemeket szerzett hívek nagyobb jutalmazásának igényére figyelemmel ésszerűen feltételezhető, és forrásokkal is igazolható, hogy az ispánságok halmozása is létező gyakorlat marad. Az ismeretlen – talán Szente-Mágócs⁴⁶⁹ – nembeli Kemény fia Lőrinc

⁴⁶⁴ CD VII/2., 281–282. o.

⁴⁶⁵ HÓMAN–SZEKFÜ 1935–1936, I. k. 512., 520., 608., 616. o. (táblázatok)

⁴⁶⁶ DEGRÉ 2009, 42. o.

⁴⁶⁷ BÉLI 2011, 64. o., KATONA 1986, 219. o., WERTNER 1897, 271. o.

⁴⁶⁸ HÓMAN–SZEKFÜ 1935–1936, I. k. 512. o. (táblázat), WERTNER 1897, 271–273. o.

⁴⁶⁹ PAULER 1899, II. k. 216. o.

például 1259-ben főlovászmester és győri ispán, 1262-ben országbíró és zalai ispán, 1267 és 1270 között (első) nádorsága idején somogyi és kemléki ispán, 1271-ben már szőrényi bán és dobokai ispán, IV. László uralkodásának első éveiben ismét nádor, majd soproni és verbászi ispán, végül 1273 márciusa és júniusa között harmadszor is nádor (egyben a kunok bírása) és egyidejűleg soproni és baranyai ispán.⁴⁷⁰ Reiszig Ede történész azonban Somogy vármegye középkori ispánjainak felsorolásánál 1267 és 1268 között – igaz, források megjelölése nélkül – még több tisztséget tulajdonít Kemény fia Lőrincnek, aki eszerint Baranya, Moson, Sáros, Sopron és Szepes vármegyék (fő)ispánja és nádor.⁴⁷¹

Összességében egyetérthetünk Degré Alajos megállapításaival, miszerint a (kialakuló) rendek a XIII. század végéig még a nádor és az országbíró esetében is hiába tettek kísérletet arra, hogy kinevezésükbe beleszólást nyerjenek, a tisztségek kiosztásában a király akaratának közjogi korlátja még nem jelent meg, a legfőbb udvari és vidéki tiszttviselőket is belátása szerint nevezte ki és bocsátotta el.⁴⁷² A személyesen vagy – királyi embereknek nevezett – kiküldött szolgálattevői útján történő eljárása mellett a mindenkor uralkodó e kinevezési jogkör gyakorlásával személyzeti politikájának megvalósításán túl az általa kinevezésre kerülő tiszttviselők – előbbi alfejezetben bemutatott – igazgatási szerepvállalásán keresztül közvetett módon is döntő befolyást gyakorol a végrehajtó hatalom, az (állam)igazgatás napi működésére.

4. A hatalom területi megosztása és az autonómia

A király személyesen, kiküldöttjein és kinevezettjein keresztül gyakorolt igazgatási hatalma mellett említést kell tenni a hatalom dinasztian belüli, területi alapon történő megosztásáról és az autonómia korabeli megnyilvánulásairól. Ezek az intézmények önmagukban is igen nagy vizsgálati tárgyat képeznének, ezért ehelyütt nem lehetséges teljes szabályrendszerük és gyakorlatuk bemutatása, csupán a királyi hatalomnak e hatalomgyakorlási megoldásokhoz való viszonyulása leglényegesebb elemeinek felvillantására szorítkozhatok. A dinasztian belül, területi alapon történő hatalommegosztás Árpád-kori formái, a hercegség és az ifjabb királyság a kormányzati terhek bizonyos megosztása mellett – feltehetően – az uralkodói családon belüli viszályok elkerülését is hivatottak szolgálni, illetve – Mezey Barna megfogalmazásában – a király részleges helyettesítésének is tekinthetők.⁴⁷³

Ezzel szemben például a királyné sem területi, sem más szempont mentén nem részesül a közhatalomban, legfeljebb akadályoztatása esetén – de akkor automatikusan – helyettesíti a királyt; és lényegében így léphet fel a nem törvényes korú uralkodó mellett az anyakirályné is.⁴⁷⁴ Ennek ismert példája V. István halála után Erzsébet (anya)királyné ténykedése, aminek hajtóerejét – nyilván a bárók szándéka mellett – inkább Erzsébetnek a kunok erejére támaszkodó hatalomvágya képezte, semmint tehetsége,⁴⁷⁵ de főleg nem valamiféle meggyökeresedett közjogi gyakorlat. A királyné tehát csak férje közjogi méltóságában osztozik, amiz az is mutat, hogy II. András és IV. Béla oklevelei a Gertrúd királyné elleni merénylet részeseinek büntetésénél rendre a királyi méltóságot sértő súlyos cselekményt,

⁴⁷⁰ ÁÚO III., 31–32., 184–192. o., ÁÚO VII., 501–503. o., ÁÚO VIII., 206–207. o., ÁÚO IX., 16–18. o., ÁÚO XII., 40–43. o., HOKL, 63. o., HÖMAN–SZEKFÜ 1935–1936, I. k. 520., 608. o. (táblázatok), PAULER 1899, II. k. 280., 301–302. o.

⁴⁷¹ CSÁNKI 1914, 384. o.

⁴⁷² DEGRÉ 2009, 73., 85–86. o.

⁴⁷³ MEZEY 2003, 101. o.

⁴⁷⁴ MEZEY 2003, 101–102. o.

⁴⁷⁵ DÜMMERTH 1980, 478–480. o.

jellemzően felségsértést, „a királyi korona gyalázatára és szégyenére” elkövetett cselekményt említene.⁴⁷⁶ Áruklódó az is, hogy ugyan a királyné rendelkezik saját udvarral és rendelkezhet – a XIII. századi dekrétumokban többször is említett – királynéi javakkal, köztük szolgáló népekkel,⁴⁷⁷ III. András 1298. évi dekrétuma szerint a királyné udvarának igazgatását – legalább részben – a király által kiválasztott bárók látják el. Zsoldos Attila is rámutat arra, hogy a királynéi udvar tisztviselői – akiknek megnevezése nagyban követi a királyi udvar tisztségeit, és gyakran ispánságot is viselnek – valójában a király bárói, és tisztségük tekintélye folytán tulajdonképpen ők is a királyi udvar részének tekinthetők.⁴⁷⁸ Főleg a XIII. századi forrásokban azonosítható például a királynéi udvar bírója, tárnokmestere és lovászmestere,⁴⁷⁹ akik a királyi udvar hasonló elnevezésű szolgálattevőihez hasonló feladatot láthatnak el, de csak a királynéi népek, birtokok és jövedelmek tekintetében. Rendelkezik a királyné kancellárral is,⁴⁸⁰ akinek működését az általa kiadott – a királyné magánhatalmi, birtokosi minőségéhez kapcsolódó – oklevelek is jelzik, és aki leggyakrabban – de nem kizárólagosan (mert például 1263-ban a szepesi prépost viseli a tisztséget⁴⁸¹) – a veszprémi egyház kötelékéből került ki.⁴⁸²

A királyné jogállásával szemben a hercegség az Árpád-kori források alapján már magán hordoz a birtokosi minőségen túlmutató, a közjogi hatalomgyakorláshoz kapcsolódó jellegzetességeket. Bár pontos eredete, hazai megjelenésének egyedisége vagy külföldi mintákból eredeztetése máig is vitás,⁴⁸³ már Szent István Intelmeiben megjelenik, mint a világi hatalomban működő egyik méltóság.⁴⁸⁴ Minthogy – a korabeli törvényhozásról írtak szerint – az emberi törvény lényegében a királyi akarat kötelező erejű megnyilvánulása, így a királyi akarat szabja meg a többi világi méltóság, így a hercegség működésének kereteit is. Források hiányában nem ismert, hogy Szent Imre herceg kivette-e a részét a közhatalom gyakorlásából, és ugyan a herceg megjelölést egyes források a korábbi időkre is használják,⁴⁸⁵ hagyományosan – ahogy a Képes Krónika is írja – a királyi hatalom efféle megosztása, a dukátus létrehozása I. András királysága idején és – a krónika megfogalmazása szerint – akaratából,⁴⁸⁶ alapvetően praktikus megfontolásából⁴⁸⁷ történt. A hercegnek a király országán belüli saját uralmi területtel rendelkezése ismerhető fel Kálmán első dekrétumában, amikor a király, illetve a herceg egymás területén tartózkodó tisztviselőinek ügyeiben szabályozza a bírói hatásköröket.

Bár e korszakból kevés oklevél maradt fenn, a dukátust a jogtörténeti irodalom rendre úgy jellemzi, hogy a herceg a maga uralmi területén egyes királyi jogokat gyakorol.⁴⁸⁸ Az uralmi terület megosztásából nyilvánvalóan eredő igazgatási jogköre mellett a krónikák például azt tükrözik, hogy a herceg önállóan rendelkezik uralmi területének fegyveres erejével.⁴⁸⁹ E feladatok ellátására bizonyosan rendelkeznie kell az uralmi területén keletkező egyes kincstári bevételekkel is, a régészeti leletek alapján pedig kimutatható, hogy I. Béla és I. Géza már

⁴⁷⁶ ÁÚO VII., 27–31. o., CD III/1., 152. o.

⁴⁷⁷ MAGYAR 1993, 54–55., 87–88., 92–93. o.; MEZEY 2003, 102. o.

⁴⁷⁸ ZSOLDOS 2002, 276., 285–287., 299. o.

⁴⁷⁹ CD VII/2., 282–285., 290–293. o.

⁴⁸⁰ CD VII/2., 277–279. o.

⁴⁸¹ ÁÚO III., 42–43. o.

⁴⁸² CD III/1., 469. o., CD IV/3., 495–502. o., CD V/2., 337–339. o.

⁴⁸³ BAGI 2017, 56–63., 95–96. o.

⁴⁸⁴ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 54. o.

⁴⁸⁵ BAGI 2017, 63–65. o.

⁴⁸⁶ KATONA 1986, 115. o.

⁴⁸⁷ BAGI 2017, 96. o.

⁴⁸⁸ CSIZMADIA–KOVÁCS–ASZTALOS 1975, 69. o., DEGRÉ 2009, 74. o., MEZEY 2003, 101. o.

⁴⁸⁹ BAGI 2017, 140–143. o., KATONA 1986, 122., 129., 134–139., 145–154. o.

hercegségük idején is saját pénzt veretnek.⁴⁹⁰ Szent László úgynevezett harmadik dekrétuma a bírói hatáskörének túllépése esetére a nádorhoz hasonlóan rendeli büntetni a herceg ispánját, aki tehát éppúgy főembere a hercegnek, mint a nádor a királynak, és mivel ebből következően bírói jogkörük is hasonló lehet, alappal gondolhatjuk, hogy a királyi személyes bíraskodásnak a nádor elől elzárt eseteihez hasonlóan a maga uralmi területén a herceg is bíraskodik ezekben az ügykörökben. Kálmán első törvénye pedig pontosabb megjelölésük nélkül említi a herceg nagyobb és egyéb tisztviselőit, akik közül előbbiek tekintélyét mutatja, hogy peres ügyeiket más nagyobb jelentőségű ügyekhez hasonlóan a különleges püspöki zsinati bíróságok intézik. E törvény említi továbbá a hercegnek a királyéhoz hasonló különös előjogát, miszerint ha valamely megyébe megy, ott számára ingyenes használatra egy harci mént kell biztosítani.

E kiterjedt hercegi jogkört csak látszólag szűkíti az 1094 körül kelt oklevél, amelyben Dávid herceg saját és rokonai bűneinek megváltása végett királyi engedéllyel juttat adományt a Tihanyi apátságnak,⁴⁹¹ Salamon öccse ugyanis ekkor biztosan nem (és vélhetően korábban sem) viselt a dukátus uraként hercegséget. E forrás inkább arra utalhat, hogy ekkor a herceg megjelölést a dukátus urától eltérő értelemben is – feltehetőleg egy néhai király fiaként – használták. Ezzel szemben valóban a hercegi hatalom királyi akarattól való függését erősíti I. Géza garamszentbenedeki apátságnak adott 1075. évi kiváltságlevele, amely – igaz, első helyen – országa előkelői között, akikkel tanácskozott, jelöli meg testvérét, László herceget.⁴⁹² A XI. században kialakult dukátust végül Kálmán és Álmos herceg viszálykodása folytán a király a XII. század első éveiben gyakorlatilag felszámolja, amikor elűzi, majd visszatérése után megvakíttatja öccsét.⁴⁹³ Az intézmény a XII. század közepén rövid időre, II. László és IV. István ellenkirályok viszonyában villan fel újra.⁴⁹⁴

A dukátus felszámolása ellenére a hercegi méltóság nem szűnik meg, de jellege és jelentősége megváltozik, már nem a királyi hatalom területi megosztásának (kisebbik) részes feleként, hanem a király országához tartozó valamely (esetleg több) tartomány igazgatási vezetőjeként értelmezhető. A források szerint a címet jellemzően a horvát-szlavón, valamint az erdélyi tartomány ura viselheti és általában – de nem is kizárólag – akkor, ha az Árpád-ház uralkodó ágához tartozik.⁴⁹⁵ Hogy a méltóság ekkor sem jelentéktelen, azt az egyes királyi jogok további gyakorlására utaló források igazolják. A régészeti leletek alapján például a XI. század közepe után II. András az, aki a XII–XIII. századok fordulóján még (szlavón) hercegeként saját pénzt veret,⁴⁹⁶ 1234-ben pedig (II. András fia) Kálmán mint egész Szlavónia hercege ad privilégiumot a verőcei *hospeseknek*, amelyből az is kiderül, hogy telkeik után kizárólag a hercegnek adóznak, és évenként választott előljárójukat is ő erősíti meg.⁴⁹⁷ IV. Béla a zágrábi *hospesek* 1242. évi kiváltságlevelében felsorolja, hogy azok mivel tartoznak a királynak, ha a tengeri területek felé indul hadjáratra vagy hozzájuk megy vendégségbe; majd hozzáteszi, hogy Szlavónia hercegének ezek felével (öt felszerelt katonával, illetve hat ökörrel, ötszáz kenyérrel és két átalag borral) tartoznak, de csak akkor, ha a herceg a király leszármazottja,⁴⁹⁸ 1266-ban aztán a király ugyanezeket mentesíti minden katonai szolgálat alól, kifejezetten említve fia „Béla úr, egész Szlavónia és Horvátország kiváló hercegének” seregét is.⁴⁹⁹ Szentpétery Imre kritikai jegyzéke azonban több olyan oklevelet is közöl, amelyben IV. Béla

⁴⁹⁰ HÓMAN 1916, 193. o.

⁴⁹¹ CD I., 487–488. o.

⁴⁹² CD I., 428–439. o.

⁴⁹³ KATONA 1986, 186–187. o., PAULER 1899, I. k. 210. o.

⁴⁹⁴ PAULER 1899, I. k. 296. o.

⁴⁹⁵ CD VII/2., 285–290. o.

⁴⁹⁶ HÓMAN 1916, 332. o.

⁴⁹⁷ MA, 443–444. o.

⁴⁹⁸ MA, 451–455. o.

⁴⁹⁹ MA, 507–512. o.

megegerősíti Kálmán herceg birtokait vagy birtokokkal kapcsolatos rendelkezéseit,⁵⁰⁰ ami ismét kifejezi a hercegi hatalom királyi (fő)hatalom alá rendeltségét.

A források tanúsága szerint a hercegi cím viselése az ifjabb királyság intézményének kialakulásával sem szűnik meg. V. István ifjabb királysága idején az 1267. évi dekrétum és több másik oklevél tanúsága szerint az Erdély hercege címet is viseli.⁵⁰¹ A harmadik Aranybulla további különlegessége, hogy abban – István erdélyi hercegsége mellett – egyidejűleg fivére, (ifjabb) Béla is hercegeként, Szlavónia hercegeként szerepel és – bár a törvényhozásnál kifejtettek szerint IV. Béla és V. István politikai szerepe jelentősebbnek – Béla herceg is a jogalkotás résztvevőjeként jelenik meg, de méltóságának elismerését jelzi a törvény akkor is, amikor megígéri, hogy a fehérvári törvénynapon a király, az ifjabb király vagy a herceg meg fog jelenni. A király és az ifjabb király legalább akkora jelentőséget tulajdonítanak Béla herceg méltóságának, hogy saját hatalmi vetélkedésükben igyekeznek biztosítani annak semlegességét. Ha az Árpád-kor második felére a királyi jogok herceg általi gyakorlása a dukátushoz képest kivételes vagy átmeneti jellegűnek, legalábbis területi hatályában kisebb mértékűnek mutatkozik is, továbbá a hercegi méltóság viselése a király akaratán (jóindulatán) alapul, azért a királyi hatalom aktuális állapotának és az uralkodói családon belüli (erő)viszonyok, személyes ambíciók alakulásának függvényében hullámozhat a hercegek tényleges politikai súlyának mértéke.

Az ifjabb királyi intézmény a hatalom területi megosztása tekintetében első ránézésre hasonló a dukátushoz, de több is annál. Különbözőségeik egyik nyilvánvaló oka működésük korszakainak összevetésében rejlik: a dukátus ura lényegében a XI. század második felében, az ifjabb király a XII. század végén és a XIII. században létező formájukban gyakorolhatott egyes királyi jogokat. Közjogi szempontból sem lényegtelen különbség továbbá, hogy amíg a herceg egyes királyi előjogok gyakorlása ellenére formálisan nem király, addig az ifjabb királyt – igaz, az uralkodó akaratából (eltérően az úgynevezett ellenkirályoktól⁵⁰²) – formálisan is királlyá koronázták.

Az ifjabb királyság kezdete 1194-re tehető, amikor III. Béla – immár a személyes hatalomgyakorlásra képes korát elérve – másodszor is megkoronáztatta fiát, Imrét.⁵⁰³ Ha a *rex iunior* kifejezést nem is említi, kiemelésre érdemes a spalatoei érsek és más egyházi és világi előkelők bizonyos birtokvita tárgyában kelt 1194. évi oklevele, amelynek keltezésében az áll: „amikor Béla urunk, Magyarország, Dalmácia, Horvátország és Ráma legfenségesebb királya, valamint Dalmácia és Horvátország fölött a fia, Imre uralkodtak”.⁵⁰⁴ Hasonlóan fogalmaz egy 1195. évi zadari oklevéltöredék, amely szerint ekkor Béla mint Magyarország, Dalmácia és Ráma királya uralkodott, és annak fia, a kétszer koronázott Imre kormányozta Dalmáciát és Horvátországot.⁵⁰⁵ E források egyértelművé teszik, hogy Dalmácia és Horvátország az ifjabb király uralmi területét képezik, de azok is a királyság tartományai, az uralkodó országának részei maradnak, tehát az ifjabb király uralmi területén nem jön létre új ország.

Röviddel halála előtt ugyan Imre is királlyá koronáztatja fiát,⁵⁰⁶ a kisgyermek III. László azonban – hasonlóan a korábbi időkben az ugyancsak apja életében, kisgyermekként megkoronázott Salamonhoz és (talán) II. Istvánhoz⁵⁰⁷ – az ifjabb királyi hatalmat személyesen nyilván akkor sem lett volna képes gyakorolni, ha apja tovább élt és uralkodott volna. Ezek a

⁵⁰⁰ ÁKOKJ I/2., 194., 203. o.

⁵⁰¹ ÁÚO III., 128–131., 136–139. o.

⁵⁰² PAULER 1899, I. k. 295–297. o.

⁵⁰³ PAULER 1899, I. k. 324. o., II. k. 8. o.

⁵⁰⁴ CD VII/5., 135–137. o.

⁵⁰⁵ CD VII/1., 183. o.

⁵⁰⁶ PAULER 1899, II. k. 36. o.

⁵⁰⁷ KRISTÓ–MAKK 1988, 155. o., PAULER 1899, I. k. 105. o.

koronázások inkább tekinthetők utódjelölésnek. A formálisan III. László uralkodásának tekinthető néhány hónapban pedig az ifjabb királyság kérdése – minthogy a király maga is kisgyermek – fel sem merül, így az intézmény további megjelenései II. András, majd IV. Béla uralkodásának idejére esik. V. Istvánnál a fiú utód életkora, IV. László és III. András esetében az ilyen utód hiánya tulajdonképpen kizárja az ifjabb királyság gyakorlását.

II. András Béla nevű fiát (IV. Bélát) ugyancsak kisgyermekként, 1214-ben koronáztatta királlyá,⁵⁰⁸ és az ő esetében az okleveles forrásokban egyértelműen kimutatható a hatalomgyakorlásban való tényleges részesedés. Szentpétery Imre 1220. évi keltezéssel – amikor Béla tizennégy éves – közli, és sajátos szerkezeti megoldásai ellenére tartalmi és formai ismérvei alapján hitelesnek fogadja el azt az oklevelet, amelyben Béla megerősíti a varasdi vendégek szabadságait, és amelynek keletkezési évét maga a forrás Béla uralkodása első évének nevezi.⁵⁰⁹ A dinasztia belüli hatalommegosztás korabeli működésének és király általi elismerésének egyértelmű bizonyítéka az 1222. évi Aranybulla is, amely rögzíti, hogy a *serviensek*, akik erre engedélyt kaptak, szabadon mehetnek a királytól annak fiához (és viszont), és emiatt nem kell birtokaik pusztulásától tartaniuk, továbbá ígéretet tesz a király és fia bírói joghatóságának és ítéleteinek kölcsönös tiszteletben tartására. A szöveg „nagyobbtól a kisebbhez” megjegyzése, valamint az, hogy e törvényhely csak egy királyfőről beszél (szemben az 1231. évi dekrétum megerősítő rendelkezéseivel), arra utal, hogy a törvény a király és a némileg hozzá hasonló hatalmat gyakorló ifjabb király (Béla) tekintetében rendelkezik, és nem a király (vagy az ifjabb király) és a herceg (Kálmán) viszonylatában.

Az Aranybulla születésétől II. András haláláig terjedő időszakban (IV.) Bélától már szép számban maradnak fenn oklevelek, amelyek hatalomgyakorlását tükrözik. Vannak ezek között világiaknak és egyházaknak tett adományok, a címzett státuszát megváltoztató, illetve világi és egyházi kiváltságokat megerősítő oklevelek, magánadományt jóváhagyó rendelkezések, bíróként hozott ítéletek, továbbá Bélának a beregi egyezményre vonatkozó, illetve a pápai legátus előtt az eretnekek üldözésére vonatkozó esküjét tartalmazó okmányok.⁵¹⁰ A források alapján látható az is, hogy Béla a király megnevezést viselt az ifjabb (*iunior*) jelző nélkül. Ugyan egyik 1224-ben adott kiváltságlevelét átírva V. István oklevele 1271-ben úgy fogalmaz, hogy apja még herceggént adta ki oklevelét, az eredeti szövegben Béla megnevezése: Béla, Isten kegyelméből király, Andrásnak, Magyarország kiváló királyának fia.⁵¹¹ Egy másik 1224. évi oklevelében már megjelenik a későbbiekben is általánosnak tekinthető megjelölés, miszerint Béla (Isten kegyelméből) király, Magyarország (kiváló) királyának (Andrásnak) elsőszülött fia,⁵¹² és egyéb korabeli – például pápai – oklevelek is ilyen formában utalnak Bélára még apja életében.⁵¹³

IV. Béla legidősebb fiaként (V.) István már gyermekkorában, az 1240-es évek közepétől viseli a hercegi méltóságot,⁵¹⁴ de Szentpétery Imre nem vonja kétségbe IV. Béla 1246. évi oklevélnek hitelességét sem, amely szerint Istvánt Fehérváron királlyá és egész Szlavónia hercegévé koronázták.⁵¹⁵ Akár hercegi, akár (ifjabb) királyi hatalomgyakorlását azonban ténylegesen és személyesen ő is csak érettebb korában kezdhette meg, és még a nevében kiadott legkorábbi, a beregszászi vendégeknek tett adományról szóló 1255. évi keltezésű oklevelet is – amely Istvánt egyszerűen Magyarország királyának nevezi – hamisnak kell

⁵⁰⁸ PAULER 1899, II. k. 54. o.

⁵⁰⁹ ÁKOKJ I/1., 174–175. o.

⁵¹⁰ ÁKOKJ I/1., 175–176. o., ÁKOKJ I/2., 177–186. o.

⁵¹¹ HO VIII., 141–143. o.

⁵¹² CD III/1., 445–448. o.

⁵¹³ ÁÚO I., 297–298. o.

⁵¹⁴ PAULER 1899, II. k., 205. o.

⁵¹⁵ ÁKOKJ I/2., 249. o., CD IV/1., 401–409. o.

tekintenünk.⁵¹⁶ A nevében kiadott oklevelek száma 1259-től kezdve látványosan megnő, és ekkor királyként, Magyarország királyának elsőszülött fiaként és Styria hercegeként, majd 1260-tól Styria helyett Erdély hercegeként utalnak rá az írások. Oklevelei zömében világiaknak vagy egyházaknak tett adományok, valamint egyéb kiváltságlevelek és bíróként hozott ítéletek, de kiderül belőlük az is, hogy az ifjabb királynak saját pohárnokmestere és tárnokmestere van.⁵¹⁷ A saját (királyi) udvar és tisztviselői apparátus működését mutatja az is, hogy az ifjabb királynak az 1260-as években kelt oklevelei végén azok kiadójaként rendre saját udvarának alkancellárja szerepel.

1263-tól – Szentpétery Imre kimutatása szerint 1262 decemberétől⁵¹⁸ – István okleveleiben a „*Rex, primogenitus regis Hungariae*” megjelölést felváltja a „*iunior Rex Hungariae*” (Magyarország ifjabb királya) megnevezés, az Erdély hercege cím pedig kiegészül a kunok ura címmel. A változás aligha tekinthető véletlennek, ha figyelembe vesszük a király és fia közötti hatalmi harc alakulását. Ekkorra ugyanis István mind nagyobb hatalmat – Pauler Gyula szavaival oly külön hercegséget, minőt a régi királyok adtak elsőszülötteiknek⁵¹⁹ – kívánt apjától, és az 1260-as évek erejére törekvései és ereje már valódi veszélyt jelenthettek IV. Béla uralmára. E konfliktus folyamatos hullámszerűségének egyik nyugalmasabb pontját képezte a király és fia közötti pozsonyi béke, aminek megtartását esküvel és egyházi fenyték vállalásával erősíti meg István 1262 decemberében kelt oklevele, amely elsőként használja a *iunior rex* megnevezést.⁵²⁰ Formális újdonsága mellett e forrásban egyértelműen megjelenik a király és az ifjabb király uralmi területének elválasztása, de utal arra is, hogy az ifjabb királynak is vannak bárói, nemesei, tisztviselői és udvara, így nádora és udvarbírója is, kancelláriájának feladatait pedig a kalocsai érsekséghez tartozó klerikusok látják el.

Szentpétery Imre közli az István ifjabb királynak tulajdonított 1264. évi levelet, amelyben István arra tesz ígéretet, hogy a szülei által bizonyos Homodeus fia Lothartnak adott birtokokat ugyanennek meg fogja hagyni akkor is, amikor – az Úr engedelmével – az egész ország királyságát elnyeri.⁵²¹ E forrás azt látszik igazolni, hogy a királyi hatalom és az ország utódlásakor az ifjabb királyi hatalom nem száll át önállóan egy újabb utódra, hanem a megosztott királyi hatalom (újra) egységgé válik.

Az ifjabb királynak a királlyal lényegében azonos méltóságát mutatja, hogy István ifjabb király az 1260-as években saját uralmi területén apja számos korábbi privilégiumát királyi tekintéllyel erősíti meg, miközben már 1259-ből maradt fenn olyan oklevél is, amelyben IV. Béla erősíti meg Istvánnak ugyanabban az évben kelt kiváltságlevelét, és e dokumentumban a király maga is királynak nevezi fiát.⁵²² Lényegében egyenrangúnak mutatkozik a király és az ifjabb király méltósága a békekötéseik, illetve azok megerősítése tárgyában keletkezett oklevelekben is, amelyek egymás népeihez és intézkedéseihez viszonyulásukban meglehetősen kölcsönösséget tükröznek.⁵²³ 1267-ben aztán az ifjabb király – mint arról már szó esett – a királlyal lényegében egyenértékű kiadmányozója a harmadik Aranybullának, amely pedig az 1222. évi dekrétumhoz hasonlóan rögzíti a nemesek megtorlástól mentes, szabad választását a király vagy valamely fia (az ifjabb király vagy a herceg) szolgálata között. Az ifjabb király által gyakorolt királyi hatalom további szegmensét tükrözi ugyanebben az évben István ifjabb király oklevele az András ajtónállómesterének tett adományokról, amelyből kiderül, hogy az

⁵¹⁶ ÁKOKJ II/1., 1. o., HOKL, 33–34. o.

⁵¹⁷ ÁÚO XI., 462–463. o., HO VI., 105–107. o.

⁵¹⁸ ÁKOKJ II/1., 10–11. o.

⁵¹⁹ PAULER 1899, II. k. 249. o.

⁵²⁰ CD IV/3., 69–77. o.

⁵²¹ ÁKOKJ II/1., 24. o.

⁵²² HO II., 5–7. o.

⁵²³ ÁÚO III., 128–131., 136–139. o., CD IV/3., 69–77., 160–163. o.

adománybirtok korábbi urai, a kun Bachkolda fiai az ifjabb király szemében hűtlenségbe estek és marasztalódtak, mivel Béla és István harcaiban az ifjabb királlyal szemben léptek fel.⁵²⁴

Bár a fentiek alapján úgy látszik, hogy az ifjabb királyi hatalom terjedelmében megfigyelhető bizonyos bővülés, mélyülés, és a királyi jogok ifjabb király általi gyakorlása IV. Béla uralkodásának utolsó éveiben érheti el a csúcspontját, és alighanem elvi maximumát, azért az ifjabb király hatalma bizonyos tekintetben mindig alatta marad a király hatalmának. Bár a trónutódlás kérdésének praktikus szempontjai és a világi előkelők érdekérvényesítése hathat a király döntésére, továbbá az ifjabb király is törekedhet saját hatalmának további növelésére, az erőegyensúly átrendezésére, az ifjabb királlyá koronázás és a királyi hatalom gyakorlásának megosztása mindig a király akaratából történik. Ezt tükrözi IV. Béla ifjabb királyi pecsétjének körirata is, amely szerint Béla Isten kegyelméből és atyja akaratából viseli (ifjabb) királyi címét.⁵²⁵ Áruklodó az is, hogy III. Honorius pápa – annak ellenére, hogy II. András és az egyház viszonya sem volt mindig felhőtlen – 1222-ben arra inti a magyarországi érsekeket és püspököket, hogy az engedelmisséget továbbra is András királynak és ne az általa királlyá koronáztatott fiának, Bélának tartsák meg, mondván, a királynak (fia megkoronázásával) nem az volt a szándéka, és nem is kell úgy lennie, hogy még a király életében másvalaki uralkodjon az országában.⁵²⁶ Az ifjabb király ugyan saját udvarral és hivatali apparátussal, saját kormányzattal rendelkezik, de a király országából saját országot nem szakít ki, az ő uralmi területének és az ott élő alattvalóknak – akárcsak a dukátus esetében – királya marad a király, de az uralkodói jogokat javarészt az ifjabb király gyakorolja. Ugyanakkor arra is találunk példát, hogy a király az egész országára nézve feladattal bízta meg és jogkörrel ruházta fel az ifjabb királyt, mint II. András Béla fiát a birtokadományok felülvizsgálatával, ami az ifjabb király tényleges hatalmának növekedését is serkentheti.⁵²⁷ Amint azonban arról már szó esett, az ifjabb királyi hatalom a király halálakor nem – és bár erre a történelem példát nem szolgáltatott, de az ifjabb királyság elnyerésének módjából következően minden bizonnyal az ifjabb király halálakor sem – öröklődik önállóan, hanem megszűnik, és újbóli életre hívása a király döntésétől függ.⁵²⁸ Amíg tehát a király hatalma országában önállóan értelmezhető, addig az ifjabb királyi (és a hercegi) intézmény és hatalom viszonylagos, mindig csak a király (fő)hatalmához képest létezik és értelmezhető.

A királyi hatalom dinasztian belüli, területi alapon történő megosztásától különbözik a királyi vármegyék rendszeréhez viszonyítva különleges jogállást, bizonyos fokú autonómiát élvező területek vagy nemzeti közösségek helyzete. A két jelenség azonban átfedést is mutathat, minthogy az autonómiát élvező valamely terület vagy közösség olykor a király akaratából történő hatalommegosztás során a herceg vagy az ifjabb király uralmi területére is eshet.

Az autonómia különös érvényesülési területe a Szent István által az ott szállásterülettel rendelkező ellenségeinek legyőzését követően országához csatolt Erdély.⁵²⁹ E csatolás jellegét mutatja, hogy – szemben a szintén autonóm horvát-dalmát területekkel, valamint a Magyarországgal szerves kapcsolatban nem lévő, csupán a tényleges hatalmi viszonyokból eredő uralmi igényvel, esetleg a magyar király hűbérúri jogával érintett, társországoknak nevezhető⁵³⁰ területekkel (mint Szerbia, Bosznia, Galícia, Lodomeria, Bulgária vagy Kunország) – a korabeli okleveleknek a király címeit felsoroló, uralmi területére vagy igényeire utaló része nem tartalmaz „Erdély királya” megnevezést, csupán V. Istvánnál

⁵²⁴ CD IV/3., 407–409. o.

⁵²⁵ MEZEY 2003, 102. o., SZILÁGYI 1896, 420. o.

⁵²⁶ CD III/1., 388. o., SOLYMOSI 1983, 136–137. o.

⁵²⁷ SOLYMOSI 1983, 139., 141. o., SZÉKELY–BARTHA 1984, I/2. k. 1350. o.

⁵²⁸ MEZEY 2003, 102. o.

⁵²⁹ MARCZALI 1935, 30–31. o.

⁵³⁰ DEGRÉ 2009, 104. o.

jelenik meg rendszeresen az ifjabb királyi méltóság mellett az Erdély hercege megjelölés. Erdély különös helyzete a kezdetektől fogva a három törvényes nemzet, a magyarok, a szászok és a székelyek jogállásából fakad.⁵³¹ A külső határ védelmében jelentős szerepet játszó Fejér megyei (gyulafehérvári) határőrispán a környező megyék felett fokozatosan hatalmat szerezve a XII. századtól a fejedelem, a XIII. századtól a vajda címet veszi fel, és a király (esetleg herceg vagy ifjabb király⁵³²) által kinevezett tisztviselőként hadúri jogosítványai mellett különleges részesedést kap az uralmi területén lévő királyi birtokok bevételeiből is, továbbá a nádor folyamatosan szélesedő bíraskodási jogköre alóli mentesüléssel és annak partikuláris gyakorlásával – a király kivételével – Erdély legfőbb világi bírójává válik.⁵³³ A szászok és a székelyek pedig az erdélyi területen belül is, a fejedelem, majd a vajda hatalmával szemben is érvényesülő speciális autonómiával rendelkeznek.

A szászok jogállásának fontos forrása II. András 1224. évi – Károly Róbert 1317. évi átiratában fennmaradt – kiváltságlevele, az *Andreanum*.⁵³⁴ Wenzel Gusztáv azonban rámutat arra is, hogy bár az *Andreanum* előtti időkből e szászokra vonatkozóan kevés okleveles forrás maradt az utókorra, mindig tekintélyes helyet foglaltak el Erdély lakosai között, és magyarországi történetük egészen a magyarok „beköltözködése általi gyarmatosítás” időszakáig visszavezethető.⁵³⁵ Wenzel szerint az Intelmeinek a vendégekre vonatkozó kitétele is – miszerint a vendégek és jövevények befogadása akkora hasznot hajt, hogy méltán állhatnak a királyi méltóság hatodik helyén, illetve hogy amiként különféle tájakról és tartományokból jönnek, annyiféle nyelvet, szokást, példát és fegyvereket hoznak magukkal, ami az országot díszíti és az udvar fényét emeli⁵³⁶ – rájuk vonatkozhat.⁵³⁷

Az *Andreanum* szerkezetében és tematikájában igen hasonló a királyi *hospes*közösségek kiváltságleveleihez, és bevezető szövegrészekben maga is a király erdélyi német vendégeinek nevezi az erdélyi szászokat. A forrás szerint e népek a II. Gézától kapott kiváltságaik megerősítését kérték II. Andrástól, és bár ilyen oklevél máig nem ismert, a történetírás arról számol be, hogy a XII. században (talán éppen II. Géza korában) valóban nagyobb számban telepedtek le szászok Erdélyben.⁵³⁸ A *hospes*ek közösségeinek többé-kevésbé közvetlen királyi alárendeltségéhez mérten a szászok az *Andreanum* alapján minden más ispánság eltörlésével egységesen a soraikból választott, de a király által kinevezett szebeni ispánnak rendeltetnek alá, akinek jogköre igen hasonló a *hospes*közösségek előljárójáéhoz. Kiváltságuk értelmében a szászok a bíráik és papjaik választásának joga mellett országos vámmmentességet nyernek, saját bíráik és a király kivételével minden bírói joghatóság alól mentesek, továbbá birtokaikat a királytól (királyi jog címén) senki nem kérheti, és azokat a király csak az ő szabadságaikat élvezőknek (közülük valóknak) adhatja; ugyanakkor az egyház felé tizedfizetés, míg a kamara haszna címén a kincstárnak, a kiküldött királyi pénzszedők felé pedig napidíjként meghatározott fizetési kötelezettség, a király irányában korlátozott számú szállásolási és jelentős katonai állítási kötelezettség terheli őket.⁵³⁹ III. András 1290. évi dekrétuma aztán e szászokat számos helyen a nemesekkel együtt, velük hasonló szabadságokat élvezőkként említi, és megerősíti, hogy ügyeiket saját bírójuktól közvetlenül a királyhoz vihetik.

⁵³¹ MÁLYUSZ 2002, 125–126. o.

⁵³² KRISTÓ 1977, 54. o., VERESS 2018, 125. o.

⁵³³ DEGRÉ 2009, 101–102. o., MARCZALI 1935, 33–35. o.

⁵³⁴ MA, 420–423. o.

⁵³⁵ WENZEL 1873, 3–4., 13–16., 18–21. o.

⁵³⁶ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 59. o.

⁵³⁷ WENZEL 1873, 4. o.

⁵³⁸ DEGRÉ 2009, 56. o., PAULER 1899, I. k. 253–256. o.

⁵³⁹ DEGRÉ 2009, 103. o., MARCZALI 1935, 33–34. o., VERESS 2018, 141–142. o.

A XIII. század elejére tehető a székelyek Erdélybe telepedése és egységesen a székely ispán fennhatósága alá helyezése, míg korábbi történetük kapcsán még az Erdélyre koncentrált irodalom is leginkább az egyértelmű források hiányára és az ellentmondásos elméletek különbségeire, gyengepontjaira mutat rá.⁵⁴⁰ A királyi seregben azonban már a XI–XII. századokban jelen vannak.⁵⁴¹ Autonómiájuk kapcsán annyi már a XIII. században elfogadható, hogy igazgatási szempontból kizárólag a királynak és az általa – de nem a székelyek sorából – kinevezett székely ispánnak alárendeltek, az erdélyi vajda és a királyi udvar egyéb tisztviselői nem gyakorolnak hatalmat a kialakulóban lévő székeik fölött, autonómiájukért cserébe pedig a király felé katonáskodási kötelezettség és ajándéknak nevezett adójellegű (ló, majd ökör) szolgáltatás terheli őket.⁵⁴²

A székelyek kiváltságai és a királyi hatalom viszonyának érdekes kérdése a szűkebb értelemben vett királyi jog alakulása. Amíg ugyanis a szászok birtokainak király általi adományozását írott kiváltság korlátozza, addig a székely birtok öröklési rendjének alapja a székelyek szabadsága, a *siculitas*, amely nem királyi kiváltságból, hanem az ösfoglalásból ered.⁵⁴³ Ennek következtében a székely birtok kívül esik a királyra háramló és általa adományozható javak körén, a (szűkebb értelemben vett) királyi jog a XVI. század közepéig nem hatolhatott be a Székelyföldre.⁵⁴⁴ Egy újabb tanulmány kísérletet tesz ugyan e megállapítások kritikai vizsgálatára, de nem jut olyan következtetésekre, amelyek az Árpád-kor tekintetében kategorikusan cáfolnák a székely birtok királyi jog alóli mentességét.⁵⁴⁵ Egyetlen vonatkozó Árpád-kori adománylevélként kiemeli IV. Béla 1252. évi levelét, amelyben a király a székely Akadás fia Vince ispánnak a székelyek területein kívül eső földet adományoz,⁵⁴⁶ és kifogásolja azt a véleményt, miszerint a király azért adományozott székely előkelőknek a székely birtokok körén kívül eső földet, mert székely birtokot nem adományozhatott; ellenérvként pedig arra hivatkozik, hogy maga az oklevél nem tartalmaz ilyen indokolást.⁵⁴⁷ Ezzel szemben azonban éppen a székelyek kiváltságának az ösfoglalás tényén, és nem kiváltságlevélen alapuló eredete, lényegében szokásjogi jellege hozható fel. Amennyiben ugyanis a korszakban szokásos és ismert gyakorlat volt az, hogy a székely birtok mentes a királyra háramlás és a királyi adományozás alól, úgy a király, illetve az oklevelet szerkesztő személy okkal tekinthetett el ennek leírásától.

Erdély mellett a másik különleges státuszú igazgatási terület a szlavón-horvát-dalmát térség. A Szent László által elfoglalt Szlavóniát Degré Alajos ugyan a társországek között említi, de azzal, hogy e területet nem külön országnak, hanem Magyarország részének tekintik, és a „lovagkirály” ugyan meghagyja a szlovének nemzetségi szervezetét, de a király által kinevezett ispán alá rendeli őket.⁵⁴⁸ E megállapításokat látszik igazolni az, hogy a hitelesnek tekinthető Árpád-kori oklevelek a király címei között Szlavóniát szokásosan nem említik, még akkor sem, ha a rendelkezés tárgya – mint a zágrábi *hospesek* 1242. és 1266. évi kiváltságlevelei esetében⁵⁴⁹ – e területre esik. Ellenben, amint arról már szó volt, ezek az oklevelek és a verőceiek 1234. évi kiváltságlevele is kifejezik, hogy Szlavónia a herceg

⁵⁴⁰ BÉLI 2000c, 43. o., DEGRÉ 2009, 54., 102. o., KORDÉ 2019, 10–14. o., MÁLYUSZ 2002, 134–138. o., MARCZALI 1935, 34–35. o., VERESS 2018, 136–138. o.

⁵⁴¹ ENGEL 2001b, 101. o., KARÁCSONYI 1924, 4–6. o., PÁLÓCZI HORVÁTH 2004, 13. o.

⁵⁴² BÉLI 2000c, 43. o., DEGRÉ 2009, 102. o., VERESS 2018, 136–137. o.

⁵⁴³ DEGRÉ 2009, 54. o.

⁵⁴⁴ BALOGH J. 2005, 19–20. o., DEGRÉ 2009, 54. o.

⁵⁴⁵ RÁCZ B. V. 2021, 15–16. o.

⁵⁴⁶ CD IV/2., 147–148. o.

⁵⁴⁷ RÁCZ B. V. 2021, 9. o.

⁵⁴⁸ DEGRÉ 2009, 104–105. o., HÓMAN–SZEKFÜ 1935–1936, I. k. 329–331. o.

⁵⁴⁹ MA, 451–455., 507–512. o.

uralmi területét képezi.⁵⁵⁰ És ugyan Szent László nevében maradtak fenn olyan oklevelek is, amelyek a király címei között tartalmazzák a Szlavónia királya megjelölést, ezeket Szentpétery Imre kritikai jegyzéke kivétel nélkül hamisnak jelöli.⁵⁵¹ Szlavónia és Magyarország e szoros kapcsolata – Mályusz Elemér szerint – abból eredhet, és az által marad fenn hosszabb távra is, hogy bár Szlavónia is hódított terület volt, azzal a magyar király nem gyarmatként bánt, nemcsak az ide kinevezett bán útján gyakorolta hatalmát, hanem már a kezdetektől a királyi birtokok nagyobb száma mellett a nagybirtokos réteg is magyar származású lehetett, ami kulturális kapcsolódást is jelentett Magyarországgal.⁵⁵²

Az előbb Szent László, majd véglegesen Kálmán által elfoglalt Horvátország és az ugyancsak az utóbbi által elfoglalt Dalmácia Kálmántól kezdve a király címei között is rendszerint megjelennek, és ezeket Degré Alajos is olyan társországoknak nevezi, amelyek – szemben a csak trónigénnyel vagy hűbérúri igénnyel érintett területekkel – szerves kapcsolatban állnak Magyarországgal.⁵⁵³ Mezey Barna szerint e kapcsolat leginkább perszónáluniónak nevezhető, amelyben a közös uralkodó jórészt érintetlenül hagyja az országához csatolt területek állami- és jogrendjét, szemben az önálló államiságukat teljesen megőrző, de a magyar korona főhatóságát elismerő hűbéres országokkal.⁵⁵⁴ Hóman Bálint azonban azt fejtegeti, hogy e perszónálunió a királyi hatalom korabeli jellege folytán valójában reálunió, amelyben a Horvát királyság nem válik a magyar részévé, mégis azzal egy államba forr össze.⁵⁵⁵ A Szlavóniától némileg különböző jellegű kapcsolódás – amellet, hogy a magyar hódítás előtt a horvátok saját (az okleveles források tanúsága szerint „a horvátok és dalmátok királya” címet viselő⁵⁵⁶) királysággal is rendelkeztek – az ország központjához viszonyított nagyobb földrajzi távolságra és legfőképp kulturális okokra (esetleg még a pápai hatalom jóindulatának fenntartására⁵⁵⁷) vezethető vissza, ugyanis ezen a területen a magyarságnak alig voltak képviselői.⁵⁵⁸ A magyar király a horvát területen is érintetlenül hagyja a nemzetiségi szervezetet és a horvát nemesség jogait, de itt a zsupánságok helyett – Szlavóniával ellentétben – (magyar) vármegyéket sem alapít, és jelentős várbirtok-rendszert sem épít ki, hanem a terület élére a király által kinevezett és az ő nevében kormányzó bán képviseli az uralkodót.⁵⁵⁹

Még kisebb beavatkozás történik a horvátországi területbe szigetként ékelődő, Velence és azon keresztül a bizánci hatalom érdekkörét is érintő⁵⁶⁰ dalmát városok esetében, amelyek széleskörű önkormányzati jogainak megtartására Kálmán a kíséretével együtt ígéretet tett királyi fennhatóságának elismeréséért cserébe (lényegében az idegenek vámjának kétharmadát követelte tőlük), és amelyek fennhatóságáért a későbbi magyar királyok újra és újra kénytelenek voltak megküzdeni.⁵⁶¹ A dalmát városok egyházi és világi kiváltságairól több, Kálmánnak tulajdonított, valójában azonban hamisnak bizonyult oklevél maradt az utókorra, így a legkorábbi és legfőbb hiteles kiváltságlevélnek a trauiak 1108. évi privilégiuma tekinthető.⁵⁶²

⁵⁵⁰ MA, 443–444. o.

⁵⁵¹ ÁKOKJ I/1., 10., 12. o., CD I., 472–479., 488–490. o.

⁵⁵² MÁLYUSZ 2002, 61–63. o.

⁵⁵³ DEGRÉ 2009, 104. o.

⁵⁵⁴ MEZEY 2003, 83. o.

⁵⁵⁵ HÓMAN–SZEKFŰ 1935–1936, I. k. 359–360. o.

⁵⁵⁶ CD I., 460–466. o.

⁵⁵⁷ DEÉR 1931, 24–25. o., HÓMAN–SZEKFŰ 1935–1936, I. k. 340–345. o.

⁵⁵⁸ MÁLYUSZ 2002, 43–47. o.

⁵⁵⁹ DEGRÉ 2009, 105. o., MEZEY 2003, 84. o., HÓMAN–SZEKFŰ 1935–1936, I. k. 355–357. o.

⁵⁶⁰ DEÉR 1931, 23–24., 28–29. o.

⁵⁶¹ HÓMAN–SZEKFŰ 1935–1936, I. k. 357–359. o.

⁵⁶² ÁKOKJ I/1., 14–15. o., CD II., 45–46. o., FEJÉRPATAKY 1892, 19. o.

Erdély és a szlavón-horvát-dalmát területek autonómiája mellett az Árpád-kor folyamán az ország egyéb területein is letelepedtek olyan idegen származású népek, amelyek tagjai – jellemzően katonai szolgálat ellenében – kiváltságokat nyertek, jogállásuk némiképp különbözött a magyar nemesektől, egyéb (köz)szabadoktól és a függő állapotú népektől is, de nem élveztek az előbb tárgyalt területekhez és közösségekhez hasonló autonómiát. Ilyen kiváltságos népet vagy kerületet képeztek a nádor főhatósága alá tartozó besenyők, a királyi birtokokra letelepített és nemzeti szervezeteiket sokáig megőrző, de IV. László dekrétumaiban a nemesekhez hasonló szabadságra emelt és a nádor főhatósága alá helyezett kunok, a velük letelepedő jászok, valamint a szepesi szász városok.⁵⁶³

Az autonómia további Árpád-kori megjelenési formáját a királyi *hospes*közösségek XIII. századi szabadságleveleiben találjuk. E települések lakóinak sokrétű kiváltságai közül Hóman Bálint sarkalatos kiváltságnak nevezi a bíróválasztás és a vámmentesség mellett az autonómiát, vagyis a község és a király, illetve annak helyettese között minden közbeeső hatóság kizárását.⁵⁶⁴ E közvetlen királyi alárendeltség azonban kezdetben nem általános és teljeskörű, hanem – amint arról a törvényhozás kapcsán szó volt – a várszerkezetből történő kiemelkedés és eltávolodás folyamatában teljesedik ki. Álláspontom szerint azonban az autonómia e *hospes*ek esetében nem egyszerűen egy elem a szabadságok sorában, hanem a kiváltságok rendszerén keresztülfekvő rendezőelv, amely az egyéb konkrét kiváltságokhoz kapcsolódóan, azok tartalmába beépülve nyeri el valós tartalmát, ekként meghatározza e közösségek (kizárólag) király általi igazgatásának és öngazgatásának jogi lényegét. Az autonómia megnyilvánulása például a bíráskodási szabadság körében az, hogy a *hospes*ek ügyeiben – az uralkodó által biztosított szabadságaik körében nevesített vagy általános formulákkal megjelölt ügykörben; a kisebb, magánjogi természetű ügyekben pedig általában megkötés nélkül⁵⁶⁵ – saját választott (de a király által jóváhagyott) bírójuk dönt, a gazdasági szabadságok között mentesülnek az ispánnak fizetendő adójellegű terhek alól; a katonai állítás körében pedig fegyvereseik a király zászlaja alatt vonulnak.

A közvetlen királyi alárendeltség mellett e közösségek autonómiájának másik összetevője az, hogy bizonyos fokú öngazgatással is rendelkeznek. Ennek legfőbb eleme, hogy előljárójukat maguk, és maguk közül (tehát velük egyenlő jogállásúak közül) választják, méghozzá a nagyszombatiak 1238. évi kiváltsága szerint nem egyhangúlag, hanem a közösség „nagyobb és bölcsőbb” része – tehát a többség – szavával.⁵⁶⁶ Az előljáró pedig nemcsak a közösség bírója, hanem igazgatási vezetője és kifelé hivatott képviselője is.⁵⁶⁷ Az öngazgatás további megnyilvánulásaként a királyi pénzek beváltása körében a nagyszombatiak 1238. évi kiváltságlevele szerint az előljáró felügyeli a királyi pénzverőt, a pestiek (budaiak) 1244. évi kiváltsága alapján náluk nem a tárnokmester embere, hanem a saját soraikból választott megbízható személy foglalkozik a pénzváltással, a vaskváriak 1279. évi oklevele pedig ezt a feladatot „az előljáró bizalomra méltó emberére” ruházza.⁵⁶⁸ Több *hospes*közösség kiváltságlevele rendelkezik továbbá a szabad plébánosválasztásról, de az autonómiát szélesítik azok a rendelkezések is, amelyek a településre érkező idegenekre is kiterjesztik az előljáró ítélezési hatáskörét, a közösségben letelepedőknek – ha egyéb terheiket megfizetik –

⁵⁶³ BÉLI 2000c, 46–47. o., DEGRÉ 2009, 53–54. o., MEZEY 2003, 154–155. o., PÁLÓCZI HORVÁTH 2004, 14–15., 17–18., 24–25. o.

⁵⁶⁴ HÓMAN 1938a, 459. o.

⁵⁶⁵ BÉLI 2014, 16–19., 22. o.

⁵⁶⁶ MA, 444–447. o.

⁵⁶⁷ FÜGEDI 1961, 58. o.

⁵⁶⁸ MA, 444–447., 466–469., 551–554. o.

a *hospesek* jogállását biztosítják, vagy a *hospesek* birtokainak a közösségen, illetve az azonos jogállást élvezők körén kívülre háramlását korlátozzák.⁵⁶⁹

Az autonómia Árpád-kori megjelenési formáit illetően kijelenthető, hogy azok alapvetően a király akaratából létrejövő és működő jogköröket takarnak, és jellemzően a magyaroktól különböző népelemek közösségeihez, illetőleg az ország központjától távolabb eső nagyobb földrajzi egységekhez kapcsolódnak, utóbbi tekintetben pedig nem ritkán átfedést mutatnak a herceg vagy az ifjabb király uralmi területével is. Az autonómia lényege minden esetben a királlyal, a királyi hatalommal – ekként a királyi jogok gyakorlásával is – fennálló különös, az általánosnál közvetlenebb kapcsolat, a várszervezet, a vármegyék és az udvari méltóságok által képezett általános igazgatási struktúrán kívül helyezkedés, ami közelebb is hozza az autonómia jogosultjait a királyi hatalomhoz. Kristó Gyula rámutat, hogy a két legnagyobb autonóm terület ura, az erdélyi vajda és a horvát-szlavón bán tényleges hatalma a XIII. század utolsó éveire jelentősen megnő, és az e tisztséget viselő bárók – személyes befolyásuk által is – szinte kisajátítják, hosszabb távon is – de még nem örökös joggal – meg tudják tartani e hivatalokat (Kristó ebben már a tartományuraság előzményeit látja).⁵⁷⁰ Régészeti leletek alapján pedig kimutatható az is, hogy hazánkban a királyi – és néhány esetben hercegi – pénzverés mellett kizárólag a bán szerzi meg az egyik legjelentősebb királyi jog gyakorlásának, a saját pénz veretésének jogát, igaz, ez eredetileg IV. Béla felhatalmazásán alapul.⁵⁷¹ Az autonómia terjedelmének meghatározása és az autonóm területek igazgatási vezetőjének kijelölése – a királyi hospesközösségek esetében az előljáró jóváhagyása – közjogi szempontból az Árpád-kor végéig a király hatalmában áll és akaratán nyugszik. Az autonómia mértéke esetenként különböző és időszakonként változó, de – hasonlóan a királyi hatalom dinasztia belüli megosztásához – mindig viszonylagos, soha nem éri el az uralkodó hatalmától való függetlenség szintjét, nem szakad ki annak országából, mindig csak a királyi hatalomhoz viszonyítottan értelmezhető.

⁵⁶⁹ MA, 444–447., 451–455., 466–469. o.

⁵⁷⁰ KRISTÓ 1977, 57–63. o.

⁵⁷¹ HÓMAN 1916, 329–331., 334–336. o.

VII. Bíráskodás

Napjaink közjogi gondolkodásában a horizontális hatalommegosztás harmadik pillére az igazságszolgáltatás, a bíráskodás. A rendszerelméleti megközelítésben az Árpád-kor kialakulóban lévő államában is meg kell jelenjen a szabályalkotó és a szabálműködtető, végrehajtó funkció mellett az akár írott, akár szokásjogi kötelező magatartási szabályok egyedi (jog)vitákban vagy valamely (jog)szabály megsértése esetén történő érvényesítésének, kikényszerítésének funkciója, vagyis a bíráskodás, még ha ennek középkori működése számos tekintetben el is tér a jelenkori állapotoktól.

A (jog)történeti irodalom egyetért abban, hogy a személyes királyság korában az ország legfőbb bírója, az ítélkező hatalom legfőbb letéteményese a monarcha, az ő előjoga az igazságszolgáltatás szervezése és bármely alattvalója ügyében eljárhat.⁵⁷² Igaz ez akkor is, ha a nemzeti társadalom intézményei, így a nemzetségfők bíráskodása nem egyik pillanatról a másikra tűnik el a királyság létrejöttével, hanem fokozatosan visszaszorulva a XII. századra szűnik meg.⁵⁷³ Hasonlóan az igazgatási hatalomhoz, a bíráskodásra is igaz, hogy azt az ügyek számára és az uralmi terület nagyságára tekintettel a király, ha akarná, sem lenne képes egy személyben gyakorolni, továbbá hogy e hatalomgyakorlási forma általános vagy akár csak bizonyos ügycsoportra nézve átfogó normatív jellegű leírása – lényegében eljárási törvény – a korszakban nem létezik. Az írott jog legfeljebb egyes jelentősebb eljárási kérdéseket érint, emellett az eljárások lefolyását a szokásjog és nem elhanyagolható mértékben a praktikus szempontok határozzák meg.

Már az Intelmekben látható annak felismerése, hogy a király nem képes egyedül gyakorolni országában a teljes bírói hatalmat. E mű gondolatai egyszerre elvi és gyakorlati jelentőségűek annak meghatározásában, hogy az uralkodó milyen ügyekben bíráskodjon személyesen. Kimondja ugyanis, hogy a király lehetőleg csak a méltóságához illő nagyobb ügyekben, például főbenjáró ügyekben ítéljen maga, a kisebb ügyeket hagyja meg a bírónak, akik pedig a törvények szerint járjanak el.⁵⁷⁴ Ezek az önmérsékletre intő gondolatok, illetve a bírói hatalom szükségszerű megosztása köszön vissza Szent László legendáiban, amikor azok szerzője úgy fogalmaz, hogy a király igazságos volt az ítéletben, és az ítéletek mérlegelésekor nem annyira ítélni félt, mint megítéltetni,⁵⁷⁵ továbbá Kálmán első törvényében, amikor a püspökök által a püspökségük területének ispánjai és más tisztviselői jelenlétében évenként kétszer tartandó zsinatok felállítását rendeli el azért, mert a nép az utazás és az élelmezés nehézségei miatt minden ügy végett nem tud a királyi udvarba menni.

Az Intelmek szövegéből kiolvasható az is, hogy bár a király nem tud – és ne is akarjon – minden ügyben maga ítélkezni, végső soron az ő döntése, hogy mely ügyek, ügykörök elbírálását tartja fenn magának, és melyeket engedi át valamely bírói feladattal felruházott alattvalójának. E bírók hatalma pedig nemcsak a királytól származtatott, hanem – minthogy a törvények szerint kell eljárniuk – kereteiben, működési formáiban és alkalmazott szabályaiban is alapvetően a király törvényhozó hatalma (és nyilván a szokásjog) által meghatározott.

⁵⁷² BÉLI 2000c, 228. o., BIRÓ 2019, 33. o., DEGRÉ 2009, 73–74. o., MEZEY 2003, 49. o., PÁRNICZKY 1940, 6. o.

⁵⁷³ DEGRÉ 2009, 112. o.

⁵⁷⁴ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 58. o.

⁵⁷⁵ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 97. o.

1. A királyi személyes bíraskodás

A monarcha személyesen gyakorolt bírói hatalmára az Intelmek mellett már első királyunk korából is több forrásban találunk utalást. Szent István első dekrétuma kimondja, hogy aki a keresztény vallás megtartása ellen követ el valamit, első hét ízben a püspök ítélete alá essen, azonban a teljességgel makacs – tehát a nyolcadszor is vétő – engedetleneket „a királynak, mint a kereszténység védelmezőjének ítéletére kell bocsátani”. Szent István második dekrétuma pedig rendelkezik az ispán ítéletével szemben rosszhiszeműen, az ispánt igazságtalan bírónak láttatva a királyhoz folyamodó vitéz büntetéséről, amiből az ispán bírói joghatósága mellett arra is következtethetünk, hogy annak valóban igazságtalan bírói döntésével szemben egyébként a királyhoz lehet – kvázi-jogorvoslatért – folyamodni.

Utóbbi törvény a saját (ősi) és a királytól kapott birtok öröklési szabályai mellett elrendeli, hogy vagyonkobzást csak az szenvedjen el, aki a király halálára vagy az ország eladására szervezkedett, vagy ha idegen tartományba menekült; az ilyenek vagyona pedig a király hatalmába kerüljön. A fenti esetek további következménye a fővesztés, amelynek esetében azonban ésszerű oknál fogva csak a felségsértés és a hazaárulás kerül kiemelésre, mivel a harmadik esetkörben a király – vélhetően – a súlyosabb deliktumok szökésben lévő elkövetőit kívánja büntetni, de távollétükben a halálos büntetést ténylegesen nem lehet végrehajtani, így a szankció egyetlen effektív eleme – legalábbis időlegesen – a *confiscatio*.⁵⁷⁶ Noha Szent István dekrétuma e három esetkörre az *infidelitas* megjelölést még nem alkalmazza, a büntetés alapján, továbbá figyelemmel a hűtlenségnek a későbbi okleveles gyakorlatból is azonosítható eseteire, ehelyütt a hűtlenségi deliktumok és -büntetés első szabályozását láthatjuk. Ennek kapcsán említendő az első királyunk legendáiban megénekelte történet, miszerint amikor az idősödő király betegeskedett, udvarának négy legfőbb nemese összeesküvést szőtt ellene, és egyikük megpróbálta álmában meggyilkolni őt egy karddal. Miután a merénylet – a legenda szerint égi közreműködésre – megghiúsult, a király „a bocsánatért esdeklőt el nem kergette, gonosztettét gondtalanul elejtette; végül a király parancsára felkutatott gyilkosokat elővezették, s ő fejükre törvényt mondva, méltó ítélettel sújtotta őket”.⁵⁷⁷ E történet a kegyelmezés joga mellett azt is példázza, hogy a király a hűtlenségi deliktum tárgyában – hatalmának és tekintélyének közvetlen érintettségéből eredően – személyesen ítél.

Szent László úgynevezett első törvénye szerint a király ítélete alá esik, aki a tolvajt a negyedik napon túl is megkötözve magánál tartja azért, hogy annak bűntársait is elfogja, de ennek aztán hat héten belül sem tesz eleget; továbbá amíg az egyháznak ígért magánadományok behajtása a püspöki törvényszék hatáskörébe tartozik, az ilyen esetben a püspök követét megverő és neki ellentmondó személy ügyében már a király jár el. A király ítél a püspökökkel együtt az olyan egyházi előjáró ügyében is, aki az illetékességébe tartozó papok törvénytelen házasságban élése ellen nem lép fel (míg alacsonyabb rendű papok ilyen mulasztása miatt a püspök jár el). A „lovagkirály” második dekrétuma alapján a király személyes bíraskodásának további esete a karddal elkövetett emberölés, míg a világi bíró elleni vádat, miszerint ártatlant ítél el, vagy a bűnöst nem büntette meg, a királyi tanács ítéli meg. Utóbbi ügykört Szent László úgynevezett harmadik törvénye is érinti, és a korábbinál enyhébb büntetést helyez kilátásba a bírót hamisan vádolóval szemben.

Kálmán első törvénye szerint a királyhoz kell küldeni a vétkes szokások gyakorlásán kapott izmaelitákat, ami nyilván a vétkesnek a király mint bíró elé állítását jelenti, de a normaszöveg alapján nem egyértelmű, hogy a királyi udvarban vagy a király országjárása során – vidéken –

⁵⁷⁶ MURARIK 1938, 93. o., PÁRNICZKY 1940, 21–22. o.

⁵⁷⁷ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 48. o.

történő ítélezésről van-e szó. Egyértelműen a király vidéki bíraskodására utal e törvény másik rendelkezése, miszerint a király valamely vármegyébe utazva két megyei bíróval ítéli a megye népének ügyeit. E bírótársak, az úgynevezett billogosok eljárásával szemben már ekkor a nádorhoz lehet folyamodni, később pedig szerepük egyre csökken, és lassan alárendelődnek az ispánnak.⁵⁷⁸ Ugyancsak a királyhoz (vagy az e törvényben említett püspöki zsinati bírósághoz) lehet fordulni Kálmán első dekrétuma alapján az igazságtalanul ítélő bíróval szemben.

Az 1222. évi Aranybulla megígéri, hogy minden évben Szent István ünnepén a király Fehérváron törvénynapot ül, ahol a *serviensek* megjelenhetnek és ügyeiket előadhatják, ha pedig a király nem tud megjelenni, akkor a nádor lesz ott mint helyettese. Degré Alajos szerint ez a király személye előtti éves törvénynap (panasznap) III. Béla korától vált általánossá,⁵⁷⁹ de a XI–XII. századi – legalább eseti – működése sem zárható ki, későbbi kimutathatósága összefügghet a király jelenlétén folyó ügyek kötelező írásba foglalásának elrendelésével. E törvényhely egyébiránt – mivel a XIII. században a király helyett a nádor jelenléte válik általánossá – hozzájárul a nádori bíraskodás intézményének alakulásához, kiteljesedéséhez.⁵⁸⁰ Ezzel szemben azonban II. András a nádori *suo iure* bíraskodás köréből kifejezetten kizárva magának (a mindenkori királynak) tartja fenn a nemesek fő- és jószágvesztési ügyeinek befejezését. Ugyancsak a király bírói hatalmát érinti az a rendelkezés, amely rögzíti a király és az ifjabb király – nem ügykörök szerint, hanem területi-személyi alapon elkülönülő – bírói joghatóságának és ítéleteinek kölcsönös tiszteletben tartását.

A második Aranybulla az 1222. évi dekrétumhoz hasonlóan rendelkezik a fehérvári törvénynapról, de amennyiben a nádor „hanyagul intézi a király és az ország dolgait”, akkor a királyi *serviensek* a leváltását kérhetik a királytól, aminek teljesítésére II. András ígéretet is tesz. Ugyancsak megígéri az 1222 óta az Aranybullával össze nem egyeztethető módon elrendelt vagyonszerzések felülvizsgálatát és a birtokok visszaállítását, és fenntartja azt a szabályt is, hogy a király tudta nélkül a nádor nem fejezheti be a nemesek fő- és jószágvesztési ügyeit. A harmadik Aranybulla a fehérvári törvénynapra vonatkozó szabályokat annyiban egészíti ki, hogy ott a király, az ifjabb király vagy a herceg – tehát már nem a nádor – fog megjelenni és megvédeni kettő vagy három nemes társaságában ítélezni. A nemesekkel szembeni eljárások esetére pedig IV. Béla és fiai ígéretet tesznek a törvényes rend betartására azzal, hogy nemest elfogni, személyi szabadságától megfosztani csak törvényes bírói ítélettel, őket elítélni pedig a bárók jelenlétében lehet.

Az úgynevezett első kun törvény az igazgatás körében már említett rendelkezések kapcsán utal a bíraskodásra, amikor kimondja, hogy a kunok megkeresztelkedését, korábbi szokásaik elhagyását, letelepedését és a keresztényekkel szembeni erőszakos cselekményekkel történő felhagyást – mint törvényes kötelezettségeiket – ellenőrző kiküldött nyomozók jelentése alapján az ezeket megszegőkre a pápai legátus és az egyház általi büntetés mellett világi megtorlás is vár, amelynek méltó büntetését magától a királytól kapják. Ugyanígy rendelkezik a keresztény szolgák elengedésének és a magyarokat illető földek visszaadásának elmulasztása esetére a második kun törvény. Ezek az esetek kivételt képeznek utóbbi dekrétum általánosan szabálya alól, miszerint a kunok minden ügyében a nádor ítélezik egy kun bíróval vagy előljárával együtt, kivéve a kun nemesek közötti ügyeket, amelyeket egy személyben az alperes klánjának bírója (előljárája) ítél. Utóbbi esetben azonban azt is rögzíti a dekrétum, hogy ha az alperes nem fogadja el a kun bíró döntését, a királyhoz fellebbezhet, aki ilyenkor – másodfokon – személyesen jár el ezzel a kun bíróval együtt.

⁵⁷⁸ MEZEY 2003, 193. o.

⁵⁷⁹ DEGRÉ 2009, 112. o.

⁵⁸⁰ BÉLI 2011, 53. o.

III. András első dekrétuma elvi élel, de sommásan rögzíti az egyházi és a világi bíraskodás elkülönülését, és az egyházi személyek világi ügyeiben kizárja valamennyi (világi) bíró joghatóságát, a király kifejezett kivételével. E törvény szerint a királyhoz vihetik ügyüket – kvázi perorvoslatként – az illetékes ispán eljárásával elégedetlen nemesek és erdélyi szászok is. A király bírói hatalmának egyfajta önkorlátozása jelenik meg a király ama ígéretében, miszerint a sértetteknek akkor is igazságot fog szolgáltatni, ha a hatalmaskodó életét – egyébként a kialakult gyakorlatnak megfelelően – megkímélné. A királyi ítélkezés kapcsán említhető még az 1290. évi törvénynek az ország összes bárójával és nemesével évenként tartandó fehérvári gyűlésre vonatkozó rendelkezése, mivel e gyűlés – a már említett igazgatási jellege mellett – a nemesek és bárók ügyeiben továbbra is eljár bírósággént is,⁵⁸¹ ahogy erre a normaszövegben a „tetteik megvitatása” és a „vétkes szerinti büntetés ítélet szerinti elvétele” kifejezések is utalnak. Említésre érdemes végül, hogy e dekrétum fennmaradt átiratában egy nagyrészt olvashatatlan szövegrész foslányai is a király személyes ítélkezésére utalhattak, de a rendelkezés pontos tartalmát a jogirodalom nem tudta kipótolni.⁵⁸²

Az 1298. évi dekrétum elsőként a bárók és más hatalmaskodók királyi felséget sértő pusztításainak, valamint a jogtalanul elfoglalt királyi vagy egyéb birtokok visszaszolgáltatása megtagadásának, avagy újabb jogsértő elfoglalásának megítélését utalja királyi bíraskodásra. Mindezekkel az elkövetőkkel, valamint a velük szövetkező bárókkal és nemesekkel szemben pedig lényegében hűtlenségi büntetést (az utódok örökrészére is kiterjedő, meg nem váltható vagyonvesztést a nemesi kiváltságok elvesztésével) helyez kilátásba. Ugyanezzel fenyegeti szintén királyi ítélet alapján azokat, akik a korábbi hatalmaskodásuk miatti bocsánatot elégtétel helyett újabb erőszakkal csikarják ki. Királyi ítélet alá esnek továbbá az e hatalmaskodások kinyomozására a királyi emberrel megyéenként négyesével kiküldött nemesek is, ha félelemből, kedvezésből vagy vesztegetés folytán hamisan járnak el feladatuk teljesítése során. Az országos gyűlés megkezdése után hatalmaskodásokat elkövetőket is, a püspök által már a világi ítélet előtt kimondásra kerülő kiközösítés mellett, ha elégtételt nem adnak, az egyébként illetékes bíró bevárása nélkül maga a király sújtja büntetéssel. Végül, királyi ítélettel fenyegeti e dekrétum azokat a bárókat is, akik nemeseket kényszerítenek saját szolgálatukba vagy bármilyen módon azok személyét vagy vagyonát megterhelik.

A királyi kancellária működésének köszönhetően a bíraskodási tevékenység körében hozott királyi döntések is a XIII. századból maradtak fenn nagyobb számban. Korábbi példaként említhetők a Szent István legendáiban leírt esetek: a király elleni merénylet elkövetőinek előbb említett megbüntetése, valamint az a történet, miszerint a királyhoz tartó hatvan besenyő férfit valamely szolgák azok elébe menve karddal levágtak és kifosztották őket, mire a király elrendelte, hogy állítsák a színe elé valamennyi elkövetőt, és miután ott elnyerték ítéletüket, valamennyit elvezették, és az ország minden táján az utak mentén kettesével felakasztották.⁵⁸³ Az okleveles gyakorlat hitelesnek látszó korai példa II. István 1118. évi ítélete, amelyben tanácsával eljárva helyreállíttatja a tihanyi egyháznak az udvarnokok által elbitorolt birtokait.⁵⁸⁴ E forrás is rámutat arra, hogy a király – más jelentős ügyek intézéséhez hasonlóan – a bírói hatalmának gyakorlása során is nem egyszer tanácsának meghallgatásával jár el,⁵⁸⁵ ami azonban – az egyéb ügyekhez hasonlóan – nem változtat azon, hogy a döntéshozó közjogi értelemben kizárólag az uralkodó. Egy 1171-ben kelt oklevél például arról számol be, hogy Ivánka locsmándi ispán III. István jelenlétén pereskedett Godfrid és Albert német *hospes*ekkel a II. Géza által 1156 körül utóbbiaknak adományozott birtokok

⁵⁸¹ MEZEY 2003, 122. o.

⁵⁸² DRMH I., 112. o.

⁵⁸³ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 45–46., 48. o.

⁵⁸⁴ ÁKOKJ I/1., 18–19. o., FEJÉRPATAKY 1895, 22–26. o., ZO I., 3–4. o.

⁵⁸⁵ BIRÓ 2019, 34–35. o., BÓNIS–DEGRÉ–VARGA 1996, 12–13. o.

tárgyában.⁵⁸⁶ Időben e források közé esik az országon áthaladó Ottó freisingi püspök 1147. évi beszámolója, amely rögzíti, hogy a királyhoz felérők semmilyen ítéletet nem sürgethetnek tőle, a megpereltnek kimentést nem engednek, és mindenben csak a fejedelem akarata érvényesül.⁵⁸⁷ Ebből akár a királyi döntéshozatal, azon belül az ítélkezés meglehetősen önkényessége is kiolvasható,⁵⁸⁸ a korábbi dekrétumok és az Intelmek megállapításaira tekintettel azonban inkább arról lehet szó, hogy a király elvileg bármely ügyet magához vonhat, de a gyakorlatban aligha törekszik például az alacsonyabb állásúak ügyeinek vagy a csekélyebb jelentőségű ügyeknek személyes intézésére.

A XIII. század elejétől kezdve maradnak fenn nagyobb számban a hűtlenségi eseteket leíró források is. II. András 1221-ben Korláth fia Benedeket, 1223-ban a horvátországi Domaldot marasztalja hűtlenség miatt, 1228 körül pedig Kálmán herceg oklevele számol be arról, hogy András király a tanácsával eljárva Ompud fia Lőrincet elítélte hűtlenség miatt.⁵⁸⁹ IV. Béla és utódai korából is több olyan oklevél maradt fenn, amelyekben a király személyesen ítélkezve hűtlenségben marasztalja valamely alattvalóját.⁵⁹⁰ E főszabályként fő- és jószágvesztéssel fenyegetett deliktumok miatt tehát – alighanem e cselekményeknek a király közjogi méltóságát sértő jellege, valamint a jószágvesztéssel érintettek javainak koronára szállása miatt – az Árpád-kor végig gyakori a király személyes ítélkezése.⁵⁹¹ A hűtlenség büntetéséről sem mindig marad fenn azonban a marasztaló okleveles forrás. Ennek jó példája a Gertrúd királyné elleni merénylet egyik főalakjának, Töre fia Péternek az esete, akiről a történetírás – konkrét okleveles forrás hiányában – úgy tartja, hogy őt II. András első felindulásból karóba húzatta.⁵⁹² Későbbi források – például a bélakúti apátság 1237. évi alapítólevele⁵⁹³ – azonban beszámolnak a tőle elkobzott birtokok további sorsáról.

A birtokpolitika jelentőségéből adódhat, hogy a király az Árpád-kor végéig – a hűtlenségi esetek mellett – az okleveles források tanúsága szerint nagyobb számban jár el személyesen birtokügyekben is. E források pontos tárgya is többféle. IV. Béla 1244-ben a Simon ispán fivére, Bertrand és ennek felesége, valamint a zágrábi prépost közötti, 1255-ben az Aranas fia Iván és társai, valamint Zolougoz fia Damasa közötti perben dönt; 1253-ban az Apor nembeli Aba által a nyúlzigeti Szent Mihály premontrei szerzetesek ellen indított birtokperében ítélt, és a pervesztes felperest örök hallgatásra kötelezi, 1262-ben Oundi Gergely és társai Ponith ispánnal szembeni ügyében tűz határnapot, 1277-ben IV. László tanácsával eljárva a Lesták fia Miklós és Fulkó fia Farkas által jogtalanul elfoglalt birtokokat elveszi, és visszaadja az ezt igénylő Dénes és Miklós ispánoknak, néhai Dénes nádor fiainak, míg III. András 1293. évi oklevelében a Zup Domonkos által erőszakosan elfoglalt Gayul nevű föld tárgyában született perbeli egyezséget hagyja jóvá.⁵⁹⁴ Találunk e korszakból olyan királyi ítéleteket is, amelyek nem közvetlenül birtokvitára vonatkoznak. IV. Béla például egyik 1243. évi – részben vitatható hitelességű – oklevelével a budai prépost és az óbudai polgárok közötti, a prépost joghatóságára vonatkozó vitában dönt; V. István pedig 1270-ben a nagyszombati polgárok panaszát bírálja el a szőlőik után egyes nemesek által tőlük követelt csöbörpénzek tárgyában.⁵⁹⁵

⁵⁸⁶ ÁKOKJ I/1., 38. o., CD VII/5., 119–120. o., SOPRON I., 3–4. o.

⁵⁸⁷ BÉLI 2018a, 176. o.

⁵⁸⁸ BIRÓ 2019, 33–34. o.

⁵⁸⁹ ÁÚO I., 256–257. o., ÁÚO VI., 419–420. o., CD III/1., 316–320. o.

⁵⁹⁰ ÁÚO IV., 39–41., 73. o., ÁÚO IX., 54–55., 523. o., CD III/1., 152. o., CD IV/2., 493–495. o.

⁵⁹¹ BARNA 2017, 51–52. o.

⁵⁹² PAULER 1899, II. k. 53. o.

⁵⁹³ ÁÚO VII., 27–31. o.

⁵⁹⁴ ÁÚO VII., 166–170., 351–352. o., ÁÚO VIII., 47. o., ÁÚO X., 115–116. o., HO VII., 164–166. o., HOKL, 32–33. o.

⁵⁹⁵ ÁKOKJ I/2., 224. o., ÁÚO VIII., 305–306. o., CD IV/1., 296–298. o.

A királyi személyes bíraskodás főbb területei tehát a hatalommal közvetlenebb összefüggést mutató, nagyobb jelentőségű ügyek, valamint a magasabb állásuknál fogva a királyhoz folyamodni jogosult alattvalók jelentősebb ügyei. Utóbbi körhöz kapcsolódóan már itt említést érdemel, hogy az igazgatási autonómia körében a szabad bíróválasztás jogát élvező közösségek bizonyos ügyeire nézve is találunk királyi hatáskört, szemben azonban az előbbieken bemutatott példákkal, e közösségeik ügyei elsődlegesen saját bírójukra, és nem az uralkodóra tartoznak, ott a király egyfajta jogorvoslati fórumként jelenik meg.

2. Világi és egyházi bíraskodás

A király személyes ítélkezése mellett már a királyság kezdeti időszakától kimutatható – az igazgatáshoz hasonlóan, de annál is több és részletesebb rendelkezésben – a bíraskodás tekintetében is az egyházi és világi ügyek intézésének megkülönböztetése. E rendelkezések olykor különös megvilágításba helyezik a király személyesen gyakorolt bírói hatalmát is a különféle ügyek intézése körében.

Szent István első törvénye közvetlenül az egyház igazgatásában, a kereszténység megtartásában, valamint az özvegyek és árvák ügyeiben a püspökök primátusát, a világiak engedelmségének kötelezettségét kimondó rendelkezése után rögzíti, hogy az ispánok és (világi) bírák legyenek az egyház előjáróival egyetértők az igazságtételben is. Ebből – legalább a kiemelt ügykörben – az egyháziak bírói hatalmának primátusa is kiolvasható. Ugyancsak a püspök ítéli első ízben a keresztény vallás megtartása ellen vétőket, míg a haldoklóhoz papot hívni elmulasztó rokonokat és a boszorkányságon találtakat a papjuk börtönlésre kötelezi, utóbbiakat másodízben meg is bélyegzik, harmadik alkalommal azonban már a világi bírónak (*iudex*) kell őket átadni. Ezen kívül egyébként világi bíróként tisztség szerint csak az ispánt említi Szent István második dekrétuma is, az annak ítéletével szemben alaptalanul a királyhoz folyamodó vitézek büntetése tekintetében.

Szent László és Kálmán dekrétumai már számos általános és konkrét rendelkezéssel juttatják kifejezésre a világi és egyházi hatalom valamiféle elválasztásának szándékát az ítélkezés terén. Szemben azonban az igazgatással, itt az elválasztás sokszor részlegesen és aszimmetrikusan valósul meg. Szent László úgynevezett harmadik törvénye fogalmazza meg általánosan a világi és egyházi bíraskodás különválasztását, kimondva, hogy a világi bíró csak saját kerületében ítélkezhet, de ott a papok és egyházi személyek, valamint az ispánok kivételével mindenkiire küldheti pecsétjét. Előbbiek kivételének oka nyilván egyházi státuszuk (míg utóbbiak magasabb állásuknál fogva nem a rendes bírók, hanem vélhetően a király bírói hatalma alá tartoznak). Az úgynevezett második dekrétum szerint a nagyobb értéket lopó egyházi személyt előbb a püspöke lefokozza, ami az egyházi állásának elvesztését jelenti, minthogy ezt követően már a világi bíróság ítél fölötte. Szent László úgynevezett első törvénye alapján pedig, amíg a király a püspökökkel együtt ítél az olyan püspök vagy érsek ügyében, aki a hivatala alá tartozó papok törvénytelen házasságban élése ellen nem lép fel, addig az alacsonyabb rendű egyházi személyek ilyen mulasztását a püspök ítéli meg, de a püspök törvényszékéhez tartozik az erkölcstelen életű nők és a boszorkányok feletti ítélkezés, valamint az egyháznak ígért magánadományok behajtása is.

A „lovagkirály” úgynevezett harmadik törvénye védi a világi bíraskodás tekintélyét is, amikor büntetni rendeli a titokban ítélkezést folytató vagy az ítélethozatallal késlekedő világi bírót, továbbá amikor kimondja, hogy a bíró az ítéletéért egy évig felelősségre vonható, de azon túl már nem. Kiemelkedő jelentőségű a bíraskodás körében is e törvénynek a nádorról szóló cikke. Eszerint ugyanis a királyi udvarban a nádor, az ő távollétében pedig helyettese őrzi – és

nyilván használja is – a királyi pecsétet, amiből pedig a törvény szerint csak egy van, így az nemcsak hitelesítő, de bírói, perbehívó pecsét is. E rendelkezés már alighanem azt tükrözi, hogy a királyi udvarban főszabályként nem is maga a király, hanem a nádor ítélkezik.⁵⁹⁶ Akire pedig a király pecsétjét bízák, az az ő nevében eljárva nyilván a legmagasabb szintű világi bírói hatalmat testesíti meg. A nádor azonban saját pecséttel is rendelkezik, és a királyi udvaron kívül, saját udvarában is ítélhet az udvarnokok és az önként hozzá forduló pereskedők ügyeiben. E bírói tevékenysége alighanem a királyi pecsét használatánál kisebb hatalmat és tekintélyt tükröz, de tisztségének teljes feladatkörét el nem feledve ilyenkor is minden más világi bírónál nagyobb tekintély tulajdonítható neki. Ugyanezen törvényhely értelmében a nádorhoz hasonló állású a herceg mellett – és uralmi területén – annak ispánja.

Kálmán korában az esztergomi zsinat határozatai elvi élel kiemelik, hogy egyházi személyek és dolgok tárgyában a pert az egyházi törvények szerint kell lefolytatni. Ugyanez a törvény – reflektálva Szent László úgynevezett második dekrétumának előbb említett szabályára is – rögzíti, hogy a tolvajlással vádolt egyházi személyt a püspök és az esperes vizsgálja meg, és ha bűnösnek találják, leteszik (a papi rendből), és immár világi személyként a javait elveszíti, ha pedig semmije sem volt, eladják szolgának. Kálmán első törvényében található a szeparációra utaló további szabályok, például hogy a püspökök, ispánok és mások káplánjai is – minth egyházi személyek – csak a püspök vagy az érsek pecsétjével, vagyis előttük vonhatók perbe; illetve hogy egyházi és világi személyek egymás közötti perében az alperest saját állásának megfelelően – a világit bírói, az egyházit püspöki vagy esperesi pecséttel – kell idézni, és az egyházi személy alperest egyházi bírása a világi bíróval együtt hallgatja ki. A tarcali gyűlés efféle cikkelyei mellett azonban általánosabban is rögzítésre kerül, hogy világi bíró nem járhat el egyházi személy ügyeiben, olyannyira, hogy az említett zsinati határozatok értelmében, ha egyházi személy vagy apát a püspöki bíróság megkerülésével világi bírósághoz (akár a királyhoz) folyamodik, perét elveszíti és vezekelnie kell. Egyházi ügyekben tehát még a király sem sértheti a püspöki bíraskodás jogát.

A világi és egyházi bírók számos esetben egymás mellett jelennek meg, továbbá a püspök világiak fölött is ítélhet bizonyos kiemelt ügykörben. A Kálmán első törvényében említett, évenként kétszer összeülő püspöki zsinati bíróság például – amely majd a XIII. században, a nádor bírói hatalmának kiteljesedésével párhuzamosan tűnik el⁵⁹⁷ – a püspökség területének ispánjai és más tisztviselői jelenlétében működik, és tekintélyét mutatja, hogy eljárhat az ispánok egymás közötti ügyeiben, az apátok egymás közötti ügyeiben, valamint a király és a herceg nagyobb tisztviselőinek vagy káplánjainak ügyeiben. Eme ítélkező zsinatok működését meg is indokolja a törvény, újabb praktikus szemponttal egészítve ki az Intelmek ügymegosztásra vonatkozó iránymutatását, tudniillik hogy a nép az utazás és az élelmezés nehézségei miatt minden ügy elintézése végett nem tud a királyi udvarba menni. Az igazságtalan bíróval szembeni eljárás szabályaiból kiderül továbbá, hogy ilyen esetben is a zsinati bírósághoz (vagy a királyhoz) lehet fordulni. Ha azonban a király és a herceg nagyobb tisztviselői egymás között vagy előkelőkkel perlekednek, illetve ha a királynak a herceg területén vagy a hercegnek a király területén lévő nagyobb tisztviselője perlekedik, a zsinati bíróság helyett a megyésispán jár el az illetékes bíróval együtt, kisebb tisztviselők ilyen ügyében pedig egyedül a bíró. Ugyanezen dekrétum alapján az egyszerű emberölést elkövetők, valamint a varázslók felett az esperes és a világi bíró együtt ítélnek, míg a világiak közül a részegeskedő vagy mást arra kényszerítő, továbbá a leányt rabló vagy leányon erőszakot tevő nemesek az esztergomi zsinat cikkei alapján a világi bíró eljárása mellett egyházi vezeklés alá esnek. Végül, a templom által a tolvajlással vádoltaknak nyújtott

⁵⁹⁶ BIRÓ 2020, 25. o.

⁵⁹⁷ MEZEY 2003, 188–189. o.

menedék kapcsán jegyzi meg a törvény, hogy az ilyen személyt az illetékes bíró a pappal együtt kérdezi meg, hogy elismeri-e a lopást.

A világi és egyházi bíraskodás elválasztásának aszimmetriáját mutatja, hogy a tarcali gyűlés több rendelkezése alapján a püspök világiak fölött is ítélt egyes kiemelt személyi- vagy ügykörökben. A gyilkost az ispán és mindenki más a gyilkosával azonos büntetés terhe mellett a püspöknek köteles kiadni vezeklésre, majd az apagyilkosok és más minősített emberölést elkövetők felett – szemben az egyszerű emberölést elkövetőkre vonatkozó fenti szabállyal – a püspök ítélt.

Az 1222. évi Aranybulla a fehérvári törvénynap kapcsán kifejezetten rögzíti azt is – hasonlóan a nádornak a királyi udvarban történő bíraskodása tekintetében a Szent László korabeli állapotokról írtakhoz –, hogy ilyenkor a nádor az ügyeket a király nevében hallgatja meg. A nádori *suo iure* bíraskodását ellenben a nemesek fő- és jószágvesztési ügyeinek befejezése kivételével kiterjeszti minden országlakóra, ami – legalábbis a világi ügyekben – egyértelműen azt a folyamatot jelzi, amelyben a nádor válik a vidéki bíraskodás legfőbb letéteményesévé.⁵⁹⁸ Szent László úgynevezett harmadik dekrétumával szemben az Aranybulla egyértelműen különbséget tesz a nádor udvarában működő helyettese és a királyi udvarban működő udvarbíró között, akit immár nem a nádor helyetteseként tüntet fel. Ekkor már ez az udvarbíró – az országbíró – a királyi udvar legfőbb bíróját, aki a királyi udvarban eljárva mindenki fölött ítélt, és az udvarban elkezdett ügyet bárhol befejezheti. Az országbíró tehát a királyi udvarban – legalábbis bíróként – átveszi a nádor korábbi helyét,⁵⁹⁹ de neki az Aranybulla megtiltja, hogy saját udvarában vagy vidéken is ítélkezzen.

Az Aranybullában a világi ügyekben történő vidéki bíraskodás további letéteményesei a vármegyei igazságszolgáltatás szereplői. Abból, hogy a király a *serviensek* birtokügyeiből kizárja a vármegyei ispánokat, és csupán előbbieket pénz- és tizedügyeinek intézését hagyja meg nekik, következik, hogy a vármegye legfőbb bíróját a megyésispán. Ezzel szemben várunk népeik fölött az udvarispánok ítélkezését, a tolvajok és rablók ügyeiben pedig – a tolvajkiáltás eltörlése mellett – a királyi billogosok járnak el, de az ispán lábainál, tehát vele együtt. A király és az ifjabb király területi-személyi alapon elkülönülő bírói joghatóságának és ítéleteinek kölcsönös elismeréséből az ifjabb király saját hatalmi területén hozott ítéleteinek a királyi ítéletekkel azonos tekintélye látszik felismerhetőnek, de valamennyi további bíró ítéletének tekintélyét is óvja az Aranybulla, amikor a hatalmasoknak megtiltja, hogy a bíró által elítélt személyt (a büntetéstől) megvédjék.

A második Aranybulla a bíraskodás tekintetében alapvetően megismétli az 1222. évi dekrétum ígéreteit, de bővíti is azokat. A fehérvári törvénynap szabályozása a nádor felelőssége mellett kiegészül azzal is, hogy a törvénynapon valamennyi érsek és püspök köteles megjelenni a szegények panaszainak meghallgatása és a szabadságok – vélhetően az egyház szabadságai – megsértésének orvosolása végett. A nádor vidéki ítélkezéséből – a gyakorlattal egyezően – kifejezetten kizárja az egyházi személyek ügyeit, a házassági-, hitbér- és más egyházi vonatkozású ügyeket, amelyek egyházi vizsgálat alá tartoznak, ismét kijelölve a nádori bíraskodás főbb hatásköreit.⁶⁰⁰ A megyei bíraskodás hatásköri szabályai is kiegészülnek az egyházak falvai ispáni joghatóság alóli kivételének kifejezett rögzítésével. Új szabály továbbá az 1222 óta történt jogtalan beszállások és más teherterhelések orvosolására tett ígéret, amely tárgyban az érintett falu ura – legyen akár érsek, püspök vagy világi előkelő – is köteles személyesen igazságos ítéletet mondani; az e rendelkezést megsértő nemes pedig a püspök általi kiközösítés terhe alá esik.

⁵⁹⁸ BIRÓ 2020, 26. o.

⁵⁹⁹ BIRÓ 2019, 37–38. o., BÓNIS–DEGRÉ–VARGA 1996, 25. o.

⁶⁰⁰ BÉLI 2011, 53–54. o.

A harmadik Aranybulla annak a folyamatnak a betetőzését tükrözi, amelyben a nádor bírói tevékenysége a királyi udvarból mindinkább saját udvarába és vidékre tevődik át, a fehérvári törvénynapra vonatkozó szabályok szerint ugyanis ott minden esetben a király, az ifjabb király vagy a herceg fog megjelenni, miközben a nádorról e körben nem tesz említést a forrás. További újdonság, hogy a törvénynapon a király, az ifjabb király vagy a herceg megyénként kettő vagy három nemes társaságában ítélik, ami jelzi a lassanként világi renddé szerveződő társadalmi réteg politikai-közjogi erősödésének uralkodó általi fel- és elismerését. Kiemeli a dekrétum azt is, hogy a törvénynapon minden panaszosnak bárki által okozott jogtalanság, tehát elvileg a felek állásától függetlenül minden ügy elbíráható, de ez – a világi és egyházi bíraskodás számos forrásban megmutatkozó elválasztására és arra figyelemmel, hogy az 1231. évi dekrétumtól eltérően e forrás nem említi az érsekek és püspökök jelenlétét – alighanem csak a világi ügyeket jelenti.

IV. László második dekrétumának általános szabálya szerint a kunok ügyeiben a nádor ítélik egy kun bíróval vagy előljárával, de a kun nemesek közötti ügyekben első fokon az alperes klánjának bírója ítélt, ha pedig az alperes a döntéssel szemben a királyhoz folyamodik, a személyesen eljáró király mellett bírótársaként lép fel ugyanez az előljáró. További kivétel a mindkét kun törvényben meghatározott, a király személyes bíraskodására tartozó esetkör, a kunok kereszténységre szorítása és a keresztényekre sérelmes cselekedeteik elleni fellépés. E szabályokból kiolvasható, hogy a kunok ügyeiben ítélik világi bíróként járnak el, de a király személyes ítélezése esetén a világi megtorlás mellett a pápai legátus és az egyház (praktikusan valamely püspök) részéről is büntetés fenyegeti a vétkest.

III. András első dekrétuma elvi élel rögzíti az egyházi és a világi bíraskodás elkülönülését, amikor az egyházi személyek világi ügyeiben is kizárja valamennyi világi bíró joghatóságát (a király kivételével), és kimondja, hogy az érsekek bírái sem járhatnak el az ország nemeseinek és azok népeinek ügyeiben. Az 1298. évi dekrétum mégis számos, a közviszonyokkal összefüggő törvénysértés esetén helyezi kilátásba a világi büntetés mellett – néha ennek kifejezett feltüntetése nélkül, vagy már a világi bíró döntése előtt is – az egyházi kiközösítés fenyegetését (az idegen birtokon hatalmaskodók, a velük szövetkezők és az értük közbenjárók; a kiközösítetteket szentségekben részesítő szerzetesek rendjének alamizsnát adók; a IV. László által felállított vámszedő helyeken e tevékenységet tovább folytatók; az egyház jogaira és javaira törők; az egyházak vagy a nemesek népeit adókkal vagy beszállásolással jogosulatlanul megterhelők; a nemeseket szolgálatra kényszerítők; valamint – a töredékesen fennmaradt szöveg jogirodalom általi kiegészítése szerint⁶⁰¹ – a nádor vagy a megyei bírók ítélezési hatáskörét megsértve bíraskodók). Maga is király is – a főpapok (püspökök) egyetértésével, a kalocsai érsek részéről – az egyházi kiközösítés terhét vállalja magára, ha az egyház és a nemesek jogtalanul elvett birtokait nem adná vissza, az ország elidegenített részeit nem szerezne vissza, az országlakók vagy az egyház szabadságainak megtartására tett ígéretét megsértén, illetve ha az egyházak vagy monostorok népeit megadóztatná.

Az 1290. évi dekrétumban említett, az ország összes bárójával és nemesével évenként tartandó fehérvári gyűlés az oklevél szövegéből kiolvashatóan a nemesek és bárók ügyeiben bírósággént is eljár,⁶⁰² tehát igazgatási jellege mellett továbbviszi a fehérvári törvénynapok ítélezését. E törvénynap kapcsán a dekrétum már nem említi a nádort, kiemeli azonban jelentőségét a vidéki bíraskodásban, amikor az országot járva a megyékben az ispánnal és négy megyebeli nemessel együtt ítélik az ispán jogkörének sérelme nélkül és a királynak felelős módon. Az 1298. évi dekrétum szerint a hatalmasok és hatalom nélküliek ügyeiben is a nádor ítélt bírótársival, amikor éppen a megyében tartózkodik, távollétében pedig (de

⁶⁰¹ DRMH I., 116. o.

⁶⁰² MEZEY 2003, 122. o.

nemesek és szászok felett csak lopási-, rablási-, tized- és pénzváltási ügyekben) a megyei bírók – az 1290. évi dekrétum alapján az ispán és négy nemes bírótársa –, mindezek jogkörét pedig az illetéktelen bírókkal szemben kiközösítés terhével védi a törvény. III. András második törvényének további rendelkezése, miszerint a nádor a vidéki bíráskodása során a mezőkben tábort verve, gyűlésen ítélezik, és nem a városokban vagy falvakban, a települési bíró hatásköre elvonásának tilalmára utalhat. Negatív hatáskör-megjelölés az 1290. évi dekrétumban az, hogy a királyi és királynéi szabad falvak lakói, *hospesei* fölött semelyik nemes bíró nem (hanem privilégiumaik alapján saját bírójuk) ítéltet, az 1298. évi törvényben pedig hivatalvesztés terhe mellett az, hogy nemest semelyik bíró nem – még a királyi udvar legmagasabb bírói tisztjét betöltő országbíró sem – tartóztathat le.

A bíráskodás területét is érintik III. András első dekrétumának a világi méltóságok viselését és adományozását korlátozó rendelkezései, mert az országos méltóságok és ispánságok idegeneknek, vendégeknek, pogányoknak vagy nem nemeseknek történő adományozásától való tartózkodás ígérete azt is jelenti, hogy e személykört a legfőbb országos és megyei bírói tisztségektől is elzárja a törvény. A továbbra is a két legjelentősebb világi bírónak tekinthető nádor és országbíró esetében az ország régi szokásainak tiszteletben tartása mellett a nemesek tanácsának meghallgatására is ígéretet tesz az uralkodó. A királyi önkorlátozás mellett –védve az ítékezés méltóságát is – a törvény megtiltja a báróknak, hogy méltóságaikat, így bírói hatáskörüket bérbe adják vagy a megyékben helyetteseikként vagy bírókként nem nemeseket alkalmazzanak. Hasonló céllal tiltja meg a király azt is, hogy a bíró által marasztalt majd megszökött bűnöst a bárók befogadják vagy védelmezzék, és megígéri, hogy ettől maga is tartózkodni fog.

Bár az Árpád-kori források alapján minden alanyra és tárgyra kiterjedő, hézagoktól és átfedésektől is mentes ítélezési hatásköri rendszert nem tudunk felvázolni, a bíróként eljáró tisztviselek ítélezési gyakorlatát számos oklevél tükrözi, amelyekből egyértelműen kiolvasható, hogy az általános és kötelező törvényi rendelkezések alapján ítélező bírók nem a király által adott ügyre vagy ügycsoportra vonatkozó egyedi delegálás alapján, hanem tisztségüknel fogva, a hatáskörükbe utalt ügykörben bíráskodnak. A legjelentősebb ezek közül a nádori bíráskodás okleveles gyakorlata, amiben a XII. század második felétől egyértelműen azonosítható a *suo iure* eljárás.⁶⁰³ Így ítélt a nádor a várszervezet népei közé tartozók és azon kívüliek közötti – az ispán joghatóságát meghaladó – ügyekben, a törvények által joghatósága alá rendelték, így az udvarnokok ügyeiben, vagy éppen nemesek közötti hatalmaskodási ügyekben.⁶⁰⁴ Hogy ügyköre már az 1222. évi Aranybulla előtt mennyire széles, azt jól mutatják a Várad Regestrum feljegyzései, amelyek szerint egyaránt eljár világiak és egyháziak, tekintélyesebb és alacsonyabb (akár szolga-) rendűek ügyeiben, deliktumok, birtok, jogállás és egyebek tárgyában is.⁶⁰⁵ Ami a fő- és jószágvesztésre menő ügyeket illeti, amíg hűtlenség tárgyában – mint arról szó volt – az Árpád-kor végéig gyakran maga a király ítélezik, a nagyobb hatalmaskodási ügyekben jobban érvényesül a nádor kialakuló általános bírói funkciója, míg a közönséges gonosztevők „kiirtása” a XIII. század második felétől – mivel a fehervári törvényt nap e feladatot már nem bírja ellátni⁶⁰⁶ – a nádori törvényszék elsődleges feladata.⁶⁰⁷ Hogy az oklevelekből kinyerhető ismeretek hálója mégsem hézagmentes, azt jól mutatja Béli Gábor megállapítása, miszerint még a nádornak a számos

⁶⁰³ BÉLI 2011, 57. o.

⁶⁰⁴ ÁÚO I., 167–170. o., ÁÚO II., 70–72. o., ÁÚO VI., 506–507., 529–530. o.

⁶⁰⁵ BÉLI 2011, 57–58. o.

⁶⁰⁶ ISTVÁNYI 1939, 53. o.

⁶⁰⁷ BÉLI 2000c, 234–235. o., BÉLI 2008, 94–104. o., BÉLI 2011, 53. o., BÓNIS–DEGRÉ–VARGA 1996, 19. o., DEGRÉ 2009, 113., 115. o.

forrásban kimutatható *suo iure* bíraskodása kapcsán sem egyértelmű, hogy az eljárás lefolytatására való jogosultsága mennyiben volt egyben kötelessége.⁶⁰⁸

A kiemelkedő jelentőségű nádori bíraskodás mellett – ha kisebb számban is – fennmaradtak Árpád-kori oklevelek az országbíró és az alországbíró,⁶⁰⁹ a tárnokmester,⁶¹⁰ a szlavón bán és a vicebán,⁶¹¹ az erdélyi vajda,⁶¹² a királyné lovászmestere,⁶¹³ továbbá püspökök és apátok⁶¹⁴ bíraskodási gyakorlatából is. A Váradi Regestrum pedig számos olyan ügyről számol be, amelyben valamelyik ispán vagy kisebb udvari (országos) tisztségviselő – például a király hirdetőinek udvarispánja vagy a királyi bölényvadászok ispánja – jár el bíróként.⁶¹⁵

3. Delegált bírók

A királyi személyes bíraskodás kapcsán írtak szerint a király valamennyi alattvalójának legfőbb bírója, de mivel nem tud – és nyilván nem is akar – minden ügyben személyesen eljárni, ezért hatalmának egy részét átruházza alattvalóira valamely tisztségre történő kinevezéssel vagy – mint látni fogjuk – a tisztségre választott személy megerősítésével. Ekként az irodalom olykor delegált bírónak nevezi azokat az udvari, majd országos tisztségviselőket, akik e minőségükben meghatározott ügykörben ítélező tevékenységet folytatnak.⁶¹⁶ Az Árpád-kori források alapján azonban a király általi bíródelegálásnak egy másik, szűkebb értelmű, konkrétabb felhatalmazást jelentő formája is felismerhető.

Szent László legendáiban olvasható egy történet, miszerint az uralkodó által valamely vitéznek juttatott adományt utóbb II. István uralkodása alatt egy ispán vitatott, a király pedig a váradi püspököt bízta meg az ügy eldöntésével.⁶¹⁷ Fejérpataky László szerint hamis az az 1124. évi keltezésű oklevél, amely szerint II. István a barsi ispán és a garamszentbenedeki apát erdők, vadász- és halászhelyek tárgyában indult perében az esztergomi érseket és több püspököt küldött bíróként eljárni,⁶¹⁸ nem érte ellenben ilyen kritika II. Géza 1152. évi oklevelét, amely a veszprémi egyház több szolgájának jogállása kapcsán hozott ítéletet írja át, amely ítéletet pedig a király által küldött bírókként a nádor, az országbíró és három ispán hozott.⁶¹⁹ Ez és még több XII. századi oklevél igazolja, hogy a nádor – a Szent László úgynevezett harmadik törvényben biztosított saját hatásköre, az udvarnokok és a hozzá önként forduló ügyei mellett – számos esetben továbbra is a király általi eseti delegálás alapján jár el, különösen egyházi javak érintettsége esetén, amely ügykört egyébként a király többnyire magának tartja fenn.⁶²⁰ Megmarad a királyi bíróküldés gyakorlata a XIII. században is, IV. Béla 1265. évi oklevele például, amelyben a király az esztergomi káptalan és András bányai ispán között az Aha nevű föld tárgyában indult perben utal az általa kiküldött bíró, morouchai Abram ispán oklevelében rögzített esküre.⁶²¹ A delegált bírók eljárásáról beszámoló oklevelek

⁶⁰⁸ BÉLI 2011, 58. o.

⁶⁰⁹ ÁÚO VII., 81–82., 370. o., ÁÚO VIII., 103–104. o., HOKL, 156–157. o.

⁶¹⁰ ÁÚO VII., 356–357., 465–466. o.

⁶¹¹ ÁÚO VII., 355–356., 510. o., ÁÚO XI., 380–382., 431–432. o.

⁶¹² ÁÚO III., 245. o.

⁶¹³ ÁÚO VII., 467–469. o.

⁶¹⁴ ÁÚO I., 90–91. o., HOKL, 158–161. o.

⁶¹⁵ KARÁCSONYI-BOROVSKY 1903, 156., 190., 192., 259–260. o.

⁶¹⁶ BIRÓ 2019, 35. o.

⁶¹⁷ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 101. o.

⁶¹⁸ CD II., 67–80. o., FEJÉRPATAKY 1895, 29–43. o.

⁶¹⁹ ÁKOKJ I/1., 28–29. o.

⁶²⁰ BÉLI 2011, 54–56. o.

⁶²¹ CD IV/3., 273–275. o.

általában konkrétan utalnak a delegálás tényére és körülményeire, de ilyen utalás hiányában is alighanem delegált bíróként jár el Miklós királyi főtálnok, amikor bizonyos – általában a nádor joghatósága alá tartozó – somogyi udvarnokok és a pannonhalmi apát közötti birtokvita vizsgálatára és eldöntésére küldi őt a király 1254-ben.⁶²²

Az okleveles gyakorlat szórványos utalásai mellett a királyi bíróküldés ismertebb esete a harmadik Aranybullában található. A nemesektől elvett és a király vagy királyné szabad népeinek, az udvarnokoknak vagy várnépeknek adott birtokok visszaállítására a király – a nemesek bizalmából is – két báróját küldi ki. A működésükről fennmaradt oklevelek alapján azonban Kemény fia Lőrinc nádor, somogyi ispán, illetve Hahót nembeli Csák (egykori) bán, zalai ispán nem egymás kizárólagos bírótársaként, de még csak nem is együtt, hanem saját megyéjükben külön-külön, megyebeli nemes bírótársakkal jártak el ezekben az ügyekben.⁶²³

Ami a nemesek bizalmából történő küldést illeti, ahogy az a működésükről fennmaradt oklevelekből is kiolvasható, a nemes bírótársakat a megyei nemesek választották maguk közül, majd ezeket rendelte a király Kemény fia Lőrinc, illetve Hahót nembeli Csák mellé.⁶²⁴ E bírótársak – ahogy Béli Gábor elemzi működésüket – a későbbi szolgabírók elődeinek tekinthetők ugyan, de itt még a király által delegált bírók, ítélezési hatalmukat, *iurisdictio*-jukat a delegáló királytól, és nem valamiféle nemesi közösségtől (választás útján) kapják.⁶²⁵

A XIII. század utolsó évtizedeiből több oklevél tanúsítja, hogy Kemény fia Lőrinc és Hahót nembeli Csák példáján túl több alkalommal és más helyeken is megjelennek a király által kiküldött bíró mellet ugyancsak kiküldött nemes bírótársak, méghozzá általában négyen. Erre példa 1284-ben a berthemí vámtárgyában történő döntésre négy nemessel kiküldött Bertalan váradi püspök és Roland erdélyi vajda eljárása.⁶²⁶

A delegált bírók és nemes bírótársak kapcsán említést kell tenni III. András dekrétumairól is. Az 1290. évi törvény szerint a megyésispán nem ítélezhet a négy választott nemes nélkül, míg a nádor vidéken járva a megyékben az ispánnal és a négy küldött bíróval együtt ítélezik. E bármennyire is hasonlóknak tűnik, valójában különbözik az 1267. évi dekrétumnál látottaktól, mert nem egyedi ügy(kör)re rendeli őket a törvény, hanem általános érvénnyel, az ispán, illetve a megyében ítélező nádor által elbírálandó valamennyi ügyre. Ekként e négy nemes bíró a megyei ügyekben már általános bíróként és nem delegált bíróként lép fel.⁶²⁷ Igaz ez akkor is, ha a nádori törvényszékek korábban, működésük kezdetén még különös királyi parancs alapján, delegált bíráskodás formájában jártak el.⁶²⁸ Úgy tűnik, hogy a XIII. század végén delegált bírótársakként megjelenő nemes bírók eljárásának fokozatos kiterjedése és állandósulása nyer törvényi elismerést III. Andrásnál. Ezzel szemben valóban delegált bírókra utalhat az 1298. évi dekrétum, amikor a király – a töredékes normaszöveg jogirodalom általi kiegészítése szerint⁶²⁹ – arra tesz ígéretet, hogy sem a nádor, sem a megyei bírók jogkörét nem fogja delegált bírók küldésével elvonni, és azt másoknak is megtiltja kiközösítés terhe mellett. Az 1290. évi dekrétum szabályai és III. András törvényei egészenek a nemesekhez való viszonyulása alapján ugyanis e rendelkezés aligha az 1290. évi dekrétumban a nádor és az ispán mellé rendelt nemes bírótársak mellőzését jelenti, inkább a korábbi törvényben felállított társas bíráskodás rendjét erősíti meg, és a további egyedi bírórendelésről mond le.

⁶²² ÁÚO VII., 371. o.

⁶²³ ÁÚO III., 184–192. o., ÁÚO VIII., 208–211. o., BÉLI 2008, 47–49. o.

⁶²⁴ KRISTÓ 1976, 145. o.

⁶²⁵ BÉLI 2008, 179. o.

⁶²⁶ ÁÚO IX., 400–401. o.

⁶²⁷ BÉLI 2008, 71–72. o.

⁶²⁸ ISTVÁNYI 1939, 55–56. o.

⁶²⁹ DRMH I., 116. o.

A királyi személyes bíraskodás, a tisztségükönél fogva valamely ügykörökre nézve joghatósággal általánosan felruházott bírók, valamint az egyedi királyi felhatalmazással delegált bírók eljárásának tárgyalása után említést kell tenni még egy rövid életű, különleges bíróság működéséről. A IV. Béla és (V.) István ifjabb király hatalmi viszállya és az ebben gyökerező békemegállapodások sorában, az 1260-as évek elején kerül felállításra, majd 1264 és 1266 között működik a király és az ifjabb király delegált bíróiból álló közös törvényszék, a *generale iudicium*, amelyet felállító konkrét rendelkezés ugyan nem maradt az utókorra, azonban nyilvánvaló, hogy e bíróság a mindkét uralkodó érdekszféráját érintő, nagyobb jelentőségű ügyekben jár el.⁶³⁰ A paritásos elven összeállt törvényszék egyik 1264. évi, a Chektó nevű halastó tárgyában kelt ítéletéből egyértelműen kiolvasható, hogy annak tagjait – egyfelől az esztergomi érseket, a szlavón bánt és a király tárnokmesterét, másfelől a kalocsai érseket, az erdélyi vajdát és az ifjabb király udvarbíróját – a király és az ifjabb király delegálta, az ország hasznára, eljárásukra pedig a közös törvényszék mellett az ország hat bárója előtti eljárásként is utalnak.⁶³¹ 1266-ra aztán a *generale iudicium* a király, illetve az ifjabb király személyes eljárásával kiegészülve két ikerbírósággá alakul, amelyek egyikében az uralmi területére tartozó, de a felperes vagy az alperes személye okán az ifjabb királyt érintő ügyben a király és a maga mellé vett három bárója az ifjabb király három delegáltjával egészül ki, a másikban – amelynek tényleges működésére azonban nincs adat – az ifjabb király és három bárója mellé a király delegálja ugyancsak három emberét.⁶³²

A *generale iudicium* korábbi formájában eljáró valamennyi báró az e fejezetben bemutatott esetekhez hasonlóan egyértelműen delegált bírónak tekinthető, az ikerbíróságok jellege azonban vegyes. A király – és a maga uralmi területén a királyi jogok gyakorlása folytán vele egyként járó ifjabb király – ugyanis természetesen ekkor sem delegált bíróként, hanem az uralkodói mivoltából eredően, a minden ügyre kiterjedő legfőbb bírói hatalma alapján, *suo iure* jár el. A társbírók azonban – és ehelyütt nincs különbség saját uralmi területén eljáró uralkodó általi „maga mellé vétel” és a másik uralkodóhoz történő delegálás között – ekkor sem tisztségüket illető általános ítélkezési felhatalmazás keretében, hanem meghatározott ügyre vagy ügykörre szóló, különös uralkodói döntéssel delegált bíróként működnek.

4. Szabad bíróválasztás

Az Árpád-kori királyi *hospes*közösségek egyik sarkalatos kiváltsága, egyben autonómiájuk központi eleme a bíróválasztás joga,⁶³³ ami szabadságleveleiben lényegében kivétel nélkül megjelenik. A közösség bírója az előljáró (*villicus*), aki egyben igazgatási vezető is, és akit a közösség tagjai maguk közül választanak, a nagyszombatiak 1238. évi kiváltsága szerint többségi döntéssel.⁶³⁴ Ugyanebben az évben a boroskrakkóiak és magyarigeniek kiváltságlevele akként jelöli meg a szabad bíróválasztás tartalmát, hogy saját bírójukon kívül semmilyen ügyben más bíró elé állni vagy felelni ne tartozzanak.⁶³⁵ A nyitraiak 1248. évi oklevele kifejezetten kizárja felettük a nádor és az ispán joghatóságát, de arra az esetre, ha valamely bonyolult ügyben nem tudnak határozni, meghagyja a király vagy a tárnokmester eljárásának lehetőségét; és az előljáró mellett ezek joghatóságát tartja fenn – pontosan meg

⁶³⁰ BÉLI 2013, 6–7. o.

⁶³¹ CD IV/3., 239., 322–330. o.

⁶³² BÉLI 2013, 7–8. o.

⁶³³ HÓMAN 1938a, 459. o.

⁶³⁴ MA, 444–447. o.

⁶³⁵ MA, 447–448. o.

nem jelölt esetekre – a szatmárnémetiek 1230. évi kiváltsága is.⁶³⁶ A beregszásziak 1247. évi privilégiuma szerint egy esetben, ha a földjükre érkező szabad embereket zaklatják, vagy távolmaradásra kárhoztatják, a király ítéli őket.⁶³⁷

Több *hospes*kiváltság rögzíti, hogy évenként választott bírójukat megerősítés végett kötelesek az uralkodónak bemutatni. E jóváhagyásból is fakadhat, hogy – amint 1244-ben a körmendiek privilégiuma rögzíti – a *villicus* királyi tekintéllyel ítélkezik.⁶³⁸ Ennek terjedelme kapcsán a nagyszombatiak hivatkozott kiváltsága azt is tartalmazza, hogy tizenkét esküdtel eljáró bírójuk a bűnöst fővesztéssel vagy bármilyen más büntetéssel sújthatja, kivéve mégis a nemeseket, akiknek ítélete a királyi fenségre tartozik.⁶³⁹

Autonómiájuk alapján e közösségek sem kerülnek ki a király hatalma alól, ennek megnyilvánulása – a szatmárnémetiek és nyitraiak esetében említett kivételes királyi bíraskodás mellett – a királyhoz folyamodás szabályozása is, amit a *villicus* hatáskörének rögzítése után több *hospes*-privilégium tartalmaz. 1238-ban a nagyszombati vendégek kiváltságlevele kimondja, hogy bírójuk „ha az igazság szolgáltatásában hanyagnak vagy hozzá nem értőnek mutatkozik, vagy ha a város egyetemleg megbélyegzi, akkor végül a király ítéletéért folyamodjon”.⁶⁴⁰ Hasonló rendelkezéssel találkozunk a zólyomiak, a körmendiek, a pestiek, a nyitraiak, a dobronyaiak és bábaszékiek, a jasztrebarszakaiak, a zalakomáriak, valamint a soproniak, továbbá a szatmárnémetiek 1264. évi és a győriek 1271. évi oklevelében. A körmendiek 1244. évi, a zágrábiak 1242. évi és 1266. évi, a győriek 1271. évi, valamint a soproniak 1277. évi oklevele is egyértelművé teszi, hogy ezekben az esetekben nem az egész közösség vagy az alperes, hanem maga az előjáró – a pozsonyiak 1291. évi oklevele szerint az esküdtekkel együtt⁶⁴¹ – tartozik a király elé állni, a soproniak kiváltsága pedig azt is kimondja, hogy ilyen esetekben a király mindig személyesen fog ítélni.⁶⁴² A *villicus* és a király bíraskodása viszonyának megértését segíti végül a zágrábi *hospes*ek 1242. évi és 1266. évi okleveleinek rendelkezése, miszerint ha közülük valaki az előjáró joghatóságát megkerülve mást közvetlenül a király elé citál, érte vagy értük csak a *villicus* tartozzon odamenni, a felperes pedig köteles megtéríteni ennek költségét.⁶⁴³

A királyi *hospes*közösségek szabadságleveleihez sok tekintetben hasonló – egyebek, így a szepesi lándzsások, majd a szepesi szászok kiváltsága mellett⁶⁴⁴ – az erdélyi szászok jogállását rögzítő 1224. évi *Andreanum* is.⁶⁴⁵ Amíg korábban a betelepült szászok a királyi vármegyékbe betagoltan, elszórtan, kisebb közösségeikben rendelkezettek belügyeik némiképp önálló intézésének és bírójuk megválasztásának jogával,⁶⁴⁶ addig e forrás szerint a király a szászokat egységesen a szebeni ispánnak rendeli alá, akit – hasonlóan a *hospes*ek előjárójához – saját soraikból választanak, de a király nevezi ki e tisztségre, és jogköre is igen hasonló a *hospes*közösségek előjárójához. Az *Andreanum* is kizárja a szászok fölött minden bíró joghatóságát ispánjuk és a király kivételével, ezek viszonyában pedig úgy rendelkezik, hogy szászok csak akkor citálhatók a király elé, ha saját bírójuk nem tudja ügyüket befejezni. Később az 1290. évi dekrétum megerősíti, hogy a szászok saját bírójuktól a királyhoz vihetik ügyüket, még hozzá közvetlenül, a nádor kizárásával.

⁶³⁶ MA, 426–428., 498–499. o.

⁶³⁷ MA, 471–472. o.

⁶³⁸ CD IV/1., 332–333. o., HO VI., 42–43. o.

⁶³⁹ MA, 444–447. o.

⁶⁴⁰ MA, 444–447. o.

⁶⁴¹ MA, 623–627. o.

⁶⁴² HO VI., 42–43. o., MA, 451–455., 507–512., 526–529., 545–548. o.

⁶⁴³ MA, 451–455., 507–512. o.

⁶⁴⁴ BÓNIS–DEGRÉ–VARGA 1996, 21. o.

⁶⁴⁵ MA, 420–423. o.

⁶⁴⁶ SZABÓ B. 2017, 32. o.

Végül megemlíthető, hogy bár a trauiak 1108. évi kiváltsága nem jelöli meg ispánjuk hatáskörét, azt rögzíti, hogy az ispánt a város népe választja, majd a király megerősíti őt a tisztségben.⁶⁴⁷ E kiváltságolt közösség ispánjáról is alaposan feltételezhető, hogy – hasonlóan a királyi *hospes*közösségek elöljárójához és a szászok ispánjához – rendelkezik valamiféle ítélkezési jogkörrel; továbbá a trauiak kiváltsága alapján az is feltehető, hogy a többi kiváltságolt dalmát városra is hasonló szabályok vonatkoznak.

5. Menedék és kegyelmezés

Már az Intelmek felsorolják a királyi hatalomgyakorlás jogon kívüli, ésszerű korlátjaként a kegyességet, a béketűrés, és a mérsékletet.⁶⁴⁸ Szent István második dekrétuma kimondja ugyan, hogy aki a király vagy az ország ellen pártoskodik, annak az egyház nem nyújthat menedéket, ebből azonban az következik, hogy enyhébb deliktumok esetén érvényesül az oltalom. Első királyunk legendái pedig egy olyan esetről is beszámolnak, miszerint amikor udvarának legfőbb nemesei összeesküvést szőttek az idős király ellen, és megpróbálták őt álmában meggyilkolni, a bűnösöket nagy szigorral megbüntette, azonban „a bocsánatért esdeklőt el nem kergette, gonosztettét gondtalanul elejtette”.⁶⁴⁹ Látható, hogy már az Árpád-kori jogunkban megjelennek olyan megoldások, amelyek a jogsértés (akár közbűncselekmény) megtorlását a rendes büntetéstől enyhébb irányba térítik el, és ennek két formája is elkülöníthető: a menedék és a kegyelem.

Szent László úgynevezett második dekrétuma kimondja, hogy az egyházba (templomba), a püspökhöz vagy a királyi udvarba menekülő tolvaj menedéket kap, és ha előkelő, aki egy tyúk értékénél többet lopott, halálbüntetés helyett a jótállóval együtt szolgának adják el külföldre, és vagyona a királyra száll; ha pedig szolga, első ízben az orrának levágását megválthatja, másodszorra azonban menedék már nem illeti meg, halálbüntetéssel lakol. A „lovagkirály” úgynevezett harmadik dekrétuma azonban az egyházi menedékről azt mondja, hogy a bűnösnek bizonyuló tolvajt Szent István törvénye szerint – vagyis a pannonhalmi gyűlésen rendelnél enyhébben – kell megítélni. E két rendelkezés időrendje nem egyértelmű, de az bizonyos, hogy Szent István után változott a gyakorlat, mert Szent László törvénye csak a templomba menekülő beismerő tolvajra hívja fel Szent István törvényét, míg a tagadása ellenére bűnösnek talált tolvajt úgy rendeli ítélni, mintha nem ment volna a templomba. Mivel azonban Szent István törvényeiben a lopás kapcsán sem a menedékre, sem a beismerésre nem találunk szabályt, így Szent László rendelkezései csak akkor jelenthetnek valódi különbségtételt, ha a tagadó bűnösökre korábban már született a Szent István törvényétől eltérő rendelkezés (hogy ez Szent László második dekrétuma, más t törvény vagy a szokásjog volt-e, nem tudható). Kálmán első törvénye szerint a tolvajlással vádolt templomba menekült az illetékes bíró a pappal együtt kérdezi meg, hogy elismeri-e a lopást. Ha beismer, a megvakítás vagy csonkítás rendes büntetésétől megmenekül, de ha tagadása ellenére találják bűnösnek, úgy el kell szenvednie azt. Érdekes e cikk szóhasználatában, hogy a tagadó bevádolttól nem tagadható meg önmaga kimentésének lehetősége, és hogy a tagadás ellenére bűnösnek kell tekinteni azt, akinél a bűnjelet találják, vagy akire egyébként rábizonyosodik (*comprobató*) a lopás. E szabály ugyan nem szól kifejezetten a templomba menekülő tolvajjal szembeni próbáról, és ilyen szabályt Szent Istvánnál és Szent Lászlónál sem találunk, de a szóalakok azt valószínűsítik, hogy a kimentés vagy rábizonyosodás próbával történik.

⁶⁴⁷ CD II., 45–46. o.

⁶⁴⁸ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 61. o.

⁶⁴⁹ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 48. o.

Hasonló megoldások élnek az Árpád-kor végén is. A második kun törvény szerint például, ha vérontása menő ügyben a kun alperes a királyhoz menekül, élete megmarad, de az országból száműzik, és csak a sértett fél engedélyével térhet vissza. Ha valamely kun előkelő közbenjár érte, rögtön a királyhoz kell mennie, és a sértettnek fizetendő elégtétel mellett a száműzetés alól is mentesül. III. András pedig első dekrétumában azt ígéri, hogy a sértetteknek akkor is igazságot fog szolgáltatni, ha a hatalmaskodó életét – egyébként az ekkorra kialakult gyakorlatnak megfelelően – megkímélné; de ha a bíró által marasztalt bűnös a büntetés elől megszökik, annak sem a király, sem a bárók nem nyújthatnak oltalmat.

A középkori egyház(jog) által kialakított menedékjog tehát beépül a hazai törvényekbe, valamelyest korlátozva a sérelme megbosszulását óhajtó sértett és a bíró – adott esetben a király – mozgásterét. Kiegészül az egyházi menedék a király, lényegében a királyi udvar által nyújtott menedékkal, mindezek terjedelme azonban – hogy a bírói és a jog tekintélye is megmaradjon – nem éri el a teljes büntetlenséget, csak a legsúlyosabb büntetési nemek alól biztosít menekvést.⁶⁵⁰ III. András fenti rendelkezéseiben pedig a menedék mellett már a kegyelemre történő utalás is felismerhető, amelynek működése azonban a dekrétumok helyett leginkább a XIII. századi okleveles gyakorlatból ismerhető meg.

A Váradai Jegyzék egyik töredéke szerint szoboszlói várjobbágyok 1214-ben a vár földjének erőszakos elfoglalása miatt perelték Cotlobát, aki elmondja, hogy e földet korábban erőszakos cselekedetek miatt elvesztette, majd királyi kegyelemből visszakapta.⁶⁵¹ Kálmán herceg 1228 körül kelt oklevele említi II. András ítéletét, amelyben Ompud fia Lőrinc huszonnégy falu felégetése és két egyház lerombolása miatt személyében és minden birtokában marasztalódott, de kegyelem folytán csak Lipow nevű birtokát vesztette el.⁶⁵² IV. Béla 1255-ben a hűtlen Simon bán Buchk nevű birtokát adja vissza irgalmasan és az új birtokosokat is kárpótolva Simon vétlen fiának, Jánosnak, 1263-ban pedig Aba nembeli Lőrincnek juttat adományt, mert a korábban neki adott, Óvári Konrád hűtlensége miatt elkobzott birtokokat Konrád kegyelemből visszakapta.⁶⁵³ Kemény fia Lőrinc, aki a tatárjárást követő évtizedekben számos katonai műveletben tüntette ki magát és több országos tisztséget, valamint ispánságokat is viselt,⁶⁵⁴ 1274-ben kapja vissza IV. Lászlótól az általa korábban elvett (Vág-)Újhely birtokát.⁶⁵⁵ Bár sem Lőrinc hűtlenné nyilvánítására, sem kegyelemben részesítésére nincs konkrét okleveles utalás, politikai pályafutása alapján a birtokvesztésből, majd annak és tisztségeinek visszanyeréséből alappal következtethetünk hűtlennek bélyegzésére és az ezt követő kegyelmezésre. Hasonló a helyzet az ugyancsak hullámozó politikai pályát befutott Gutkeled nembeli Joachim esetében is,⁶⁵⁶ akinek – miután életében is veszített el és kapott vissza birtokokat és tisztségeket – 1277-ben a Babonicsok elleni hadjáratban bekövetkezett halála után a főurak körében haragosai a hűtlenség bélyegét sütve rá, megszerezték birtokait.⁶⁵⁷ 1286-ban aztán a király visszavonja és érvénytelennek nyilvánítja valamennyi kiváltságát és oklevelét, amelyek Joachim hűtlenségéről szólnak, mondván, az a királyi fenség ellen semmilyen hűtlenséget nem követett el.⁶⁵⁸

Látható, hogy a kegyelmezés a gyakorlatban többféleképpen, a rendes büntetésnél enyhébb megtorlással, utólagos megbocsájtással és a büntetés semmissé tételével, de akár még a

⁶⁵⁰ KISS 2000, 93–94. o.

⁶⁵¹ KARÁCSONYI-BOROVSKY 1903, 190. o.

⁶⁵² ÁÚO I., 256–257. o.

⁶⁵³ ÁÚO VII., 384–385. o., ÁÚO VIII., 49–50. o.

⁶⁵⁴ PAULER 1899, II. k. 216., 247., 258–260., 265–266., 282., 284–290., 292–293., 301–302., 308. o.

⁶⁵⁵ ÁÚO XII., 98–100. o.

⁶⁵⁶ ÁÚO IX., 71–75. o., ÁÚO XII., 88–90., 111–113. o., CD V/2., 206–208. o., PAULER 1899, II. k. 301–302., 315–316., 318–324. o.

⁶⁵⁷ KRISTÓ 1976, 161–163. o., PAULER 1899, II. k. 333–334. o.

⁶⁵⁸ ÁÚO IX., 444. o.

marasztalt halála utáni rendelkezéssel is történhet. Tulajdonképpen az ilyen enyhébb büntetés állandósuló gyakorlatát mutatja, hogy az Árpád-kor végére a hűtlenség miatti fő- és jószágvesztésből a fővesztést gyakran nem hajtják végre, hanem a király megelégszik a kincstárát gyarapító vagyoni büntetéssel, míg a bűnös életét mások közbenjárására vagy anélkül is, kegyelemből meghagyja.⁶⁵⁹ Nem kegyelemből mellőzi azonban a király a fővesztést azok esetében, akik a kiszabott büntetés elől hűtlenségbe esve külföldre menekülnek, ilyenkor ugyanis a fővesztés csak az elítélt távolléte miatt (időlegesen) nem végrehajtható.⁶⁶⁰

A kegyelmezést a jogirodalom általában a bíraskodástól elkülönült királyi jogosítványként, a nagyobb királyi jogok sorában nevesíti.⁶⁶¹ Az elkülönítést több tényező indokolhatja: egyrészt, amíg a bírói hatalom gyakorlásába a király – mivel nem képes minden ügyben maga eljárni – szükségképpen bevonja egyes alattvalóit, addig a kegyelmezés jogát kizárólagosan, legfeljebb tanácsát is meghallgatva gyakorolja; másrészt, a bíraskodás a törvényekben és a szokásjogban meghatározott jogrend fenntartását, helyreállítását célozza, ekként maga is követi az azokban meghatározott szabályokat, míg a kegyelem gyakorlására vonatkozóan kötelező szabályt gyakorlatilag nem találunk, azt a király nagymértékben tetszése szerint, gazdasági, katonai vagy egyéb érdekeit szem előtt tartva gyakorolja. Igaz, Degré Alajos arra is rámutat, hogy a személyes királyság alkonyán, a rendiség (kezdődő) térnyerésével a kegyelmezési gyakorlat bizonyos korlátozást nyer azzal, hogy a bírságos perekben, ahol a király tekintélyének sérelme és a kincstár igénye helyett a sértett vagyoni igénye jelentkezik a büntetésben, mindinkább a sértett hozzájárulásához kötik a kegyelem érvényesülését.⁶⁶²

⁶⁵⁹ PÁRNICZKY 1940, 54. o.

⁶⁶⁰ MURARIK 1938, 93. o.

⁶⁶¹ DEGRÉ 2009, 74. o., PÁRNICZKY 1940, 7. o.

⁶⁶² DEGRÉ 2009, 74. o.

VIII. *Fiscalia regum*

Az Árpád-kori oklevelekben gyakran találkozhatunk a királyi hatalomgyakorlás olyan megnyilvánulásaival, amelyek az uralkodó közjogi hatalmát elsősorban gazdasági előny biztosításával alapozzák meg. A korabeli királyi birtokadományozás és a birtokok kincstárra szállásának jelenségeit elemző Párniczky Mihály ezeket az úgynevezett vagyonérdekű királyi előjogokat – és egyéb, nem tipikusan vagyoni jellegű, de valamilyen alattvalói ellenszolgáltatás fejében gyakorolt jogosítványokat – a *fiscalia regum* kifejezésben foglalja egybe és azokat a szűkebb értelemben vett királyi jogként azonosítja.⁶⁶³ Degré Alajos e körbe sorolja a pénzverésből származó, a bányajogi, a nemesérc-monopóliumból eredő, valamint a vám- és vásárjövodelmeket is, Bónis György pedig megjegyzi, hogy e regálék Európa-szerte a király személyéhez és méltóságához kapcsolódnak.⁶⁶⁴

A rendszerelméleti megközelítésben ezek funkciója az, hogy a hatalmi rendszer működésének gazdasági alapját biztosítsák. Mai fogalmi rendszerüket vetítve a középkorra, ezek a király közjogi hatalmának materiális alapját képező hatalomgyakorlási formák – még ha a *fiscalia regum* kifejezésből máshogy is gondolnánk – a fiskális politika és (a pénzgazdálkodás megjelenésével) a monetáris politika főbb eszközeit jelentik, Árpád-kori megjelenési formáik azonban a korabeli gazdasági-hatalmi berendezkedés sajátosságaihoz igazodnak. Amíg napjainkban az állami vagyonnal való gazdálkodás az államháztartás alrendszerében, az időszakos költségvetés-zárszámadás mechanizmusában történik, addig az Árpád-korban költségvetési-zárszámadási rendszerről és elkülönült államháztartási alrendszerekről nem beszélhetünk. A személyes vagy – különösen a XI–XII. századok hatalmi berendezkedésének gazdasági jellegét hangsúlyozva – patrimoniális királyság korában a monarcha magánvagyonra és az államvagyonra még nem különül el, közös kezelés alatt állnak, a gazdálkodás kereteit pedig a rendelkezésre álló források mértéke és az uralkodó belátása szabja meg. A király tulajdonaként kezeli az országot, mivel közjogi hatalma teljesen összefolyik birtokai feletti magánjogi uralmával, másképpen fogalmazva: a közpénztár és közteher fogalmak még ismeretlenek, a közjövodelmek a király kincstárába folynak be.⁶⁶⁵

A hatalmi berendezkedés patrimoniális jellegének kiemelése a korabeli államiság értelmezésében a hatalom és a jog kategóriái mellett egy harmadik fogalmat, a birtokot helyezi a középpontba. A patrimoniális államban ugyanis „a királyi hatalom alapja a király által birtokolt magángazdaság és földbirtokmennyiség: az uralkodó ezáltal rendelkezik elegendő mások fölött hatalmat biztosító fegyveres kézzel és gazdasági erővel”.⁶⁶⁶ Ebből következik a királyi hatalom magánjogias jellegének gondolata is, miszerint „a királynak alattvalóival, országával szembeni közjogi állását úgy fogják fel, mint a földesúrnak földbirtokához való viszonyát”.⁶⁶⁷ A magyar társadalomépítés helyi körülményei és szerkezeti hiányosságai azonban a nyugat-európai modellhez képest „mássághoz” vezettek, Szent István ugyanis uralmának kiépítése során kizárólagosságra, az összes világi birtok túlnyomó többségének megszerzésére törekedett, ezért hazánkban a nyugati hűbériséget „a maga teljességében nem is honosították meg”.⁶⁶⁸ E különbségek mentén állítja Bónis György, hogy a hűbériség ismérveit nem is lehet megtalálni a Szent István és utódai által kiépített

⁶⁶³ PÁRNICZKY 1940, 8. o.

⁶⁶⁴ BÓNIS 2003, 82. o., DEGRÉ 2009, 74. o.

⁶⁶⁵ BÓNIS 2003, 82. o., DEGRÉ 2009, 74. o.

⁶⁶⁶ HOLUB 1944, 40. o., MEZEY 2003, 49. o.

⁶⁶⁷ ECKHART 1929, 428–429. o.

⁶⁶⁸ MEZEY 2003, 50–51. o.

rendszerben, és ezért tartja helyesebbnek – Degré Alajoshoz hasonlóan – a személyes királyság megnevezést.⁶⁶⁹

A birtok fogalma mégis szoros összefüggésbe hozható a hatalom és a jog kategóriáival, ugyanis a birtok – kezdetben mint a király *patrimoniuma*, örökölt magángazdasága: földbirtoka és a földesúri hatósága alá tartozó népek összessége – lényegét tekintve a király közjogi hatalmának materiális alapja.⁶⁷⁰ Kubinyi András szavaival, a királyi birtokok összessége azok hasznaival és a királynak mint földesúrnak szolgáló népekkel biztosítja az Árpád-korra jellemző utazó udvartarás ellátását.⁶⁷¹

Képletesen azt mondhatnánk, hogy a patrimoniális állam szemléletét követők a birtok, míg a személyes királyság kategóriáját használók a hatalom jelenségén keresztül szemlélik az Árpád-kor kialakulóban lévő államiségét. Ha hozzátesszük, hogy a *ius regium* vizsgálata e tárgyban a jog kategóriája felőli megközelítést jelenti, úgy a középpontba helyezett államiség körüli – mintegy háromszöget képező – nézőpontok (birtok, hatalom, jog) mindegyikéből szemlélődve látóköörünkbe kerül a másik kettő sarokpont is.

Az Árpád-korban a birtok gazdasági alapot nyújtó szerepe többféleképpen, aktív és passzív formában jelenik meg. A passzív forma a királynak a királyi birtokokból és azok hasznaiból való tényleges és közvetlen részesülése, az utazó udvartarásának ellátása, ekkor tehát a birtok lényegét annak állaga adja. Az aktív formák a birtokhoz kapcsolódó jogintézményeknek, a szokásosan a korona birtokjoga néven összefoglalt jelenségeknek *input* és *output* – gazdaságilag bevételi és kiadási – oldalát képezik. A bevételi oldalon találjuk az örökös nélkül maradt jószág királyra háramlásának eseteit, valamint a hűtlenségi deliktumok miatti jószágvesztést, vagyonkobzást (*confiscatio*). A kiadási oldalon pedig a birtokadományozás szabályai állnak, ami nem más, mint a királynak és a szent koronának, illetve valamely úrnak hű szolgálatot teljesítők jutalmazása, kárpótlása, azaz szolgáltatásai viszonzása és a jövőbeni hívebb szolgálatteljesítésre ösztönzése végett a király, a nádor vagy valamely magános (úr) által történő ingatlan-tulajdonátruházás,⁶⁷² amelyek körből a korona birtokjoga tekintetében nyilvánvalóan a királyi adomány érdekes. Itt a birtok lényege – a királyi jog szempontjából – nem annyira annak állaga, mint inkább az általa és hasznaiban hordozott érték.

Amíg tehát a királyi birtokok és azok hasznai az uralkodó számára közvetlen gazdasági előnyt (ellátást, szolgálatot) biztosítanak, addig a korona birtokjogának bevételi és kiadási oldala körforgásszerű folyamatban működik, és a két oldal közötti arányeltolódások során szüntelenül változik a királyi kézen lévő birtokok mennyisége. A király maga dönt a rá háramlott vagy büntetésként elvont birtok sorsáról, adományozásáról, az ő akaratán múlik, hogy a birtok állagát vagy értékét használja-e ki. A birtokadományozás pedig olyképpen jelenti a birtok állaga helyett értékének kihasználását, hogy az adományozás a már teljesített hű szolgálat jutalmazására és a majdani vagy további hű szolgálatra ösztönzésre irányul, tehát sohasem pusztán ajándék.

A királyi birtokok tényleges haszna és a korona birtokjogának elemei mellett már a patrimoniális berendezkedés korában megjelennek további fiskális jellegű királyi-kincstári bevételek – mint a kezdetleges adójellegű bevételek és a vagyonkobzástól különböző, bírságos jellegű vagyoni büntetésekből a királyt illető részek – és az ezekre vonatkozó normatív rendelkezések. A fiskális politika körében is az uralkodót illeti a rendelkezési jog, a király és a korona vagyoni érdekeinek védelmét pedig a kincstár (*fiscus*) látja el, jogi személyként kezelve és igazgatva a koronajavakat, a koronára háramlott, urafogyott és az

⁶⁶⁹ BÓNIS 2003, 81., 86., 90–91. o., DEGRÉ 2009, 73., 81–82. o., MEZEY 2003, 48., 51. o.

⁶⁷⁰ DEÉR 1938, 101. o., MEZEY 2003, 49. o.

⁶⁷¹ KUBINYI 2002, 14. o.

⁶⁷² BÉLI 2000c, 75. o.

állami szükségletek kielégítésére szolgáló javakat.⁶⁷³ A birtokból származó jövedelmek kivételével⁶⁷⁴ a *ius regium* alapján a királyt illető bevételek (adók, jövedékek, vámok, monopóliumok) központi beszedése és kezelése, valamint a tárnokok tevékenységének irányítása⁶⁷⁵ a kincstárt kezelő főtárnok, később tárnokmester feladata, aki igazgatási feladatai mellett egyre szélesebb körben kap bírói joghatóságot is.⁶⁷⁶ Tárnokmestere egyébiránt nemcsak a királynak van, hanem saját bevételeik tekintetében például az ifjabb királynak, a hercegnek, a nádornak, az érseknek és a királynénak is.⁶⁷⁷

Az Árpád-kori fiskális politikában két jellegadó elem, ha úgy tetszik, két gazdasági modell párhuzamos létezését és arányainak valamiféle eltolódását figyelhetjük meg. Ezek modellek: a királyi birtokok gazdasági erején, illetőleg a királyi előjogon szedett, regálé-jellegű jövedelmeken alapuló gazdaság. Szent István korában – minthogy a király rendelkezik az uralmi területén lévő birtokok túlnyomó részével – még a királyi birtokok és azok hasznainak összessége, a király *patrimoniuma* töltötte be a legfontosabb szerepet a királyi hatalom gazdasági megalapozásában.⁶⁷⁸ A szemléletváltást – vagy annak leglátványosabb kísérletét – Kristó Gyula megállapításai szerint leginkább II. Andráshoz köthetjük, akinek (az utókor által olykor talán félreértett) gazdaságpolitikájában tetten érhető a királyi birtokrendszeren alapuló jövedelmek helyett a királyi jogon szedett regálék rendszerére történő áttérés szándéka, amire azonban az ország gazdasága – illetve a királyi személyes tekintély és a világi előkelők törekvéseinek kényes egyensúlya – még nem bizonyult alkalmasnak.⁶⁷⁹ Igaz lehet ez akkor is, ha például Zsoldos Attila a gazdaságpolitika lényegét inkább az ispánságok jövedelmeinek újraosztásában, azok részbeni eladományozásával az új adományosok hűségére indításában és katonai erejük közvetlen (az ispánt kikerülő) kihasználásában látatja.⁶⁸⁰

Bár az Árpád-korban elsődlegesen a fiskális politika képezi a királyi közjogi hatalmának materiális alapját, a monetáris politika jelentősége sem elhanyagolható. A királyi-állami vagyon kezelésének, az azzal történő gazdálkodásnak ma is fontos eleme, és a középkorban is az volt, a pénzverés. Hóman Bálint a Szent István általi pénzverés szükségszerűségéről szólva egyenesen úgy fogalmaz, hogy „önálló pénzverés nélkül a XI. századi Európa nem tudott szuverén keresztény uralkodót elképzelni”.⁶⁸¹ Nem véletlen tehát, hogy a pénzverés a királyság korai időszakában (is) királyi monopólium, aminek jelentőségét mutatja az is, hogy IV. Béla korától a jogosulatlan pénzverést is magában foglaló pénzhamisítás lényegében a legsúlyosabb közbűncselekmények, a hűtlenségi bűncselekmények körébe tartozott.⁶⁸²

1. A korona birtokjogának alapjai Szent István korában

Már Szent István első dekrétuma meghatározza a korabeli gazdasági-birtokossági rend sarokpontjait, amikor – eltérő kitétel hiányában elvileg mindenkinek, aki jogképessége alapján saját javakkal bírhat, mindenféle eredetű (öröklött vagy szerzett) jószágára – biztosítja a saját javak fölötti szabad rendelkezés jogát, majd ezzel állítja szembe a királyi javak

⁶⁷³ BÉLI 2000c, 54. o.

⁶⁷⁴ DEGRÉ 2009, 86. o.

⁶⁷⁵ BORECZKY 1904, 8. o.

⁶⁷⁶ MEZEY 2003, 132. o.

⁶⁷⁷ BORECZKY 1904, 12. o.

⁶⁷⁸ MEZEY 2003, 49. o.

⁶⁷⁹ KRISTÓ 1976, 54–57. o.

⁶⁸⁰ ZSOLDOS 2022, 39–43. o.

⁶⁸¹ HÓMAN 1916, 170. o.

⁶⁸² PÁRNICZKY 1940, 54–55. o.

(vitézek, szolgák és minden más) sértetlenségének követelményét. Amíg tehát a király magánvagyonra és az államvagyonra még nem különböztet, már első királyunk egyértelműen megkülönbözteti ezeket mindenki más javaitól. A szabad rendelkezést kiegészítő szabály szerint azt a rendelkező halála után sem ronthatja le senki, amiből nemcsak az örökösök életében tett rendelkezések fennmaradása, de a halál esetére történő rendelkezés szabadsága is kiolvasható. Ez továbbmutat Szent István második dekrétumának a saját javak szabad birtoklását megerősítő rendelkezésére, amely már kifejezetten utal az adományos birtokokra is (kivéve azonban a viselt tisztséghez kapcsolódó javakat), és ugyanezt az uralmat biztosítja az örökösök fiainak. E forráshelyeken alapulhat az a megállapítás, miszerint Szent István világi intézkedései közül talán legjelentősebb a magánbirtokosság intézményesítése.⁶⁸³

E rendelkezéseket Párniczky Mihály akként értékeli, hogy az adománybirtok is az általános szabály szerint öröklődik, vagyis Szent István saját örökletes adományait beállítja a fennálló tulajdoni és öröklési rendbe, így azok öröklését tudatosan az ősi birtokéhoz igazítva a király birtokszerzése a szállás- és más öröklött birtokokhoz hasonlóan a vérségi köteléken alapuló öröklésre jogosultak után állhat be, és azt is megelőzi a kegyes adomány, még hozzá királyi *consensus* szüksége nélkül.⁶⁸⁴ Párniczky szerint tehát ekkor még sem a birtokok öröklési rendje, sem a király öröklési (*caducitas*) és dologi (*devolutio*) megszerzése sem különül el. Szent István első dekrétumának az özvegyi jogra vonatkozó cikke azonban – miszerint a gyermektelen özvegy nő halála esetén holtig tartó haszonélvezetének megszűnésével férje javai visszaszállnak annak rokonaira, ha pedig ilyenek nem lennének, akkor a király lesz az örökös – Béli Gábor szerint kizárólag a saját (öröklött) vagyonra vonatkozik, az adományra nem,⁶⁸⁵ ekként a *caducitas* és *devolutio* megkülönböztetésében előbbi jellegét hordozza. Szent Istvántól magánszemélynek szóló adománylevél nem maradt fenn, és úgy látszik, a király valójában minden esetben öröklő az urafogyott birtokot (*caducitas*), de mintegy szükségképpen örökösnek, e jogcíme pedig az ésszerűség mellett aligha fakadhat másból, mint a királyi hatalom méltóságából, végső soron a királyi jogból.

Lényegében a szabad birtoklás alóli kivételként jelenik meg Szent István második dekrétumában a *confiscatio*, eszerint ugyanis a birtokos a javaitól csakis három esetben – ha a király halálára összeesküszik, országárulást követ el vagy idegen földre szökik – fosztható meg, és azok (az első két esetben fővesztés mellett) a királyra szállnak. Ez a hűtlenség három klasszikus esetkörének és a hűtlenségi büntetésnek a meghatározása. Enyhébb megítélésű közbűncselekmény miatt egyházi kiközösítés alá esik, aki a király vagy az ország ellen pártoskodik, a király tisztelete vagy méltósága ellen összeesküszik, arra bujtogat vagy azzal egyetért, avagy ezeket elhallgatja; a király rágalmozója pedig, aki ispánnak vagy más hívő embernek ravaszul azt állítja, hogy hallotta vesztére szólani a királyt, halállal lakol.

Királyi adományra utalások találhatók a Szent Istvánnak tulajdonított privilégiumokban is, de ezeknél – mivel egyházi közületeknek szólnak – öröklési vagy háramlási hatás nem értelmezhető. Számos egyéb juttatás mellett nagyszámú szolgálonépet adományoz a király falvaikkal együtt a pécsváradi apátságának.⁶⁸⁶ A pannonthalmi kiváltság pedig – amely az alapításkor szokásos, a monostor eltartására szolgáló természetbeni adományok felsorolásának hiányában nem alapításról, hanem további juttatásokról szólhat⁶⁸⁷ – egyebek mellett azt rögzíti, hogy a király a somogyi népek által eredetileg a püspöknek fizetendő tizedet átengedi a monostornak, és cserébe a püspököt egy udvarházzal kárpótolja.⁶⁸⁸

⁶⁸³ PAULER 1899, I. k. 73. o., SZEKFÜ 1917. 36. o.

⁶⁸⁴ PÁRNICZKY 1940, 21., 28–29. o.

⁶⁸⁵ BÉLI 2017b, 101. o.

⁶⁸⁶ CD I., 296–302. o.

⁶⁸⁷ BÓNIS 1956, 128. o., KARÁCSONYI 1891, 101–102. o.

⁶⁸⁸ CD I., 280–282. o.

A *fiscalia regum* elemei felfedezhetők Szent István legendáiban is. A Veszprém környéki győzelem kapcsán például leírják e források, hogy a király a legyőzöttek földjeit és falvait nem tartotta meg magának, hanem azokról bölcsen rendelkezett, vélhetően tehát eladományozta azokat. Ennek konkrét példája a szövegben a pannonhalmi monostor kiváltságolása, gazdagítása, valamint a legyőzöttekre kirótt tized átengedése a monostor számára; de említést tesz a szöveg arról is, hogy a király bizonyos Günther nevű szerzetes intésére alapította és gazdagította adományokkal a bakonybéli apátságot, hozzátevé, hogy többször is eme Günther keze alá helyezték a király kincseskamráját, vagyis a *fiscus* igazgatását.⁶⁸⁹ Végül itt is megemlíthető a Szent István elleni merényletkísérlet leírása, amelynek kegyelmet nem nyert elkövetői a hűtlenségi büntetés (fő- és jószágvesztés) keretében minden bizonnyal el kellett szenvedjék vagyonuk elvesztését is a kincstár javára.⁶⁹⁰

2. *Donatio, consensus, devolutio és caducitas*

Szent László törvényei a korona birtokjogát az Árpád-kor egyéb dekrétumaihoz viszonyítva szembetűnő módon nem szabályozzák, rendre egyházaknak szóló privilégiumai azonban – ahogy erre legendái is utalnak⁶⁹¹ – rendszerint beszámolnak királyi adományokról. A pannonhalmi apátság birtokait összeíró 1093. évi királyi oklevél⁶⁹² Gurk nevű személy adományára utaló része, valamint Dávid herceg tihanyi apátságnak szóló adománya⁶⁹³ alapján Párniczky Mihály felveti, hogy a kegyes adományhoz esetleg már királyi jóváhagyás kell, de maga is kiemeli, az erre utaló források csekély számát és azt, hogy egyik oklevélben sem ismert, hogy a királyra néző birtokról szól-e.⁶⁹⁴

Kálmán törvényeiben ismét nagyobb szerep jut a királyi vagyon védelmének és a kincstári jövedelmek fokozásának.⁶⁹⁵ Még a királyi birtokrendszeren alapuló jövedelmek az elsődlegesek, de a történeti irodalom eredményei alapján éppen ekkorra juthatunk el odáig, hogy az uralmi területen nem marad szabad, birtokos nélküli föld, ezért megindulhat a patrimoniális szemlélet felbomlása.⁶⁹⁶ Kálmán első dekrétuma garantálja a Szent István által egyházaknak adományozott birtokok, a bármely király által adományozott szőlők, telkek és földek, valamint az egyházaknak adott erdők sértetlenségét. Ugyanígy tesz a Szent István által adományozott halastavak kapcsán, míg a más királyok által adományozottakat – a kolostorok és egyházak mindennapi használatára szükségesek kivételével – visszavenni rendeli. Itt felsejlik a szűkebb értelemben vett királyi jog, minthogy már Szent István rendelkezései nyomán birtokot törvényesen csak súlyos közbűncselekmény miatt vagy öröklésre jogosult hiányában lehet elvenni, sohasem jogalap nélkül, így az adománybirtok törvényi visszavételének is kell legyen jogalapja, ami nem lehet más, mint a király valamiféle lappangó joga, vagyis maga a szűkebb értelemben vett királyi jog.⁶⁹⁷

Kálmán első törvényében jelenik meg a birtokok megkülönböztetett öröklési rendje, ami a vásárolt birtokot minden örökösnek meghagyni rendeli, Szent István adományaira az emberi

⁶⁸⁹ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 37–38., 43–44. o.

⁶⁹⁰ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 48. o.

⁶⁹¹ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 97., 101. o.

⁶⁹² CD I., 482–484. o.

⁶⁹³ CD I., 487–488. o.

⁶⁹⁴ PÁRNICZKY 1940, 24–25. o.

⁶⁹⁵ MAKK 1986, 80. o.

⁶⁹⁶ MEZEY 2003, 56. o., MEZEY 2007, 82. o.

⁶⁹⁷ BÉLI 2000c, 72–73. o.

utódlás (természetes leszármazás⁶⁹⁸) érvényesül, míg más királyok adományaiiban csak a leszármazók, a testvérek vagy azok leszármazói örökölnék, e kör kimerülése esetén pedig az örökséget a király részére kell átvenni. Szent István rendelkezéseitől eltérve e szigorúbb rend lényege, hogy a királyi birtokállomány csökkenése miatt a birtok az adományos szűkebb családi körének kimerülésével mielőbb visszaszálljon a királyra, amit az is elősegít, hogy az osztályt követően adományozott birtokban már csak az adományos leszármazói örökölnék.⁶⁹⁹ Szent István adományainak a nem adományos birtok öröklési szabályaihoz közelítését azonban – Béli Gábor szerint – továbbra is indokolja az, hogy e régebbi adományok a zavaros XI. század során részben beleolvadtak az egyéb birtokokba, így elkülönült öröklési rendjük a gyakorlatban nem tudott működni.⁷⁰⁰ Az adománybirtok királyra háramlása itt már dologi jellegű, és bár Szent István adományainál nem emeli ezt ki a törvény, de örökösök hiányában itt is a korona lappangó joga éledhet fel. Alighanem a szerzett birtok is a törvényes öröklési rend kimerülése után a királyra száll – mint Szent István korában –, de ez nem dologi, hanem öröklési alapon, amit későbbi oklevelek is igazolnak az ország kipróbált szokásjogára utalva.⁷⁰¹ Kálmán öröklési rendszerének gyakorlati érvényesülését igazolja Béli Gábor is, amikor a XII. század végéig kimutatja, hogy a monostorok vagy egyházak javára végrendelkező előkelők birtokokról mindig csak királyi engedéllyel rendelkeznek, ha pedig túlélő rokonaik vannak, úgy az öröklött és adományos birtok esetén nekik is juttatnak a vagyonból, vagy az ő beleegyezésüket is beszerzik a kegyes adományhoz.⁷⁰²

Amint arról szó volt, Kristó Gyula szerint II. András gazdaságpolitikájának hátterében az áll, hogy a királyi birtokrendszeren alapuló jövedelmek helyett mindinkább a regálék rendszerére kívánt áttérni, (amire azonban az ország gazdasága még nem volt alkalmas).⁷⁰³ Az 1222. évi dekrétumban a királyi birtokpolitika korlátjaként jelennek meg ígéretei, miszerint a király nem adományoz örök jószágul egész várbirtokot, idegeneknek pedig semmilyen birtokot, a már eladományozott ilyen birtokokat pedig meg kell váltani; ugyanakkor megígéri, hogy szolgálattal szerzett birtokot nem von vissza, a hadjáratában életét veszítő *serviens* fiát pedig adományban részesíti. Lényegében ugyanezek köszönnek vissza – a királyi jövedelmek ispáni jövedelmekkel szembeni sértetlenségével együtt – a második Aranybullában is.

A korona birtokjogának bevételi oldalán az 1222. évi törvény a *serviensek* kapcsán rendelkezik úgy, hogy haláluk esetén egynegyed rész (*quarta puellaris*) jusson a lány(ok)nak, a fennmaradó részt a fiú leszármazók, ilyenek híján a végrendeleti örökösök öröklik, végrendelet híján a nemzetségbeli legközelebbi rokonok; mindezek hiányában pedig a királyra száll. Logikus, hogy leánygyermek hiányában a teljes vagyonra – a negyedrészt kiszakítása nélkül – ez az öröklési sorrend vonatkozik. A leánynegyed mint a nőt illető törvényes örökrész azonban nem az Aranybulla találmánya, már korábban alkalmazott lehetett az előkelők körében.⁷⁰⁴ E rendelkezések lényege inkább az, hogy a királyi *serviensek* a nemesekkel azonos szabad tulajdonosi, birtokosi jogot nyernek.⁷⁰⁵ Kiolvasható e törvényből az is, hogy a királynak örökös hiánya miatt, végső soron a *ius regium* alapján történő vagyonszerzését, a *fiscus* jogát a leánynegyedhez hasonlóan megelőzi a feleség hitbér kiadása iránti igénye is,⁷⁰⁶ és ez megjelenik a második Aranybulla rendelkezéseiben is.

⁶⁹⁸ BÉLI 2017b, 104. o.

⁶⁹⁹ DEGRÉ 2009, 152. o., PÁRNICZKY 1940, 28–29. o.

⁷⁰⁰ BÉLI 2000c, 131. o.

⁷⁰¹ ÁÜO VII., 125–126., 152–157. o.

⁷⁰² BÉLI 2017b, 101–102. o.

⁷⁰³ KRISTÓ 1976, 54–57. o.

⁷⁰⁴ BÉLI 2010, 42–43. o., BÉLI 2018b, 1010–1011. o.

⁷⁰⁵ BÉLI 2008, 27–32. o., BÉLI 2017a, 179. o.

⁷⁰⁶ BÉLI 2000c, 54. o.

II. András rendelkezései tehát nem tesznek különbséget a birtok eredete szerint, és nem szólnak a királyi *consensusról*, a királynak a várományról történő lemondásáról sem. Látszólag csorbítják a király jogát az örökhagyó utáni birtokszerzésben, de a jogtörténeti irodalom egyetérteni látszik abban, hogy e szabályok nem mentek át a gyakorlatba. Párniczky Mihály szerint pedig a királynak eleve nem volt szándékában ezek érvényesítése, a jogáról való ilyen mértékű lemondás, ezért a jogszabály szándékoltan „pongyola” megfogalmazása.⁷⁰⁷

Amint arról már ugyancsak szó esett, IV. Béla politikáját kezdetben a birtokadományok visszavételére törekvés, majd a tatárjárás után az ország védelmével is összefüggésben újabb lekötelezésekre irányuló gyakoribb adományozás jellemezte, de más-más okból mindkettő ellenérzést váltott ki a világi előkelők körében.⁷⁰⁸ Később a király és az ifjabb király hatalmi harca tovább fokozza a birtokpolitika jelentőségét, ugyancsak az újabb lekötelezések igénye miatt. Mindeközben a harmadik Aranybullában IV. Béla és fiai ígéretet tesznek a nemesek jogainak (így birtokaiknak) tiszteletben tartására, a korábban elvett várföldek és udvarnoki földek visszaadására, valamint a nemesektől elvett, és a király vagy a királyné szabad népeinek, udvarnokoknak vagy várnépeknek adott birtokok visszaállítására is. E dekrétum mintha kizárná az örökös nélkül elhunyt nemesek és velük immár egylényegű királyi *serviensek* birtokainak királyra szállását, amikor – a szabad rendelkezést meg sem említve – kimondja, hogy ezek birtokai el nem vehetők és senkinek nem adományozhatók vagy örökíthetők mindaddig, amíg arról a király előtt, az örökhagyó rokonai és nemzetsége jelenlétében nem döntenek a jog rendje szerint. E rendelkezések azonban leginkább a Kálmán korát követő, II. András dekrétumainak rendelkezéseitől eltérő gyakorlatot erősítik meg, tehát az öröklés rendjében a birtok eredete szerinti különbségek és az adománybirtoknál a királyra háramlás szabályai – erre utalhat az uralkodó jelenléte – fennmaradnak.⁷⁰⁹

A harmadik Aranybulla speciális szabálya szerint a hadjáratban elhunyt nemes örökös birtokai rokonait, majd nemzetségét illetik, míg vásárolt vagy egyéb módon szerzett birtokairól szabadon (vég)rendelkezhet, és a törvény kifejezetten úgy rendeli, hogy e jószágok a király kezére ne háramoljanak. Párniczky Mihály szerint ehelyütt a bárhogyan szerzett birtok fogalmába az adománybirtok nem tartozik bele,⁷¹⁰ Béli Gábor azonban a XIII. század második feléből több forrást említ, amelyekben e megjelölés kiterjed az adománybirtokra is.⁷¹¹ Ugyanakkor a korábbi törvények és szokásjog alapján, a konkrétan nem rögzített – vélhetően ritka, de elméletileg ki nem zárható – esetben, ha az örökhagyó rokonoknak, nemzetségnek és végrendeletnek is híján van, továbbra sem tarthatunk érvényesnek más szabályt, mint hogy a vagyon a *ius regium* alapján szükségképpen a király kezére szálljon.⁷¹² Ez pedig valamennyi birtokfajtára irányadónak tűnik, mert az adománybirtok mindig magán hordozza a király lappangó dologi jogát, az egyéb módon szerzett és az ősi birtok urafogyottá válása pedig célszerűen a király jogszerzésével zárható ki.

A királyi kézen lévő birtokok mennyiségének hullámozása ellenére a birtok jelentősége a XIII. század végén sem elhanyagolható. Az első kun törvény megparancsolja, hogy a kunok az egyházak, kolostorok, nemesek és más keresztények jogtalanul elfoglalt birtokait adják vissza, majd ezt megerősíti a második kun törvény is, amely ugyanakkor földeket biztosít a kunok letelepedéséhez a Duna-Tisza közén, valamint a Körös, a Maros és a Temes vidékén, ugyanitt nekik ígéri az örökös nélkül elhunyt földművesek és nemesek földjeit erdőkkel, legelőkkel és halászhelyekkel együtt, amelyek – örökös hiányában – királyi adományozásra tartoznának, de

⁷⁰⁷ PÁRNICZKY 1940, 36–37. o.

⁷⁰⁸ KRISTÓ 1976, 106–129. o.

⁷⁰⁹ BÉLI 2000c, 132. o.

⁷¹⁰ PÁRNICZKY 1940, 63. o.

⁷¹¹ BÉLI 2017b, 106–108. o.

⁷¹² BÉLI 2000a, 111–113. o., BÉLI 2000c, 136. o., PÁRNICZKY 1940, 62–63. o.

mindezt csak az egyházak és kolostorok jogainak sérelme nélkül. Utóbbi törvény a kunoknak adja a fenti területeken a tatárjárás óta elhagyatott és hasznát nem hozó nemesi- és várbirtokokat is; de azokért megfelelő ellentételezést ígér a korábbi uraiknak, akiknek továbbá el nem hagyott vagy egyébként jövedelmező birtokaikat is békében meghagyja. Ugyancsak meghagyja a kunoknak a király az ő vagy elődei által adományozott és olyan egyéb birtokaikat, amelyekre jogos és békés birtokukat okirattal tudják igazolni, és visszaadni ígéri továbbá a kunoknak a királyok által korábban elvett és adományozható birtokaikat.

III. András első törvénye ígéretet tesz az egyház birtokainak és javainak megtartására és visszaállítására, minden más erőszakkal elfoglalt birtok visszaállítására, ugyanakkor IV. Béla és V. István valamennyi adományának és IV. László olyan adományainak megtartására, amelyeket a király és tanácsosai törvényesnek és szolgálattal kiérdemeltnek találnak. A további adományozás (ön)korlátozásaként III. András is ígéretet tesz arra, hogy egész várbirtokokat nem adományoz, méltóságokat – amelyek birtokadománnyal is járhatnak – és várakat pedig idegeneknek, vendégeknek, pogányoknak vagy nem nemeseknek nem juttat. Biztosítja e törvényben a nemesek és szászok valamennyi birtoka feletti szabad rendelkezést élők között és halál esetére is, így azok kisebb eshetőséggel szállnak a koronára, birtokvesztéssel járó büntetés esetén pedig lehetővé teszi az ősi birtok megváltását a bűnös rokonai számára. Az egyházi és nemesi birtokok helyreállítását megerősíti az 1298. évi dekrétum is, kiegészítve azt a jogtalanul elfoglalt királyi és királynéi birtokok visszaállításával. Általánosan kimondja az erőszakos birtoksértések tilalmát, ezek megsértőit pedig egyházi kiközösítés és kártérítés mellett az utódok örökrészére is kiterjedően összes birtokaiknak a királyra szállásával és nemesi jogaik elvesztésével – lényegében hűtlenségi büntetéssel – fenyegeti. Az adományozás gyakorlatának immár törvényi, közjogias korlátozását vállalja a király, amikor a jelentősebb birtokadományait a mellé rendelt állandó tanács egyetértéséhez köti, és ígéretet tesz arra, hogy a megüresedő egyházi birtokokat és jószágokat, illetve a végrendelet nélkül meghalt püspökök vagyonát senki, még a király sem foglalhatja el. Ez – az egyházi vagyon egyben, vagyis egyházi kézben tartásának biztosítása mellett – a *fiscalia regum* szempontjából lényegében az egyházi vagyonnak a (szűkebb értelemben vett) királyi jog alóli kivételét jelenti.

Az Árpád-kori dekrétumok rendelkezései leginkább az adományozási gyakorlat – főleg a lehetséges címzettek – körének szűkítésével és az öröklési renddel kapcsolatosak, a birtokadományozás legfőbb szabályozása azonban maga az adománylevél, ami – ahogy arról már szó volt – nem pusztán ajándékozási aktus vagy szerződés, hanem tartalmilag „lovagi kötelezettség a jó szolgálat jutalmazására és politikai célú eljárás a hűség biztosítására, lekötöztetésre”,⁷¹³ formailag közjogias királyi akaratnyilvánítás, privilégium-jellegű rendelkezés, és mint ilyen: törvény. A korona birtokjogához tartozó intézmények körforgásszerű működését pedig jól mutatja, hogy a vagyonkobzásról és az örökös nélkül maradt birtok királyra szállásáról beszámoló oklevelek tárgya is gyakran e birtokok későbbi adományozása. Különös jelenség továbbá a már kézen lévő birtokra kért új adomány (*nova donatio*), amelynek főbb esetei az új király hivatalba lépése után, az adománylevél elvesztése vagy adománylevél hiányában történő jogszerzés esetén kért megerősítések.⁷¹⁴

Bár korábbi ilyen oklevelek is fennmaradtak a XII. század végétől egyértelműen főszabály, hogy az adományozásra adománylevélben kerül sor. Ezek jellegzetes szövegrészei is azonosíthatók: magánszemély adományos esetén jellemzően megjelölik az adományost és érdemeit, a jószágot és tartozékait, az adomány jogcímét és az adomány feletti jogokat,

⁷¹³ DEGRÉ 2009, 153. o.

⁷¹⁴ DEGRÉ 2009, 157. o.

köztük az öröklés rendjét.⁷¹⁵ Ehhez kapcsolódhat a *consensus*, az adományos élők közötti vagy halál esetére szóló rendelkezésére vonatkozó királyi engedély, ami végső soron a korona dologi jogáról, várományáról történő lemondás.⁷¹⁶ Ezek az elemek általában kiegészülnek a harmadik személy jogsérelmének hiányára utaló kitéttel, és gyakoriak a forrásokban a birtokba iktatással kapcsolatos megállapítások is. A magánosnak szóló adományozás általában úgynevezett „tisza” – a hűségen, szolgálaton és érdemeken túlmutató vagyoni ellenszolgáltatás nélküli – és „teljes” – királyi kézből kapott, közvetlen tulajdon- és birtokátruházást jelentő, perlést nem igénylő – adomány formájában történik.⁷¹⁷

E jellegzetes tartalmi elemek közül a korona birtokjoga szempontjából leglényegesebb az adomány feletti jogok keretében az öröklési rend meghatározása. Ennek korai példája II. Géza 1156 körüli, Godfrid és Albert számára szóló adománya, amely szerint a nekik adományozott javakat sem a következő királyok, sem az ispánok el ne vegyék tőlük, hanem fiaiknak és azok utódainak megmaradjanak.⁷¹⁸ Az örökösök pontosabb meghatározásával II. András korától találkozunk, amikor megjelenik az „örökjoggal, fiak és örökösök fiai, örökösök általi” birtoklás, és ehhez hasonló megjelölések,⁷¹⁹ amelyek lényegében a Szent István által biztosított szigorúbb lemenő öröklést tükrözik. A XIII. század későbbi gyakorlatában aztán a „neki és általa örököseinek és örökösei leszármazottainak” fordulat válik általánossá,⁷²⁰ ami – kiegészülve a *consensus* gyakorlatával is – továbbra is szűkebbnek látszik a Kálmán első dekrétumában meghatározott, fiúgyermek hiányában az adományos fivéreit is magában foglaló jogutódlási rendnél.⁷²¹ És ugyan Párniczky Mihály a Kálmán által engedett öröklési rend érvényesülését látja ott, ahol a fivérek adományként kapják a királytól fiúgyermek hátrahagyása nélkül elhunyt fivérük korábbi adománybirtokát,⁷²² ezek az esetek azonban éppen azt mutatják, hogy a fivérek automatikusan nem öröklik meg az adománybirtokot, éppen ezért kérnek arra utóbb ők is királyi adományt, vagy még életében az eredeti adományos a király hozzájárulását a fivérek majdani örökléséhez.

A XIII. század második felében az örökösök sorának megjelölése helyett számos adománylevélben arra vonatkozó királyi engedélyt találunk, hogy az adományos a birtokról rendelkezzen. IV. Béla egyik 1263. évi adománylevelében arra ad engedélyt László honti főesperesnek, hogy a neki adományozott birtokról a saját vásárolt javaihoz hasonlóan szabadon rendelkezzen, illetve szabadon ossza szét azt.⁷²³ IV. László 1277. évi oklevele szerint pedig László esztergomi prépost az oklevélben adományozott és más, akár adományos, akár vásárolt birtokait szabadon eladhatja, örökítheti és rendelkezhet róluk élők között, illetve azokat saját vagy másik egyháznak hagyományozhatja.⁷²⁴ Ez a királyi *consensus*, a korona lappangó dologi jogáról, az adománybirtok majdani visszaháramlása iránti várományról való lemondás. Ennek azonban létezik egy gyakoribb alakzata is, méghozzá már a XI. század végétől kimutathatóan, amikor a király nem előre, az adományozással egyidejűleg, az adománylevélben mond le a dologi várományáról, hanem az adományozást követően, az adományos kérésére – általában éppen azért, mert az adománybirtok szokásos öröklési rendje szerinti örökösök nem lennének – adja meg a *consensust*.⁷²⁵ Az ilyen hozzájárulás vagy

⁷¹⁵ BÉLI 2000c, 77–82. o.

⁷¹⁶ BÉLI 2000a, 108. o.

⁷¹⁷ BÉLI 2000c, 75–77. o.

⁷¹⁸ CD VII/5., 119–120. o.

⁷¹⁹ BÉLI 2017b, 99. o., CD III/1., 21–22. o.

⁷²⁰ ÁÚO III., 272–273. o., ÁÚO V., 122–123. o., ÁÚO VII., 34–35. o., ÁÚO XI., 256–258. o.

⁷²¹ BÉLI 2017b, 100–105. o.

⁷²² PÁRNICZKY 1940, 30. o.

⁷²³ ÁÚO VIII., 61–62. o.

⁷²⁴ ÁÚO XII., 202–204. o.

⁷²⁵ BÉLI 2017b, 99–108. o.

joglemondás jellemzően – de az oklevelekben nem mindig kifejezetten – a fiú leszármazók nélküli halál esetére szól, nem ritkán konkrétan megjelöli a lehetséges jogszerzőket, de nem egyszer egyidejűleg szól adománybirtokokról és egyéb (vásárolt és öröklött) javakról is, vagy esetleg egyáltalán nem is adománybirtokra vonatkozik.⁷²⁶

A *consensus* valódi érvényesülési területe azonban dologi jogi szempontból – akár az adományozáskor, akár azt követően történik – az Árpád-kori öröklési rendben nyilvánvalóan az adománybirtok. Egyéb esetben ugyanis, ahol a király ugyancsak (törvényes vagy végrendeleti) örökösök hiányában, de – végső, szükségképpen – örökösként jelenik meg, engedély legfeljebb a törvényes öröklési rend és a végrendelkezési jog tágitására, attól való eltérésre, illetve közületeknek – amelyek esetében a majdani örökös nélküli elhalálozás kizárható – történő juttatásra korlátozódhat. A király számára azonban – e legutóbbi eset kivételével – megmarad, legfeljebb meghosszabbodik az öröklési címen történő szerzés várománya. Ezzel szemben valódi, de feltételes joglemondás történik az adománybirtok esetén, amennyiben ugyanis az adományos a *consensus* alapján rendelkezik az adománybirtokról – itt a feltételeesség –, úgy az adományostól történő szerzéssel az új birtokos tekintetében az adománybirtok öröklési szempontból elveszíti e jellegét, így az a továbbiakban a király dologi jogával nem terhelt, kikerül az adománybirtok öröklési rendjéből, végső esetben (örökös hiányában) sem dologi jogon, hanem legfeljebb öröklés útján, az urafogyott vagyona alkalmazandó *caducitas* szabályai szerint szállhat a királyra.

A dekrétumok és egyéb oklevelek alapján látható tehát, hogy az örökös nélkül maradt birtok király általi megszerzése körében dologi jog és öröklési jog találkozik. A korona birtokjogát alaposan vizsgáló Párniczky Mihály felhívja a figyelmet arra, hogy az adománybirtok visszaháramlása (*devolutio*) és a törvényes öröklésben az urafogyott birtok király általi öröklése (*caducitas*) különböző birtokszerzési formák, utal azonban arra is, hogy más szerzők – Murarik Antal, Hajnik Imre, Illés József, Szladits Károly – éppen a két eset hasonlóságát, a király általi törvényes öröklés háramlási jellegét, illetőleg az okleveles forrásokban a szignifikáns elkülönülés hiányát emelik ki.⁷²⁷ A törvényes öröklés szabályainál elvi síkon Béli Gábor is elhatárolja a két esetet, minthogy az urafogyott vagyona, ami a törvényes és végrendeleti örökös hátrahagyása nélkül elhalt örökhagyó ősi és (adományozáson kívül) szerzett vagyona lehet, a király örököl; míg az adományos jószág – mivel azon a királynak, illetve a koronának mindvégig dologi joga áll fenn – nem válik urafogyottá, így nem öröklési, hanem dologi jogon száll vissza.⁷²⁸ Eszerint a korona birtokjoga a dologi jogi szerzésére szűkül, míg a *caducitas* öröklési jogi intézmény. A két jelenség azonosítása azonban olykor problémás, főleg ha a források nem írják le a birtok eredetét. Párniczky például a király öröklési jogát mutató forrásként említi V. István 1270. évi, Máté aranymívesnek címzett adománylevelét, amely általános jelleggel kimondja, hogy az örökös nélkül elhalt nemes földjének és birtokának „a király kezére kell szállnia”, azonban a forrás tartalma arra utal, hogy az érintett birtok az elhunyt Salamon által örökölt adománybirtok volt, ami – szemben a vásárolt birtokkal egy tekintet alá eső, királyi jóváhagyással elidegenített adománybirtokkal – nem vesztette el adományi jellegét.⁷²⁹

Mindezek alapján *caducitas* és *devolutio* lényegét funkcionális megközelítésben, a király hatalmának gazdasági megalapozása szempontjából az alábbiak szerint látom. A *caducitas* esetében a szokásjog és az írott jog által meghatározott törvényes öröklési rendben – ami a *lex generalis* – az urafogyott vagyont a király (korona) szerzi meg. Ehhez képest a *devolutio*

⁷²⁶ ÁÚO III., 21–22. o., ÁÚO VI., 569–570. o., ÁÚO VIII., 26–28., 303–304. o., ÁÚO XI., 375–376., 434–437.

⁷²⁷ PÁRNICZKY 1940, 17. o.

⁷²⁸ BÉLI 2000c, 136. o.

⁷²⁹ ÁÚO III., 237–238. o., PÁRNICZKY 1940, 49. o.

esetében, ha a király nem mond le az adománybirtokhoz kapcsolódó dologi jogáról, úgy meghatározza az öröklés különös rendjét. Fenntartva azt a megállapítást, hogy a királyi adomány az Árpád-korban a királyi akarat megjelenéseként tulajdonképpen törvény, így az adománybirtok efféle öröklési rendje is – igaz, privilegiális jellegű – törvényes öröklési rend, méghozzá a törvényes öröklés általános rendjéhez képest *lex specialis*.

A *caducitas* inkább hasonlít a mai jogunkban az állam szükségképpen örököskénti megjelenéséhez, minthogy a törvényes örökösök körét ésszerű határok közé szorítva kizárja, hogy egy értékes vagyonelem uratlanná, bizonytalan jogi helyzetűvé váljon, egyben véd az elaprózódás ellen, így célszerűségi-jogbiztonsági kérdés is. A *devolutio* esetében viszont a birtokban megtestesülő gazdasági hatalom látszik elsődlegesnek, mivel a dolog állagáról az adományozó király meghatározott személyi kör javára ugyan lemond, de ez nem korlátlan és feltétlen, hanem a birtok a *consensus* közbejöttének kivételével a lehetséges örökös kör kimerülése esetére mindvégig a királyra néz, várománya van a dolog állagára, amellyel a visszaháramlás után ismét rendelkezhet. Valójában azonban mindkét funkció igaz a *caducitas* és a *devolutio* jelenségére is: mindkettőnek feltétele egy – részben különböző – törvényes öröklési rend kimerülése, mindkettő megakadályozza a bizonytalan jogi helyzet – a tényleges uratlanság – létrejöttét, és mindkettő biztosítja a királynak a dologban megtestesülő gazdasági értéket, ami politikai hatalmának gazdasági alapját képezi. Elfogadva a patrimoniális államszemlélet megállapítását, miszerint az Árpád-kori hatalom közjogi rendjét – főleg a gazdasági jelentőségű intézmények körében – magánjogias elemek szövik át, nem látom elvi akadályát annak sem, hogy a dologi jellegű *devolutio* mellett a *caducitas* öröklési jellegű jelenségét is a tágabb értelemben vett *ius regium* egyik részjogosítványának tekintsük, minthogy ez is a király (egyébként magánjogias) közjogi hatalmát gazdasági-politikai előny biztosításával megalapozó jogintézmény.

A birtokadományozás kapcsán ki kell emelni végül azt is, hogy adományban nemcsak természetes személyek részesülnek, hanem egyházi és világi közületek is. Példának okáért a királyi *hospes*közösségek közül – egyidejű vagy korábbi – birtokadományra utal a petriniaiak, a boroskrakkóiak és magyarigeniek, a barsiak, a zágrábiak, a pestiek, a dobronyaiak és bábaszékiek, a besztercebányaiak, a késmárkiak, a győriek, valamint a pozsonyiak privilégiuma is. A közületek birtokadományai esetében értelemszerűen nem az öröklés vagy háramlás kérdése merül fel, hanem az ellenszolgáltatás és a földhöz kapcsolódó haszonvételek vizsgálандók. A *hospes*kiváltságokban például – az alattvalói hűség általános kötelezettsége mellett – gyakran találunk kifejezetten valamely adományhoz kapcsolt kötelezettséget, de arra is van példa, hogy e népek a szükségleteik és szolgáltatásaik fedezetére kapnak legelőket, kaszálókat, erdőket, vagy akár falvakat azok népeivel. A zágrábiak 1242. évi kiváltságában például IV. Béla megparancsolja, hogy a Grech hegyet falakkal erősítsék, ugyanakkor ellátásukra nekik adja a hegy körüli földeket.⁷³⁰ A győriek pedig, hogy megjavítandó épületeikhez kellő vesszejük és cölöpjük, valamint művelésre több földjük legyen, 1271-ben V. Istvántól megkapják a Dunán a várral szemben fekvő szigetet népeivel, erdőivel, legelőivel és halászhelyeivel, valamint a Malomsok és Terendoiul nevű földeket.⁷³¹ Arra is van példa, hogy az oklevél bevezető részéből derül ki az adományozás oka is, mint a pozsonyiak 1291. évi oklevele esetében, amely arra utal, hogy e *hospes*ek a tatárjárás és a későbbi háborúk során „szétszórattak és otthonuk felégetése és más vagyonaik elpusztítása során nagy károkat szenvedtek”.⁷³²

⁷³⁰ MA, 451–455. o.

⁷³¹ MA, 526–529. o.

⁷³² MA, 623–627. o.

A haszonvételek körében saját birtokaikon a szabad favágás és kőhasítás jogát kapják 1243-ban a zólyomi, 1244-ben a korponai, 1254-ben a dobronyai és bábaszéki *hospesek*; a gölncibányaiak 1290-ben ezek mellett a halászat jogát is, a vasváriak pedig 1279-ben a Graba erdőben a fagyűjtés, széna- és fűkaszálás, valamint a víz hasznai szedésének jogát.⁷³³ A beregszásziak 1247. évi oklevelük alapján fát vághatnak és élvezhetik a föld hasznait „mind a hegyekből, mind a völgyekből és vizekből valamint máshonnan, ameddig egy nap alatt disznókkal és birkákkal a Beregh erdőtől el lehet jutni”, a beszercebányaiak 1255. évi privilégiuma pedig megengedi, hogy „egész Zólyom megye területén, a határaikon belül kutathassanak aranyat, ezüstöt és minden más fémeket; mind a földeken, mind a ligetekben, erdőkben és réteken, és a fent mondott határokon belül szabadságuk legyen minden tevékenységet folytatni”, kifejezetten kizárja azonban e körből a vadászatot és a halászatot.⁷³⁴ Egyedülálló rendelkezés a nagyszőlősiak 1262. évi kiváltságlevelében, amellyel elnyerik erdőkben a szabad vadászat jogát a vadászható fajok – zerge, farkas és róka – megjelölésével.⁷³⁵ A győriek 1271. évi oklevele a Dunán, a pozsonyiak 1291. évi oklevele pedig a Csallón engedi kikötő telepítését – utóbbi esetben kifejezetten említve a halászhajók tartását is –,⁷³⁶ ami alighanem a folyami kereskedelem és a halászat jogát is magában hordozza.

Bár a személyeknek juttatott királyi birtokadományok jellemző fordulata szerint az adományozás a föld minden tartozékával és hasznaival együtt történik, e forrásokban is találhatók csupán egyes haszonvételekről szóló rendelkezése, mint IV. László két, egyaránt 1285. évi, Simon fia Györgynek szóló adománylevelei, amelyek Sóvár, Sópatak és más helységek mellett kifejezetten az adományosnak juttatják az ottani sóbányát vagy sóvermet is.⁷³⁷ A fenti példákban is látható, hogy a birtokadományozás nem terjed ki automatikusan valamennyi haszonvételekre. A föld jelentősebb és általában a víz hasznainak szedését ugyanis az Árpád-korban a királyok még igyekeznek regáléként kezelni.⁷³⁸ Ez nem jelenti azt, hogy ilyen jogot egyáltalán ne adományoznának, és minden jogot maguknak tartanának meg, de e körben még a jelentősebb települések is ritkán szereznek jogosultságot, és annak érvényesülési körét is a kiváltságlevelek többé-kevésbé pontosan meghatározzák. Árulkodó példa az előbbiektől, hogy a nyersanyagokból széleskörű haszonvételi jogot nyerő beszercebányaiak oklevelében IV. Béla kifejezetten megtiltja a vadászatot és a halászatot. A magánosokhoz köthető birtokok tekintetében pedig kiemelhető III. András 1296. évi oklevele, amelyben a Kapolcs ispán fia, Péter domoszlói földjén talált vasbányáról rendelkezve – miután arról tudomást szerzett – engedélyezi, hogy oda *hospesek* gyűljenek királyi engedéllyel, és a király oltalma alatt ott munkálkodjanak más *hospesek* hasonló szabadságai szerint.⁷³⁹

3. A hűtlenség miatti vagyonkobzás

Szent István korát követően a hűtlenség és az amiatti vagyonkobzás – a feltehetően folyamatosan létező gyakorlat ellenére – a dekrétumokban csak a XIII. században jelenik meg újra, és a *confiscatio* gyakorlatát tükröző oklevelek is az első Aranybulla előtti évektől kezdve

⁷³³ CD IV/1., 329–333. o., MA, 482–484., 551–554., 613–614. o.

⁷³⁴ MA, 471–472., 489–491. o.

⁷³⁵ ÁÚO VIII., 31–32. o.

⁷³⁶ MA, 526–529., 623–627. o.

⁷³⁷ ÁÚO XII., 434–441. o.

⁷³⁸ DEGRÉ 2009, 74. o., ERDÉLYI 1936, I. k. 457–458. o., KRISTÓ 2007, 180. o.

⁷³⁹ ÁÚO X., 210. o.

maradtak fenn nagyobb számban.⁷⁴⁰ E források jellegzetesen a hűtlenség miatt a királyra kezére szállt birtok további sorsáról rendelkező királyi adománylevelek. A korai forrásanyagból említésre érdemes példa III. István 1162. évi oklevele, amelyben Farkas nevű korábbi soproni várszolgát adományokkal jutalmazza, amiért az a Kapu nevű várat elfoglalni szándékozó hűtlenekkel szemben a király mellé állt, és azok hűtlenségét sorban nyilvánvalóvá tette.⁷⁴¹ Gyakori e forrásokban a király, illetve a korona – Bónis György nyomán így együtt: az állam⁷⁴² – iránti hűség jutalmának és a hűtlenség megtorlásának szembeállítása, mint II. András 1223. évi, Gergely és István ispánok adományáról szóló levelében: „jogos és ésszerű, hogy a hűtleneket és az igazságtalanság hajszolóit gyökerestől kiirtsuk és elpusztítsuk, a jókat és az igazságosságot szeretőket pedig, akik hűségesen cselekednek kellő időben az országnak és a király koronájának hasznára, bőkezű ajándékokkal ékesíteni ne késlekedjünk”.⁷⁴³

Az 1222. évi Aranybulla a *confiscatio* tekintetében is kijelöl bizonyos kereteket, eszerint a királyi *serviensek* birtokait feldúlni nem lehet bírói ítélet nélkül, a nemesek birtokainak elkobzásáról pedig a nádor is csak a király tudtával dönthet. E rendelkezések értelemszerűen – sőt, Szent István törvényei alapján alapvetően – a hűtlenségi büntetésre vonatkozhatnak. A királytól az ifjabb királyhoz költözésre vonatkozó rendelkezésből és az ellenállási záradékból pedig annak ígérete is kiolvasható, hogy a *serviensek* efféle magatartását nem fogják hűtlenségnek tekinteni és akként büntetni. A második Aranybulla általánosabb megfogalmazásban tartja fenn a birtokok bírói ítélet nélküli elkobozásának tilalmát, és e rendelkezés megsértésének esetén a jogtalanul elvett javakat visszaadni ígéri a birtokosnak. A nemesek birtokainak elkobzására irányuló eljárás király tudomása nélküli befejezésének tilalmát pedig immár általánosan, bármely bíróra nézve fogalmazza meg, aminek magyarázatául a nádor bírói jogkörének változására és az országbíró ítélkezési hatáskörének szélesedésére utaló rendelkezések szolgálnak. A korona birtokjoga szempontjából talán legjelentősebb rendelkezése a második Aranybullának az, amely kimondja, hogy ha valakit bírói úton elítéltek, a király akaratától függ, hogy az elítélt – *confiscatio* alá eső – birtokait magának tartja meg, vagy tetszése szerint mások között osztja szét (eladományozza). Ez a gyakorlat egyébként – ésszerűsége és gazdasági megfontolásból – legalább részben bizonyosan létezett korábban is. II. András 1224-ben a Gergely és István ispánoknak szóló adománylevelében⁷⁴⁴ csak úgy rendelkezhet a hűtlen Domald birtokairól, hogy azok még értéket képviselnek, tehát tényleges és gazdasági értelemben sem kerültek elpusztításra, de már Szent István legendáiban arról olvashatunk, hogy a király a Veszprém környéki csatában legyőzöttek vagyonát a pannonhalmi apátságnak adományozta.⁷⁴⁵ Az 1231. évi dekrétum további kitétele azonban, miszerint a király nem akarja, hogy a birtokvesztésben marasztaltak falvaira tüzet bocsássonak, a *confiscatio* alá eső vagyon elpusztításának immár kifejezett és feltétlen tilalmát jelöli, garantálva e javak gazdasági értékének további kihasználását.

A harmadik Aranybullában a korona birtokjoga tekintetében II. András dekrétumainak több rendelkezése visszaköszön. IV. Béla és fiai is ígéretet tesznek a nemesek előjogainak tiszteletben tartására és velük szemben a törvényes rend betartására – így nyilván a birtokdúlás, vagyonkobzás korábban írt korlátainak tiszteletben tartására is. A IV. Béla és István ifjabb király közötti konfliktusok fényében külön jelentős annak ismételt deklarálása, hogy a nemesek, akik erre engedélyt kértek és kaptak, szabadon mehetnek a királytól annak fiához vagy fordítva, és emiatt nem kell birtokaik pusztulásától, lényegében hűtlenné

⁷⁴⁰ PÁRNICZKY 1940, 32. o.

⁷⁴¹ SOPRON I., 2–3. o.

⁷⁴² BÓNIS 2003, 82–83. o.

⁷⁴³ ÁÚO VI., 419–420. o.

⁷⁴⁴ ÁÚO VI., 419–420. o.

⁷⁴⁵ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 37–38. o.

nyilvánítástól tartaniuk. III. András első törvénye a birtokvesztéssel járó büntetés esetén – legalábbis az ősi birtokok esetében – lehetővé teszi annak megváltását a bűnös rokonai számára. Az 1298. évi dekrétum pedig az egyházi és nemesi birtokok, valamint a jogtalanul elfoglalt királyi és királynői birtokok helyreállítását vagy az újabb erőszakos birtoksértések tilalmát megsértőket egyházi kiközösítés (*excommunicatio*) mellett királyi büntetésként a kártérítés levonását követően az utódok örökrésze is kiterjedően összes birtokaiknak a királyra szállásával és nemesi jogaik elvesztésével – tehát lényegében hűtlenségi büntetéssel fenyegeti. Ugyanakkor a király is kiközösítés terhét veszi magára, ha az e körben tett ígéreteit nem teljesítené. A korona javára történő birtokvesztéssel fenyegeti e törvény azt is, akinek birtokán a király vagy a nádor engedély nélkül épített és le nem rombolt erődítményt talál, aki a korábban elkövetett hatalmaskodása miatti sértetti megbocsátást elégtétel adása helyett erőszakkal csikarja ki, és ezzel hűtlenség bélyege alá esik, aki a IV. László kora óta állított vámok eltörlése ellenére saját birtokán ilyen vámot szed, valamint a pénzhamisítókat. A hűtlenségi cselekmények büntetése körében pedig egyértelművé teszi e törvény, hogy a bűnösnek minden vagyona – az okozott kár károsultak javára történő levonása után – a király kezére száll, méghozzá olyan szigorú módon, hogy a bűnösnek örökösei a szülői vétek miatt törvényes örökrészüktől megfosztva nem számítandók a nemesek közé, és nemesi jogokat nem gyakorolhatnak (igaz, Kristó Gyula rámutat, hogy a dekrétumnak elsősorban a bárók ellen irányuló rendelkezései a gyakorlatban nem igazán tudtak megvalósulni, amikor a lassan kialakuló tartományurasság szükségszerűen került szembe a királyi hatalommal⁷⁴⁶).

A korona birtokjogát alaposan vizsgálva Párniczky Mihály arra a következtetésre jut, hogy a *confiscatio* tekintetében az Árpád-korban a gyakorlat többé-kevésbé megfelel az írott törvényeknek; de kisebb kilengésként például Szent Istvánnak az ártatlan fiak osztályrészét érintetlenül hagyó rendelkezése nem mindig érvényesül maradéktalanul, illetve olykor – például II. András korában – elszaporodnak az önkényes vagyonkobzások (amelyeket esetleg utóbb részben korrigálnak a királyok, amire ígéretet fogalmaz meg a második Aranybulla is).⁷⁴⁷ A másik kimutatható tendencia az, hogy amíg a hűtlenség kezdetben a felségsértést és felségárulást jelenti, annak lényege az Árpád-kor végére a kiszélesedik, e deliktumok közös ismertetőjele már a „hazafiatlan, államellenes vagy súlyosan társadalomellenes” magatartás, és a XIII. század során válik általánossá az oklevelekben a hűtlenség bélyegére utaló *nota* (vagy *nomen*) *infidelitatis* kifejezés, amelynek szokásjogi gyakorlatban megjelenő esetei utóbb beépülnek a dekrétumokba is.⁷⁴⁸ A felségsértés, árulás és lázadás esetköre mellett az okleveles források alapján idővel ide sorolható a hűtlenséggel való rosszindulatú bevádolás (1232), a határvidéken a védelemért felelős személyek kihágásai (1256), a királyi oklevelek hamisítása (1259) és a pénzhamisítás (1263).⁷⁴⁹ A szokásjogi gyakorlat dekrétumokba épülése nemcsak a hűtlenségi esetek bővülésében látható. Az 1222. évi Aranybulla rögzíti, hogy a feleség hitbére kívül esik a királyi jog, így a *confiscatio* érvényesülési körén, azonban II. András már 1221-ben visszaadta a vétlen Tota asszony elkobzott hitbérét, amelytől férje, Korlát fia Benedek hűtlensége miatt fosztották meg.⁷⁵⁰ Az 1298. évi dekrétumban rögzített szabályt pedig, miszerint a hűtlen rokonai nem válthatják meg annak elkobzott vagyonát, már a Vechezlov fia György hűtlenségét említő 1244. évi oklevél is leírta.⁷⁵¹

A források alapján a hűtlenség büntetése főszabályként fő- és jószágvesztés, de utóbbi elem a királyság korai időszakában más súlyos deliktumok esetén is megjelenik, az Árpád-kor végére

⁷⁴⁶ KRISTÓ 2007, 272–273. o.

⁷⁴⁷ PÁRNICZKY 1940, 22., 38., 42., 63–64. o.

⁷⁴⁸ BÉLI 2000c, 179. o., PÁRNICZKY 1940, 39–40., 54–55., 62–64. o.

⁷⁴⁹ ÁÚO VI., 506–507. o., ÁÚO VIII., 50–55. o., CD IV/2., 493–495. o., HO I., 32. o.

⁷⁵⁰ CD III/1., 316–320. o.

⁷⁵¹ ÁÚO XI., 334–335. o.

pedig megkülönböztethetők bírságos (hűtlenség), jóvátételi (becstelenség) és vegyes (nagyobb hatalmaskodás) alakzatai; továbbá amíg nagyobb hatalmaskodás esetén a vagyoni büntetés melletti fővesztés rendszerint megváltható, a hűtlenség eseteiben ez eleinte kizárt, és csak az Árpád-kor végére mutat enyhülést a gyakorlat.⁷⁵² Mindezekről különbözik a XIII. század első felétől kezdve a közönséges gonosztevők főbenjáró büntetése, mivel őket is személyükben és vagyonukban ítélik, de vagyonuk nem a kincstárra, hanem két(harmad) részben a bíróra, harmadrészben a sértettre száll.⁷⁵³ Továbbá amíg hűtlenségi ügyekben – legalábbis eleinte – a király személyesen ítélkezik, hatalmaskodási ügyekben már korábban érvényesül a nádor kialakuló általános bírói funkciója, a közönséges gonosztevők kiirtása pedig a XIII. század második felétől a nádori törvényszék elsődleges feladata.⁷⁵⁴

A hűtlenségi deliktumok esetében az egyházi kiközösítés megjelenésének magyarázata Párniczky Mihály szerint az, hogy (főleg az Árpád-kor végére) a király gyakran megelőgszik a vagyonbüntetés végrehajtásával, és a bűnös életét mások közbenjárására vagy anélkül is, kegyelemből meghagyja”.⁷⁵⁵ E kegyelem – a király méltóságából fakadóan széleskörű mérlegelési lehetősége szerint – többféleképpen megnyilvánulhat. Kálmán herceg 1228 körül kelt oklevele szerint például Ompud fia Lőrinc, aki hogy haszonhoz jusson, huszonnégy falut felégetett és két egyházat lerombolt, (II.) András király ítélete alapján személyében és minden birtokában marasztalódott, de végül kegyelemből csak Lipow nevű birtokát vesztette el.⁷⁵⁶ 1255-ben IV. Béla oklevele arról számol be, hogy a király a Buchk nevű birtokot, amely korábban a hűtlenségbe esett Simon báné volt, irgalmasan visszaadta Simon bán vétlen fiának, Jánosnak, míg Dame és Renold fiait, akik időközben megkapták ezt a birtokot, Barchan nevű földdel kárpótolja.⁷⁵⁷ Nem fővesztéssel, hanem az ország védelmében vezetett hadban veszti életét 1277-ben Gutkeled nembeli Joachim is, akinek hűtlenségi cselekményeiről IV. László 1274-ben több oklevélben is beszámol,⁷⁵⁸ majd 1286-ban visszavonja és érvénytelennek nyilvánítja valamennyi kiváltságát és oklevelét, amelyek Joachim hűtlenségéről szólnak, mondván, a királyi fenség ellen semmilyen hűtlenséget nem követett el, sőt, „sokféle szolgálat érdemeivel mindenkor fenségünknek kívánt tetszeni”.⁷⁵⁹

Minthogy a hűtlenségi deliktumok lényegében a király közjogi méltóságát sértik, fontos kiemelni, hogy a *confiscatio* még a fővesztés mellőzése esetén sem szimbolikus büntetés vagy egyszerű bírság. A vagyonkobzás célja ugyanis nemcsak a vagyon, hanem a vagyonképesség elvonása, és a hűtlenségben marasztalás – az esetleges kiközösítés mellett – a tisztségek, kiváltságok, öröklési képesség, gyámképesség és atyai hatalom elvesztését is eredményezi. Párniczky Mihály megfogalmazásában a vagyonkobzás jelentősége gazdasági szempontból abban áll, hogy a király elvonja az ellenszegülők gazdasági hatalmának alapjait.⁷⁶⁰

4. A fiskális politika egyéb megnyilvánulásai

A királyi birtokok állaga és tényleges haszna, valamint a korona birtokjogának aktív, kiadási és bevételi elemei mellett már az Árpád-kor kezdetén megmutatkoznak további fiskális

⁷⁵² BÉLI 200b, 175., 179–180. o.

⁷⁵³ PÁRNICZKY 1940, 56–57. o.

⁷⁵⁴ BÉLI 2000c, 234–235. o., BÉLI 2008, 94–104. o., BÉLI 2011, 53. o., DEGRÉ 2009, 113., 115. o.

⁷⁵⁵ PÁRNICZKY 1940, 54. o.

⁷⁵⁶ ÁÚO I., 256–257. o.

⁷⁵⁷ ÁÚO VII., 384–385. o.

⁷⁵⁸ ÁÚO IX., 71–75. o., ÁÚO XII., 88–90., 111–113. o., CD V/2., 206–208. o.

⁷⁵⁹ ÁÚO IX., 444. o.

⁷⁶⁰ PÁRNICZKY 1940, 20. o.

jellegű királyi-kincstári (állami) bevételek és az ezekre vonatkozó rendelkezések. A tágabb értelemben vett királyi jog e sokféle elemeinek csoportosításához segítségül hívható Párniczky Mihálynak a középkori jogok királyi előjogaira vonatkozó nemzetközi kitekintésében a longobárd hűbérjog alapján leírt felsorolás: adók, vámok, halászati- és sójövedék szedése, a városok szolgáltatásai, illetőleg a (vagyonkobzástól különböző, bírságos jellegű) vagyoni büntetés.⁷⁶¹ A hazai viszonyokhoz igazítva, a *fiscalia regum* itt tárgyalandó elemeiként megkülönböztethetjük az adó-jellegű királyi bevételeket, az alattvalóknak illetve egyes csoportjaiknak, közösségeiknek nem pénzbeli vagy terménybeli szolgáltatásait, valamint a *confiscatio*tól különböző, lényegében annál enyhébb vagyoni büntetéseket.

Az Árpád-kor adó-jellegű intézményei közül tán a legismertebb a tized, amelyre vonatkozó utalások már Szent István második dekrétumában, a pécsváradi apátság alapítólevelében és a pannonhalmi kiváltságlevélben, valamint első királyunk legendáiban is találhatók. A későbbi dekrétumok közül pedig kifejezetten említi a tizedet Szent László úgynevezett első törvénye, Kálmán első törvénye, az első és a második Aranybulla, valamint III. András első törvénye is. Egyházi vonatkozása miatt azonban a tized megállapításának és fizetésének szabályai, illetőleg adó-jellegének kérdése az egyházzal kapcsolatos jogoknál kerülnek tárgyalásra.

Igazgatási eljáráshoz kapcsolódó adó-jellegű bevételről szól Szent László úgynevezett harmadik törvényének rendelkezése, miszerint ha a várakba begyűjtött szökött javakért gazdájuk az előírt módon és határidőben megjelenik, és azokat a törvényben meghatározott áron visszaváltja, az ár harmada az ispánt, kétharmada a királyt illeti, ha pedig a gazda nem jelentkezik, a javakat ugyanilyen arányban eredetben kell elosztani. Néhány évvel később Kálmán első dekrétuma rögzíti, hogy a vármegyékben szedett – a gazdagabb és szegény kereskedők, valamint a saját termésüket áruba bocsátók tekintetében is különböző mértékű – vámok harmada az ispánt, kétharmada a királyt illeti. A tizedre vonatkozó szabályokból pedig kiolvasható, hogy a vámok és a királyt illető egyéb adójellegű befizetések (*vectigalia*) elosztása a vámokkal egyezően történik, és alighanem ez a helyzet a szabadok dénárjaival is, amit e törvény szerint megyéjében az ispán gyűjt össze századosi kerületenként, majd azt emberével Szent Mihály napjáig Esztergomba küldi, és onnan történik az ispáni részek visszaosztása. Továbbá e törvény a szabadok dénárjai tekintetében különbséget tesz a korábbi szokás szerint továbbra is nyolc dénárt, illetve a négy dénárt fizető szabad népelemek között, és megkülönbözteti a mások földjein dolgozó, csak szabadságukért fizető szabadokat és a *hospes*eket a várak szolgálónépeitől, akik szabadságuk és munkaváltság fejében is fizetnek.

Itt kell kitérni a királynak járó juttatások adó-jellegével kapcsolatos nézetkülönbségekre. Hóman Bálint éppen a szabadok dénárjai kapcsán mutat rá, hogy vele szemben Erdélyi László a szabadok dénárjait és más, pénzben vagy természetben szedett évi rendes gyűjtéseket nem adónak, hanem földesúri jövedelemnek tekinti.⁷⁶² Ugyanakkor például Hóman is elismeri az ökörpénz és az ünnepi ajándék magángazdasági jellegét, amely előbbiről Erdélyi is azt emeli ki, hogy annak rendkívüli ajándék volta mellett szembetűnő földesúri jellege, minthogy a székelyeket királyi birtokokra telepítették.⁷⁶³ Mivel azonban az Árpád-korban a király közjogi hatalma magánjogias elemekkel átszőtt, annak gyakorlása a királyi birtokok földesúri igazgatásától nehezen választható el, így alighanem el kell fogadnunk azt is, hogy a királynak fizetendő – és akkoriban praktikusán többnyire a birtokokhoz kapcsolódóan megállapított – terhek adó- illetve földesúri juttatás jellege nem mindig különíthető el élesen. Mitöbb, az uralkodó méltóságának a korabeli forrásokból kiolvasható felfogása alapján inkább azt látom kijelenthetőnek, hogy a király (közjogi) méltósága a királyi birtokok és azok népei

⁷⁶¹ PÁRNICZKY 1940, 6. o.

⁷⁶² ERDÉLYI 1912, 3–4., 65. o., HÓMAN 1913, 189–190. o.

⁷⁶³ ERDÉLYI 1912, 13. o., HÓMAN 1913, 189. o.

vonatkozásában sem engedi meg azt, hogy a király csupán földesúrként, és ne uralkodói méltósága teljességében jelenjen meg e viszonyrendszerben. Ez önmagában kisebbítheti a királynak járó juttatások adó- vagy földesúri jellege éles elkülönítésének jelentőségét, hozzátevése azt is, hogy az e juttatásokra vonatkozó királyi rendelkezések rendre általános megfogalmazásúak, nem szorítkoznak kifejezetten a királyi birtokokra, és megjelenési formájuk sem valamiféle földesúri magánrendelkezés, hanem a közhatalom gyakorlásának során megjelenő, közjogi jelentőség többletével bíró aktusok, törvények. Minthogy azonban az adó fogalmának is többféle megközelítése, kritériumrendszere lehetséges, adók helyett célszerű a mértéktartóbb adó-jellegű juttatások kifejezés használatára szorítkozni.

Az 1222. évi Aranybullában II. András ígéretet tesz arra, hogy a serviensek birtokai után és az egyházi népektől sem szabadok dénárjait, sem más jogcímen begyűjtést nem eszközöl, majd lényegében megismétli ezt a második Aranybullában is azzal, hogy megígéri az újonnan bevezetett és a rendkívüli adók eltörlését is. Később a nemesek – és velük immár egyként a *serviensek* – adómentességét sommásan megerősíti az 1267. évi dekrétum is. Ugyanakkor II. András törvényei egyes királyi jövedelmeket megjelölve és azok biztosítékaként megfogalmazzák azt a parancsot is, hogy az ispánok csak azt élvezzék, ami hivatalukat illeti, míg a csöböradó, a vámok, az ököradó és a vár jövedelmének kétharmada a királyt illesse. A második Aranybulla továbbá a *serviensek* népei kapcsán úgy rendelkezik, hogy azoktól a népet megterhelő tizedet nem, csupán a „királyokat régtől fogva megillető” huszadot szednek. III. András első törvénye eltörli a IV. László korában állított új vámokat és úgy rendelkezik, hogy a régi vámhelyeken csak az országon átmenő kereskedők fizetnek vámot, a nemesek és az egyházak népei vámmmentességet élveznek. E törvény a szászok, valamint az erdélyi és szlavóniai nemesek adómentességét, míg az 1298. évi dekrétum – a királyi és királynéi vám- és harmincad-jövedelmek fenntartásának deklarálása mellett – az egyházak, a monostorok, valamint a nemesek népeinek adómentességét erősíti meg.

Adó-jellegű királyi bevételek megjelennek a királyi *hospes*közösségek szabadságleveleiben is. A győri népek közül a Sagh, Nyul, Cyrian és Ech falusi szőlőművesek 1240. évi kiváltságuk szerint manzióként egy megművelt szőlőskert után a bor egyik feléből két részt – összesen egyharmadot – adnak a királynak, ez csöböradó, a harmadikat (tehát hatodot) a győri ispánnak, míg a másik fél rész nekik marad.⁷⁶⁴ Ezzel szemben például a boroskrakkóiak és a magyarigeniek, a pestiek (budaiak) és a pozsonyiak mentesülnek eme adónem alól.⁷⁶⁵ Ugyancsak a győriek fenti oklevele mondja ki, hogy a király vagy emberei ügyintézése címén semmit ne fizessenek, csak kiváltságlevelüket mutassák be.⁷⁶⁶ Földbér címén a zalakomáriak manzióként tizenkét dénárt, a késmárkiak – más szász vendégekhez hasonlóan – húsz márkát fizetnek a királynak, míg a besztecebányaiak minden földbér fizetése alól mentesülnek.⁷⁶⁷ Különös juttatás a jasztrebarszkai *hospesek* által a királynak évente adományként fizetendő száz *pensa*, ami mellett további harmincat fizetnek vásárvámként.⁷⁶⁸

A dalmát városoktól Kálmán az idegenek vámjának kétharmadát követeli, amint ez a trauiak 1108. évi privilégiumában olvasható.⁷⁶⁹ Adó-jellegű kötelezettséget tartalmaz az *Andreanum* is, amikor rögzíti, hogy az erdélyi szászok a kamara haszna címén ötszáz ezüst márkát fizetnek a királyi kincstárnak.⁷⁷⁰ A szepesi lándzsások kiváltságait megerősítő 1243. évi oklevelében IV. Béla azt ígéri, hogy tőlük semmilyen adót vagy beszédést nem gyűjtenek,

⁷⁶⁴ MA, 448–451. o.

⁷⁶⁵ MA, 447–448., 466–469., 623–627. o.

⁷⁶⁶ MA, 448–451. o.

⁷⁶⁷ MA, 489–491., 503–504., 517–518. o.

⁷⁶⁸ MA, 496–497. o.

⁷⁶⁹ CD II., 45–46. o.

⁷⁷⁰ MA, 420–423. o.

legfeljebb olyat, amit más nemesek is fizetnek.⁷⁷¹ A szepesi szászok pedig V. István 1271. évi kiváltságlevele alapján a királynak földbár címén háromszáz finom ezüst márkát adnak, azon felül minden adó vagy beszedés alól mentesek.⁷⁷² Bár szokásosan ajándéknak nevezik, ugyancsak adó-jelleggel bír a székelyek által a királynak teljesítendő juttatás, amelynek tárgya előbb ló, később ökör.⁷⁷³

Az alattvalók, egyes csoportjaik, illetve közösségeik királynak járó nem pénzbeli vagy terménybeli szolgáltatásai az Árpád-kori forrásokban jellemzően olyan formában jelennek meg, hogy a király mentességet vagy kedvezményt biztosít a korábbi vagy a másokat is terhelő kötelezettséghez képest. Ezért az ezekre vonatkozó szabályokat leginkább privilégiumokban, illetve a privilégiumok jegyeit erőteljesebben magukon hordozó dekrétumokban találhatjuk meg. Az 1222. évi Aranybulla például a királyi *serviensek* adómentességéhez kapcsolódóan megígéri, hogy náluk és falvaikban a király nem száll meg, legfeljebb hívásukra, és kifejezetten megtiltja ezt a királyi udvar kisebb tisztségviselőinek is. A második Aranybulla e tilalmat kiterjeszti a bárókra is, ha pedig beszállásolásra mégis sor kerül, illendő ár megfizetését írja elő. Ezzel II. András az utazó udvartartás jellegzetes – ugyanakkor az alattvalókra a kíséreték létszáma miatt súlyos terhet jelentő – vagyoni jellegű jogról mond le. További királyi jogosítványokra utalnak az 1231. évi dekrétum – ugyancsak önkorlátozást jelentő – cikkei, amelyek szerint a *servienseket* és az egyháziakat a király nem kényszeríti munkára a királyi birtokokon, illetőleg a király disznói nem legeltethetők és makkoltathatók ezek földjein és erdeiben (amiből arra következtethetünk, hogy más jogállású alattvalókat e kötelezettségek továbbra is terhelik). A harmadik Aranybulla is rögzíti a nemesek és népeik mindenféle beszállásolás alóli mentességét, a második kun törvény több rendelkezéséből pedig kiolvasható, hogy a kun előkelők kiváltsága lényegében a nemesekével egyenlő, ezért sem a király, sem a királyné vagy a bárók nem szállhatnak meg náluk és népeiknél erőszakkal. III. András első dekrétuma a szászok, valamint az erdélyi és szlavóniai nemesek számára erősíti meg a királyi leszállás alóli mentességet, 1298-ban pedig a király megtiltja a báróknak, hogy a monostorokat vagy a nemeseket erőszakos leszállással terheljék.

A beszállásolás gyakran megjelenik a királyi *hospes*közösségek szabadságleveleiben is, legtöbbször úgy, hogy a király a világi tisztségviselőknek megtiltja, hogy erőszakkal leszálljanak ezeknél, e források összességéből azonban főszabályként az olvasható ki, hogy a királyt kötelesek vendégül látni. A zágrábiak 1242. évi oklevele azt is részletesen felsorolja, mit kínálnak a királynak, ha hozzájuk megy vendégségbe, Szlavónia hercegének pedig mindezek felével tartoznak, ha az a király leszármazottja; míg a legnagyobb garanciát a pozsonyiak kapják 1291-ben, miszerint még a király sem szállhat meg náluk erőszakkal.⁷⁷⁴ A *hospes*ekhez hasonlóan az erdélyi szászok esetében az *Andreanum* is rögzíti a király – évi háromszori – elszállásolásának kötelezettségét.⁷⁷⁵ Minthogy az Árpád-korban a városok kialakulása felé mutató *hospes*kiváltságnak még nem feltétele a település fallal történő erősítése,⁷⁷⁶ a király irányában különös természetbeni szolgáltatásnak tekinthető a zágrábiak fenti privilégiumának rendelkezése is, miszerint a Grech hegyet saját költségükön falakkal kell erősíteniük – ami az 1266. évi kiváltságlevelük alapján addigra meg is történt.⁷⁷⁷ Különös

⁷⁷¹ CD IV/1., 279–280. o.

⁷⁷² CD V/1., 132–135. o.

⁷⁷³ BÉLI 2000c, 43. o., VERESS 2018, 136–137. o.

⁷⁷⁴ MA, 451–455., 623–627. o.

⁷⁷⁵ MA, 420–423. o.

⁷⁷⁶ KUBINYI 2006, 153. o., SZÜCS 2002, 77–78. o.

⁷⁷⁷ MA, 451–455., 507–512. o.

– korábban vélhetően érvényben volt – szolgáltatási kötelezettség alól mentesülnek továbbá 1265-ben az iharosberényiek, miszerint a király szekereibe ökröket adni nem tartoznak.⁷⁷⁸

A vagyonkobzástól különböző vagyoni büntetések ismét nagyobb számban jelennek meg az Árpád-kori dekrétumokban. E források olykor kifejezetten rögzítik, hogy a vagyoni büntetés részben vagy egészben a királyt illeti, mint Szent István első törvénye, amely alapján szabad ember sérelmére elkövetett szándékos emberölés esetén a börtöltetés melletti száztíz aranypénzből bírságos jelleggel ötven a király kincstárát illeti (ötvenet kapnak jóvátételként a sértett rokonai, tíz pedig az eljáró bíróság díja). Részeseül a király a vagyoni büntetésből e törvény alapján akkor is, ha ispán vagy vitéz szabad embert szolgaságba kényszerít; a második dekrétuma alapján, ha valamely ispán a király jussát elcsalja; és mindkét törvény alapján más szolgájának gondatlan elszabadítása esetén. Szent László második dekrétuma szerint a jótálló kezeitől elmenekülő tolvaj vagyonát – miután őt és a jótállót külföldre eladják szolgának –, illetve a falu tolvajkiáltása után istenítélettel bűnösnek talált tolvaj vagyonát a kincstár részére le kell foglalni; és a bírónak időben át nem adott, utóbb istenítéletben mégis bűnösnek talált tolvaj is minden vagyonával a királyé lesz. Részeseül a kincstár a bíró (és a törvény) megkerülésével otthon megvívók által utóbb a bíró előtti kiegyezésük alkalmával fizetett díjból is. Kálmán első törvénye szerint – hasonlóan Szent István rendelkezéséhez – az ispán a beszédett, de a királynak megküldeni elmulasztott adó után kétszeres értékkel felel. Az 1222. évi Aranybulla pedig utal a király hadjáratát elmulasztók valamiféle – nyilván a kincstárnak fizetendő – hadbírságára, amikor arra tesz ígéretet, hogy a jogszerűen távolmaradó servienseket nem sújtja ilyen bírsággal.

Szent László és Kálmán dekrétumaiban számos olyan tényállás található, amely nem jelöli meg, hogy a bírságot, elkobzott dolgot vagy vagyont kik és milyen arányban kapják. A „lovagkirály” törvényei csaknem harminc ilyen esetkört szabályoznak, úgynevezett első dekrétuma főleg a vallásgyakorlás, a másik két törvény a vagyon elleni cselekmények és a bíróság tekintélyének megsértése körében, míg Kálmán dekrétumainak és az esztergomi zsinat határozatainak mintegy tucatnyi ilyen tényállása főként a kóbor szolgákkal, a kereskedelemmel és ugyancsak a vallásgyakorlással kapcsolatos. Ezekben az esetekben a dolog természete szerint részben a király, az eljáró bíró, az illetékes ispán, esetleg a sérelmet szenvedő személy vagyoni igénye merülhet fel. Bizonyára a királyt illeti Szent László úgynevezett első dekrétumában a király pecsétjét másra küldető felperes által fizetendő öt pénz, ha nem jelenik meg a királyi udvarban; illetve a tarcali gyűlés rendelkezéseiben az ispántól elkobzandó vagyon kétharmad része (egyharmad a feleségének és örököseinek marad), ha az ispán megszegi a magyar szolgák vagy jószágok külföldre történő eladásának tilalmát. E látszólagos törvényalkotási hiányosság okán ismét érdemes rámutatni a korabeli jog döntően szokásjogi jellegére és arra, hogy a királyi jogalkotásnak sem kötelező kelléke az írásbeliség, ezért a fenti rendelkezéseket akár íratlan szabályok is kiegészíthették, de az sem zárható ki, hogy egyes dekrétumok fennmaradt szövegváltozatai esetleg hiányosak.

A király kincstárát illető vagyoni büntetésekre az egyéb forrásokban is találunk utalásokat már az Árpád-kor kezdetétől. Ennek korai példái Szent Istvánnál a pécsi püspökség alapítólevele, a pannonthalmi kiváltság, valamint a pécsváradi és a veszprémi alapítólevelek, Szent Lászlónál pedig a tihanyi apátság kiváltságlevele, amelyek a bennük foglaltakat megsértő személyeket vagyoni büntetéssel rendelik sújtani, amelynek minden esetben fele az érintett egyházé, fele pedig a királyi kincstáré lesz.⁷⁷⁹ Ez a megoldás későbbi példákban is visszaköszön, mint amikor II. Géza 1150-ben a Szulváta nevű udvarnokot és fiait a pannonthalmi apátság szolgálatába bocsátó rendelkezését biztosítja vagyoni büntetés kilátásba

⁷⁷⁸ MA, 506–507. o.

⁷⁷⁹ ÁÚO VI., 66–71. o., CD I., 280–282., 289–292., 296–304. o.

helyezésével.⁷⁸⁰ Hogy ilyen jellegű vagyoni büntetés nemcsak az egyházak javára szóló királyi rendelkezésekhez kapcsolódhat, azt mutatja IV. Béla 1256. évi oklevele, amelyben a Csanád nemzetség osztályát jóváhagyva úgy rendelkezik, hogy az általa jóváhagyott egyezséget megsértő részes az osztályrészét elveszíti, és annak fele a többiek között osztandó szét, másik fele pedig a kincstárra száll.⁷⁸¹

5. A monetáris politika

Az Árpád-korban – ahogy a korabeli államokban rendszerint – a monetáris politika központi elemét képező pénzverés a királyi hatalomgyakorlás, illetve a királyi jog egyik jellegzetes megnyilvánulása, részjogosítványa,⁷⁸² az ebből származó bevételek összessége, a kamara haszna pedig a kincstár egyik legfőbb bevétele.⁷⁸³ A királyi pénzverés léte és változásai pedig a középkori hatalom talán minden más megnyilvánulásánál egyértelműbben és az oklevelek számától és tartalmától nagyban független módon is kimutathatók a régészeti leletek feltárásával, amelyek hazánkban is már Szent István korától rendelkezésre állnak.⁷⁸⁴ Mitöbb, a régészeti leletek nemcsak az okleveles forrásokból nyerhető információk kiegészítésére, pontosítására szolgálhatnak, hanem olykor pótolják is a hiányzó írásos forrásanyagot.

Szent István törvényei a pénzverést nem említik, de első dekrétuma egyértelműen utal a pénzforgalom létrejöttére, amikor a szabad ember sérelmére elkövetett szándékos emberölés büntetését száztíz aranypénzben határozza meg. Ugyanakkor az árupénz továbbélésére is utal e törvény, amikor a más szolgáját gondatlanul elszabadító személy büntetését előkelő vagy szegény állásától függően ötven, illetve tíz tinóban határozza meg. Az Árpád-kori pénztörténetet vizsgálva Hóman Bálint kimutatta egyfelől azt, hogy a fenti aranypénz (*pensa auri*) – a vonatkozó elméletek megoldását is összevetve – nem lehet más, mint a leletek alapján hazánkban is használt bizánci aranypénz, amelynek egysége éppen egy tinónak (az úgynevezett tinópénz egységének) felel meg; másfelől azt is, hogy – ugyancsak leletekkel igazolhatóan – Szent István ezektől állagában és értékében is különböző ezüstpénzt veretett.⁷⁸⁵ Szent István dekrétumai ugyan nem említik, de erre – mint ezüst dénárra – utalhat a pécsváradi apátság alapítólevele, amely a gazdasági jellegű juttatások, adományok felsorolásában említi a monostor területéről beszedett szabadok dénárjainak harmadát.⁷⁸⁶ A dénár mint mérték vagy pénzérme megfeleltetése azonban a történeti irodalomban nem egyöntetű. Pauler Gyula szerint például Szent István az általa veretett ezüst dénárt fogadta el pénzegységül,⁷⁸⁷ míg Hóman Bálint e pénzek súlyát a mintául szolgáló nyugati – főleg bajor – pénzekkel összevetve arra jut, hogy első királyunk ezüstpénzei nem egész dénárok, hanem úgynevezett féldénárok voltak.⁷⁸⁸ Utóbbi megközelítésben nem zárható ki az sem, hogy mértékként – például a szabadok dénárjainál – két (féldénáros) ezüstpénz tett ki egy dénárt.

A XI. századból fennmaradt oklevelek kisebb száma ellenére a régészeti leletek alapján kijelenthető, hogy az újabb királyi pénzek veretése folyamatos gyakorlat, amelyben bizonyos tendenciák is megfigyelhetők – például a pénztípusok nevének esetleges azonossága mellett

⁷⁸⁰ ÁÚO I., 60. o.

⁷⁸¹ ÁÚO VII., 429–431. o.

⁷⁸² DEGRÉ 2009, 74. o., HÓMAN 1916, 169–170. o., KOVÁCS 2001, 93. o., PÁRNICZKY 1940, 6. o.

⁷⁸³ THALLÓCZY 1879, 32. o.

⁷⁸⁴ HÓMAN 1916, 171., 189. o.

⁷⁸⁵ HÓMAN 1916, 158–167., 171–183., 188. o.

⁷⁸⁶ CD I., 296–302. o.

⁷⁸⁷ PAULER 59–60., 406–407. o.

⁷⁸⁸ HÓMAN 1916, 178–182. o., KOVÁCS 2001, 97. o.

azok súlya és tényleges értéke is változhat, azok viszonylagos értékállósága ellenére hol kisebb, hol nagyobb intenzitással már ekkor egyértelműen megjelenik az azonnali és jelentős kincstári bevétellel kecsegtető pénzrontás gyakorlata.⁷⁸⁹

Szent László és Kálmán törvényeiben sem találunk a pénzveréssel kapcsolatos rendelkezést, a pénztípusok e forrásokban is mérték, illetve érték megjelölésére szolgálnak. Szent László úgynevezett első dekrétuma alapján például a királyi udvarban meg nem jelenő felperes öt pénzt fizet, míg második dekrétuma szerint a tolvajt kiáltó falusiak – ha nem az egész falu lépett fel – az elítélt vagyonából fejenként egy pénzt kapnak. Az esztergomi zsinat rendelkezése értelmében pedig a függő állású személyt betűkre tanító vagy pappá tevő személy büntetése ötven, a második zsinat rendelkezése alapján a templomától eltávozó falué tíz pénz. A pénz (*pensa*) megjelöléstől eltérően Szent László a királyi udvartól különböző bíróság előtt meg nem jelenő felperes büntetését száz aprópénzben (*nummus*) határozza meg, és mindkét királynál megjelenik a dénár kategóriája is, Szent László úgynevezett harmadik törvényben a lopás minősítési határértékeinél, Kálmán első dekrétumában pedig a szabadok dénárjaival kapcsolatos rendelkezésekben.

Hóman Bálint az oklevelek és a régészeti leletek összevetése alapján arra jut, hogy Szent László a magyar királyok sorában elsőként már valódi dénárokat (nem féldénárokat) veretett, és hogy e dénár azonos a bíróságon meg nem jelenő felperes büntetéseként megjelölt aprópénzzel.⁷⁹⁰ A királyi udvar és az egyéb bíróságok megsértése büntetéseinek (öt pénz, illetve száz aprópénz) különbözőségéből pedig, mivel előbbi eset nyilván súlyosabb, következik az is, hogy a pénz (*pensa*) egysége nagyobb értéket kell képviseljen, mint a *nummus*. Hóman rámutat arra is, hogy ez a *pensa* nem azonosítható a Szent István korabeli *pensa auri*, a bizánci arany kategóriájával, hanem immár – tényleges pénz(érme) helyett – számítási értékke alakult, amelynek értéke negyven dénárnak felel meg.⁷⁹¹

A régészeti leletek alapján a királyi pénzverés gyakorlata töretlen a XII. században is, és e folyamatban két jellegzetes – a vonatkozó jogi rendelkezések, például a beváltási kötelezettség, a díjak, bírságok meghatározása szempontjából sem érdektelen – tendencia rajzolódik ki. Egyfelől, feltehetően II. Béla uralkodásától váltja fel a kétévenkénti pénzújítást az új érmék évenkénti bevezetésének gyakorlata; másfelől, a főként II. István korától kimutatható nagyobb mértékű pénzrontás folyamata II. Géza korában megállni látszik, és előbb könnyű, de állandó, majd III. Béla korától ismét nagyobb súlyú királyi pénzek jelennek meg.⁷⁹² Fontosabb lehet azonban a XII–XIII. századok fordulóján az Ausztriából származó jó minőségű, érték tartó úgynevezett friesachi dénárok megjelenése, amelyek használata iránti igény a XIII. század első harmadában – Hóman kimutatásai szerint – szembe is kerül a friesachi dénárok mintájára, de kisebb értékben pénzt verető II. András túlzott pénzrontási gyakorlatával – ami egyes leletek alapján odáig vezethetett, hogy az esztergomi érsek megkísérelt saját érseki pénzt veretni.⁷⁹³

Hogy a friesachi dénárok iránti igény növekedése nem róható kizárólag II. András pénzverési gyakorlatának terhére, azt jól mutatja, hogy már Imre király 1198. évi, az esztergomi káptalant illető kereskedelmi tarifákat rögzítő vámszabása több fizetési tételt ebben a pénznemben határoz meg, és húsz friesachi dénárt négy nehezéknek (*pondus*) feleltet meg.⁷⁹⁴ Valóban feltűnő azonban, hogy amíg e vámszabás a friesachi dénárokat jelző nélkül említi, a II. András korabeli – különösen az egyház gazdasági érdekeit érintő – oklevelekben gyakran

⁷⁸⁹ HÓMAN 1916, 206–214. o.

⁷⁹⁰ HÓMAN 1916, 231. o.

⁷⁹¹ HÓMAN 1916, 222–223., 231. o.

⁷⁹² HÓMAN 1916, 259., 266–269. o.

⁷⁹³ HÓMAN 1916, 291–292., 309–314. o.

⁷⁹⁴ CD VII/5., 143–146. o.

tetten érhető annak hangsúlyozása, hogy friesachi dénárak alatt jó és válogatott pénzeket kell érteni,⁷⁹⁵ ami értékben a jó minőségű, tizedrészig égetett ezüstnek felel meg.⁷⁹⁶

II. András megváltozott szemléletet tükröző gazdaságpolitikája – amely nyilván a birtokadományozások során a birtokhoz kapcsolódó különféle bevételek, hasznok adományosoknak történő átengedéséből is fakadt és amelyben fontos szerepe lehetett az elsőként így nevezett tárnokmesternek, Ampod fia Dénesnek –, hogy tudniillik a birtokon alapuló jövedelmek helyett a regálé-alapú jövedelmeket helyezte volna előtérbe, bizonyos szempontból kedvezett a pénzforgalomnak is, mivel a bevételeket jelenős részben pénzben szedték.⁷⁹⁷ Ugyanakkor tovább nőtt a kifejezetten a pénzforgalomból, a pénzváltásból származó királyi bevételek jelentősége is, ami viszont mintegy törvényszerűen vezetett a pénzrontás rövid távú előnyeinek túlzott mértékű és gyakoriságú kiaknázásához.⁷⁹⁸

II. András dekrétumai a pénzre olykor nem konkrét típus vagy értékpénz formájában, hanem általánosságban utalnak, így a pénzzel kapcsolatos ügyekben történő ítélezés szabályozásánál a *moneta*, a fizetségért történő hadba vonulásnál a *pecunia* szóalak szerepel. A korábbi törvényekben említett pénzek és értékek közül is visszaköszön azonban az 1222. évi Aranybullában a dénár megjelölés a szabadok dénárjaira vonatkozó szabályozásban, és az immár ténylegesen a pénzverésre vonatkozó rendelkezésben, miszerint a dénárak olyanok legyenek, mint (III.) Béla korában. Az értékállóság ígéretét tükröző eme rendelkezés előtt mondja ki a törvény, hogy az új királyi pénz egy évig, húsvétól húsvétig marad használatban, így a király elvileg nem nyúlhat gyakrabban vagy bármikor a pénzrontás eszközéhez, de évente egyszer erre aranybullás oklevélben rögzített lehetősége van. Ennek jelentősége a pénzrontás esetleges mellőzése vagy legalább visszafogása esetén sem elhanyagolható, mivel a kamara hasznát ilyenkor is biztosítja az átváltás után a kincstárát már a régebbi időkben (legkorábban talán I. András, de legkésőbb III. Béla korában) megillető díj.⁷⁹⁹

1231-ben aztán a király – legalábbis ígéret szintjén – széles (de nem teljes) alanyi körben lemond a kamara hasznának minden formájáról, vagyis a pénzrontásból és nyilván a pénzváltásból származó bevételről is. Ezt az ígéretet a nemesek népeire nézve megerősíti aztán a harmadik Aranybulla is. Az uralkodó mozgásterét – alighanem a korábban folytatott gyakorlat miatt – szűkíteni látszik az a II. András mindkét dekrétumában megfogalmazott ígéret is, amely a pénzügyekkel kapcsolatos hivatali tisztségekből kizárja a zsidókat és izmaelitákat (szaracénokat), méghozzá az 1222. évi törvényben kifejezetten a nemeseknek fenntartva e tisztségeket. Az ígéretek érvényesülése azonban – a két dekrétum egyéb, a királyi hatalmat látszólag korlátozó cikkeihez hasonlóan – nem volt töretlen, a korabeli régészeti leletek azt mutatják, hogy uralkodásának utolsó éveiben II. András újra a pénzrontás eszközéhez nyúlt.⁸⁰⁰

A XIII. század középső és utolsó harmadának királyi pénzverésben megmutatkozó főbb tendenciái – a régészeti leletekre is figyelemmel – úgy foglalhatók össze, hogy IV. Béla az elődeihez mérten kiegyensúlyozottabb monetáris politikát folytat, ennek eredményeként az évenkénti pénzváltás ellenére jó minőségű, értékálló dénárak kerülnek forgalomba, majd az V. István és IV. László korában mutatkozó ellentétes tendencia és idegen pénzek újbóli elszaporodása után III. Andrásnál ismét érzékelhető a jó és értékes királyi pénz állandósítására törekvés.⁸⁰¹ E folyamatok az oklevelekben is kimutathatók, például abban, hogy a friesachi

⁷⁹⁵ CD III/2., 288–292. o.

⁷⁹⁶ CD III/2., 352–355. o.

⁷⁹⁷ KRISTÓ 1976, 54–55. o., KRISTÓ 2007, 203–204. o.

⁷⁹⁸ KRISTÓ 2007, 204. o.

⁷⁹⁹ HÓMAN 1916, 214. o., THALLÓCZY 1879, 4–5., 15–16., 21–22. o.

⁸⁰⁰ HÓMAN 1916, 303. o.

⁸⁰¹ HÓMAN 1916, 315–317., 327–328. o.

dénárookra utalások száma visszaesik, tehát a királyi pénz a gyakorlatban kiszoríthatta a valódi friesachi dénárokat és azok gyengébb minőségű hazai másolatait. E tekintetben kivétel a körmendi *hospesek* 1244. évi kiváltságlevele, amely a halállal büntetendő lopás értékhatárát hatvan friesachi dénárban határozza meg.⁸⁰² Hogy éppen e forrásban szerepel e nyugati pénz megjelölése, arra magyarázat lehet a település nyugati határhoz közeli fekvése. Ezt erősíti az oklevél ama rendelkezése is, miszerint háború idején az utak veszélyeitől félő német kereskedőket be kell fogadniuk. Egy másik közjogi szempontból is fontos IV. Béla korabeli jelenségre utal a Lőrinc asztalnokmesternek juttatott királyi adományokról szóló 1263. évi oklevél, amely egyes birtokok eredeténél leírja, hogy azok István fia Konrád egykori pohárnokmestertől hűtlensége miatt kerültek elvételre, amely hűtlenségi cselekmények között említi a forrás a pénzhamisítást is, mint hűtlenségi cselekmény.⁸⁰³

Az Árpád-kori dekrétumok közül talán III. András törvényei árulnak el legtöbbet a monetáris politikáról. Az 1290. évi dekrétum az országos méltóságokból kizárni ígéri az idegeneket, a pogányokat és a nem nemeseket, továbbá a tisztséget viselő báróknak megtiltja, hogy méltóságaikat pénzért bérbe adják. E rendelkezés nem jelöli meg az érintett tisztségeket, de jelentőségénél fogva feltehető, hogy – hasonlóan II. András dekrétumaihoz – a királyi pénzügyeik intézése is e körbe tartozik. Ezt erősíti a törvény későbbi cikkelye, amely a tárnokmester kinevezése kapcsán a nemesek tanácsának meghallgatását írja elő. A törvény a nemesek adók és királyi leszállás alóli mentessége körében rögzíti, hogy őket és népeiket a király a kamara haszna címén nem fogja megterhelni, és ugyanezt a szabadságot ígéri az erdélyi szászoknak is. A pénzforgalom jelentőségének növekedését mutatja továbbá, hogy a tizedet – a must kivételével – már nem terményarányban, hanem pénzértékben határozza meg és rendeli fizetni; és ugyancsak pénzért válthatók ki a kancelláriai oklevelek.

III. András mindkét dekrétumában találhatók a királyi pénz forgalomba hozatalával kapcsolatos szabályok is. Az 1290. évi törvény kimondja, hogy az új pénz beváltásánál a megyésispán négy tisztességes megyebeli emberrel együtt jár el. Ezek jussáról ugyan nem szól a király, de a korábbi évszázadok gyakorlata alapján feltehető, hogy e közreműködőknek és a kincstárnak is megvolt a maga haszna a pénzváltásból. Ha valamiféle pénzügyi stabilitásra törekvés következetes végrehajtása mögül végső soron hiányzott is az azt végigvinni képes erély,⁸⁰⁴ az 1298. évi dekrétum legalábbis ígéretet tesz a pénzrontás megszüntetésére, és ennek végrehatására konkrét rendelkezéseket is megfogalmaz (igaz, ezek hosszabb távú érvényesülése már csak a király rövidesen bekövetkező halála, és azt ezt követő történelmi események folytán sem ellenőrizhető). A dekrétum szerint mindenesetre az országban egységes és általánosan használt – más pénzeket lehetőleg kiszorítani képes –, két évig ötödös, azután tizedes égetésű, meghatározott (stabil) értékkel bíró ezüstpénz lesz forgalomban. Az így bevezetni ígért új pénz védelmét pedig a visszaélések miatt kilátásba helyezett szankciókkal kívánja garantálni a törvény: a királyi pénz szokásos módon történő beváltását megakadályozó nemeseket és hatalmasokat vásártartási joguk elvesztésével, az új pénzt el nem fogadókat büntetőadóval, míg a pénzhamisítókat birtokvesztéssel fenyegeti.

A pénzverés mint királyi jog különös jelentőségét a királyi hatalom gazdasági megalapozásában az adja, hogy szemben más korabeli államokkal – de már az egyidejű nyugat-európai történetírás által is felismert módon – a magyar királynak nemcsak joga, hanem lényegében monopóliuma a saját pénz verése.⁸⁰⁵ Mind az írott források, mind a régészeti leletek alátámasztják, hogy Magyarországon a királyi pénzek mellett más törvényes hazai pénzek csak igen kis számban jelennek meg a forgalomban. Amint arról az igazgatás

⁸⁰² HO VI., 42–43. o.

⁸⁰³ ÁÚO VIII., 50–55. o., PÁRNICZKY 1940, 55. o.

⁸⁰⁴ HÓMAN 1916, 328. o.

⁸⁰⁵ HÓMAN 1916, 329. o.

kérdéskörénél szó esett, az Árpád-kor három évszázadában a mindenkori király pénzverése mellett csupán I. Béla, I. Géza és II. András hercegi pénzverésére, valamint a XIII. század második felének báni pénzverésére rendelkezünk hiteles bizonyítékokkal, de a hercegek is a király akaratából történt hatalommegosztás alapján gyakorolhatták e királyi jogot, a báni pénzverés gyakorlata pedig IV. Béla kifejezett királyi engedélyére vezethető vissza (sőt, olyan álláspont is ismert, amely szerint a bánok csak a király megbízottjaként és az ő nevében – lényegében a tárnokmester minőségében – felügyelték a pénzverést⁸⁰⁶).⁸⁰⁷

A pénzverés és a területi, illetve települési autonómia viszonyát tekintve – ahogy az igazgatással kapcsolatban írtakból is kiderül – kijelenthető, hogy sem a királyi *hospes*közösségek lakói, sem az egyéb kiváltságolt népek nem rendelkeznek saját pénzverési joggal. A királyi monetáris politikát érintő szabadságaik leginkább a királyi pénzszedők, pénzváltók működéséhez kapcsolódnak. A *hospes*közösségek esetében – mint láttuk – ez abban nyilvánulhat meg, hogy kiváltságuk a közösség elöljáróját vagy egy választott tagját rendeli a királyi pénzváltó mellé, esetleg – mint a vasváriak esetében – annak helyébe.⁸⁰⁸ Az erdélyi szászok 1224. évi kiváltsága pedig megtiltja, hogy hozzájuk pénzváltók menjenek, ehelyett a kamara haszna címén meghatározott évi összeget, az ezt begyűjtő királyi pénzszedőknek pedig napidíjat fizetnek.⁸⁰⁹

⁸⁰⁶ WEISZ 2010, 332–333. o.

⁸⁰⁷ BAGI 2017, 148–150. o., CSIZMADIA–KOVÁCS–ASZTALOS 1975, 69. o., DEGRÉ 2009, 74. o., HÓMAN 1916, 193., 329–336. o., MEZEY 2003, 101. o.

⁸⁰⁸ MA, 444–447., 466–469., 551–554. o.

⁸⁰⁹ THALLÓCZY 1879, 26–27. o.

IX. Egyházzal kapcsolatos királyi jogok

Az eddigiekből is kitűnik az Árpád-kori királyi hatalom és a keresztény egyháznak első királyunk egyházszervezői voltából és – ha ennek jelentőségét olykor árnyalja is a történettudomány⁸¹⁰ – hatalmának a pápaság útján is közvetített isteni legitimációjából eredő különös viszonya. Bár bár „a magyarországi krisztianizáció a görög rítusú térítéssel indult el 950 körül”, a következő évtizedekben már inkább a latin egyház expanziója fokozódott.⁸¹¹ A többrétű és szoros kapcsolat már a Szent István korabeli, de a későbbi forrásokból is sok tekintetben kimutatható. A király és az egyház viszonyrendszere – az előbbi fejezetekben kifejtettek szerint – a törvényhozás, az igazgatás, a bíraskodás, a *fiscalia regum* és a későbbiekben tárgyalandó egyéb királyi jogok terén is érezteti hatását, így ehelyütt az e hatalomgyakorlási formákkal kevésbé közvetlen összefüggést mutató kérdéseket vizsgálom.

Már Szent István első dekrétumának előjáró beszéde kiemeli, hogy a királyi méltóság munkásságát a keresztény hit éltető ereje táplálja, a király pedig Isten akaratából – vagy Isten akaratára szerint – (*dei nutu*) kormányozza országát, az isteni törvények mellé világi törvényeket állítva. Az Intelmek pedig a királyi hatalom istentől eredeztetése és az isteni törvények felsőbbbsége mellett előrevetíti, hogy – Szent István szándéka szerint – majdan fia, Imre is Isten kegyelméből fog uralkodni.⁸¹² E mű tartalmára egyébként is rányomja bélyegét leírójának egyházi elkötelezettsége, a tíz fejezetből a keresztény hit megtartásáról szóló első, az egyházi rend becsben tartásáról szóló második, a főpapok tiszteletéről szóló harmadik és az imádság megtartásáról szóló kilencedik is közvetlenül a kereszténység és az egyház megtartásához, gyarapításához kapcsolódik.

Az első királyunknak tulajdonított privilégiumok kivétel nélkül az egyházszervezéshez kapcsolódnak, és műfajukból eredően Szent István legendái is leginkább a királynak a keresztény vallással és egyházzal kapcsolatos tetteit éneklik meg, szépen összegezve a kereszténység védelmezőjeként betöltött szerepét: „méltán nyerte el hát birodalma határain belül az apostol nevét, mert noha az evangélium hirdetésének tisztét ő maga el nem vállalta, a hit hirdetőinek, mint vezérük és felügyelőjük, megteremtette a gyámolítás és gondoskodás vigaszát”.⁸¹³ Ez jól foglalja össze a kor jellemzőjét, miszerint a keresztény egyház hazai kiépítésében betöltött kiemelkedő szerepe ellenére a király maga nem a papi rend vagy szerzetesrend tagja, hanem kívülről-felülről ható egyház-kormányzói hatalmát is az istentől eredeztetett keresztény királyi hatalma alapján gyakorolja. E keresztény királyság pedig – Deér József szavaival – azt jelenti, hogy a király „már a vérségi tekintély dacára sem élvezi azt a boldog felelőtleniséget, mint pogány ősei; erős kézzel, sőt despotikus eszközökkel irányíthatja népét, de csak addig, míg cselekedetei megfelelnek a kegyes, igazságos és békességes király eszményének, míg nyilvánvalóan tiszteletben tartja az isteni törvényt, míg őrizője és végrehajtója, de nem megmásítója a szokásban, a hagyományokban élő szentséges jognak”.⁸¹⁴ Balogh Elemér arra is rámutat, hogy bár ennek gyakorlati hatása az egyházi bíraskodásban főleg a XIII. század után érvényesül, az állam és egyház viszonyában ritkán említett lényeges jellemző, hogy Magyarország a középkorban a dél-európai jogtörténeti kultúrkörhöz tartozik, markáns római orientációval.⁸¹⁵ Nem mond ellent ennek az sem, hogy a kialakuló egyházszervezetnek alárendelten kezdetben még megmaradnak, és csak fokozatosan

⁸¹⁰ RIHMER 2016, 1063–1064. o.

⁸¹¹ KOSZTA 2001, 68. o.

⁸¹² CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 54. o.

⁸¹³ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 42. o.

⁸¹⁴ DEÉR 1938, 146. o.

⁸¹⁵ BALOGH E. 2017, 47–48. o.

indulnak hanyatlásnak a bizánci szertartást követő kolostorok, és csökkenő intenzitással továbbélnek a bizánci térítés kulturális hatásai is.⁸¹⁶

Szent László és Kálmán törvényei, illetve a korabeli zsinati határozatok számos rendelkezésükben a keresztény vallásgyakorlás előmozdítását és az egyház tekintélyének erősítését célozzák, de a korszakból fennmaradt vagy arra visszautaló későbbi oklevelek többsége is az egyházszervezéshez és az egyház ellátásához kapcsolódik. Érdekes azonban, hogy Dümmerth Dezső szerint éppen a püspökből lett király, Kálmán idejére tehető az uralkodó misztikus, ég-föld közötti közvetítő szerepe levetkőzésének kezdete, igaz, ekkor ez még nem lel termékeny talajra az udvarban.⁸¹⁷ Kálmán uralkodásától kezdve – az invazív harcok alakulására is tekintettel – a király alapítói megnyilvánulásai részben visszaszorulnak, de az egyház oltalmazásáról és ellátásáról szóló források száma az Árpád-kor végéig jelentős marad. A későbbi dekrétumok közül II. András aranybullái és a beregi egyezmény előzményeiről már ugyancsak volt szó, így ezek egyházi vonatkozása is nyilvánvaló.

Érdekesen illeszkedik a keresztény királyság gondolatához a kun anyától származó IV. László uralma és törvénytípusa. A történészek által leírt kép szerint ugyanis ő sem életvitelében, sem hatalomgyakorlásának megnyilvánulásaiban nem tartott ki a keresztény eszmék, szokások, az egyház elvárásai és érdekei mellett.⁸¹⁸ Szigorúbb megfogalmazás szerint egyenesen úgy élt és viselkedett, mintha nem Európában lenne, és még a Képes Krónika is kiemeli, hogy kun módra és nem keresztényként élt.⁸¹⁹ Az állam és az egyház efféle „kenyértörése” után a pápai hatalom beavatkozása igyekezett visszatéríteni a királyt és országát a keresztény királyi elődök útjára.⁸²⁰ Igaz ez akkor is, ha a IV. László nevében fennmaradt források – a formulák használata miatt, és mert az oklevélszerkesztők és olvasók főleg a klerikusok közül kerültek ki – megtartják a keresztény királyság formáit, például az „Isten kegyelméből Magyarország, stb. királya” *intitulatio*t. Az első kun törvény finoman, a második már nagyobb nyíltsággal utal arra, hogy rendelkezéseit Fülöp pápai legátus – lényegében a pápai nyomásgyakorlás – indikálta, ez pedig ekkorra bizonyosan olyan politikai tényező Európában, amivel a keresztény ország királya – a kiátkozás fenyegetése mellett – aligha mehet szembe, még ha maga nem is a legkeresztényibb életet éli. Ennek szólhat az első kun törvény elején a magyar király pápai közvetítéssel Istentől származtatott hatalmának fejtegetése és a rendelkezések evangéliumokra tett esküvessel való felvezetése is. III. András dekrétumai aztán mindenben visszatérnek a keresztény királyi eszményt megjelenítő törvényeink sorába. Ezt az 1290. évi törvény a királyi oklevelek szokásos „Isten kegyelméből [...] királya” formulája mellett azzal is kifejezi, hogy érdemi rendelkezéseket felvezető részében a király koronázását és uralkodását a származás rendje mellett az Úr akaratából valónak mondja.

Az Árpád-kori oklevelekben tehát egyértelműen megmutatkozik az a felismerés, hogy az egyház a királyi hatalomnak nemcsak legitimációt biztosító ideológiai támasza, hanem gazdasági és katonai ereje, a klerikusok által hordozott tudás és műveltség, valamint az alattvalók befolyásolásának és mozgósításának képessége által olyan hatalmi-politikai tényező is, amelyet a királynak hatalma fenntartásához mindenkor figyelembe kell vennie, maga mellett kell tudnia. Közjogi szempontból: miközben a középkori Európában általában az alkotmányt még nem foglalja egységbe az állam, az államalakulatok működésében mégis kibontakoznak olyan alkotmányos elemek, amelyek mindegyike a mindennapi életkeretek szabályozásából alakul ki, ezek egyike pedig a világi elemek – a család és rokonság, a

⁸¹⁶ FONT 2009b, 255–256. o., SZENTIRMAI 2021a, 30–32., 36–38. o.

⁸¹⁷ DÜMMERTH 1980, 313–315., 317. o.

⁸¹⁸ KRISTÓ 1976, 179–183. o.

⁸¹⁹ DÜMMERTH 1980, 487. o., KATONA 1986, 231. o.

⁸²⁰ BALOGH E. 2021, 56. o., FRAKNÓI 1901, 82–90. o.

földbirtok és a vidéki közösségek, a városok és az állam – mellett éppen az egyház (beleértve a szerzetesrendeket, lovagrendeket és más alakulatokat is).⁸²¹

1. A Szent István-i egyházszervezés és annak továbbélése

Szent István első törvénye deklarálja, hogy az egyházi javak a király oltalma alatt állnak és rögzíti az egyház királytól kapott adományainak sértetlenségét egyházi kiközösítés terhe mellett, még hozzá – ahogy az „akárki (légyen)” szóalakból következik – elvileg bármilyen rendű és állású elkövetővel szemben. Az egyház oltalmazásán és javainak gyarapításán túl e törvény az egyház igazgatását a püspökökre, ügyeiben történő bíraskodást pedig az egyházi előljárókra utalja. Eszerint a keresztény vallás megtartásának megsértőit hetedik ízig a püspök, azt követően a kereszténység védelmezőjeként a király ítéli. Rögzít továbbá a törvény a kereszténység megtartásához és a vallásgyakorlathoz kapcsolódó kötelezettségeket – vasárnapi templomba járást, böjtök megtartását, haldoklók bűnbocsánatát – és ezek megsértésének büntetéseit, a templomba járás kikényszerítése körében kifejezetten utalva az ispánok és a falusi előljárók közreműködési kötelezettségére. Szent István második dekrétumában az egyház igazgatásához kapcsolódik a templomok építését előíró parancs, míg az ezek ellátására szolgáló egyes javak szolgáltatását előíró cikket kiegészíti annak deklarálása, hogy a templom számára kelmékről a király gondoskodik. Az egyház ellátása körben ugyancsak jelentős a tized fizetéséről és eltagadásának vagy eltulajdonításának büntetéséről sommásan szóló törvenycikk.

A királyi egyházszervezés tanúságai a Szent Istvánnak tulajdonított privilégiumok is, amelyek tárgya püspökség, apátság vagy monostor alapítása, illetve ezeknek juttatott királyi adomány, és amelyekben a király rendre az egyes egyházi előljárók és világi tisztségek megjelölésével parancsolja meg azt, hogy ügyeikbe senki illetéktelen be ne avatkozzon, ennek megsértése miatt pedig rendre szankciót is kilátásba helyez.⁸²² Részben igazgatási jellegű rendelkezés, amikor a király a pécsváradi apátságnak adományoz két kápolnát, biztosítva, hogy azok papjait a továbbiakban a pécsváradi apát nevezheti ki.⁸²³ Ez egybecseng az Intelmek kitételeivel, miszerint a király a keresztény egyház őre és gyarapodásának garántálója, míg a főpapi rend a királyi szék egyik ékessége.⁸²⁴ Szent István legendáiban is felismerhető a pannonhalmi monostor kiváltságolása – aminek keretében a király egyéb javak mellett a monostornak adja a legyőzöttek által fizetendő tizedet is –, valamint a bakonybéli monostor alapítása és adományokkal történő ellátása; de megemlíti a legendák tíz püspökség alapítását és az esztergomi egyháznak a magyar egyházszervezet élére helyezését is, továbbá hogy István, mivel szükségesnek tartotta Krisztus híveinek tanácsát, levelekkel és követekkel mindenfelől papokat hívott országába, majd mindenféle ügyekben ezekkel tanácskozott közösen vagy egyenként.⁸²⁵ E „munkatársak” gondos kiválasztása a kereszténység hazai terjesztése mellett a nyugati keresztény államokkal való kapcsolattartásban is fontos volt.⁸²⁶

Már a Szent István korabeli források alapján, és a kánonjogban történő alaposabb elmélyülés nélkül is kijelenthető, hogy a kialakulóban lévő állam működésének kiemelkedően fontos tényezője a (római keresztény) egyház. Világi hatalom és egyház viszonyában nemhogy nem beszélhetünk szekularizációról, hanem megállapíthatjuk, hogy egymásra utaltságuk folytán az

⁸²¹ MEZEY-SZENTE 2003, 136., 144–150. o.

⁸²² CD I., 280–282., 289–291., 296–302., 312–313. o.

⁸²³ CD I., 296–302. o.

⁸²⁴ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 56–57. o.

⁸²⁵ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 37–39., 44. o.

⁸²⁶ EMBER 1938, 61., 63. o.

egyház szervei igen mélyen befolynak az állam kezdetleges működésébe,⁸²⁷ és – ami a hazai viszonyokat különlegessé teszi – a magyar király Szent István egyházszervezői munkájának köszönhetően – legalább kezdetben – különös előjogokat is gyakorol az egyházkormányzásban, ami az intézménynek egyfajta „királyi magánegyházi jelleget” ad.⁸²⁸ Ezért mondható, hogy a magyar király egyházi hatalma nagyobb, az egyház állambeli hatalma, befolyása kisebb, mint Nyugat-Európában, akkor is, ha formálisan ő sem kapott több jogot a pápaságtól, mint amit más nyugati keresztény uralkodók is ténylegesen gyakoroltak.⁸²⁹

A királyi hatalom és az egyház viszonyának jelentőségét mutatja, hogy a Szentpétery Imre kritikai jegyzékében feltüntetett Szent István és Szent László uralkodása közé eső – részben vitatott hitelű, részben más forrás említéséből ismert – alig egy tucat oklevél⁸³⁰ többsége egyházi vonatkozású. Fejérpataky László szerint például I. András 1055. évi tihanyi alapítólevele formáját tekintve korhű, de fennmaradt példánya bizonyosan nem eredeti, míg Béla herceg ugyanerről tanúskodó, 1055-re keltezett levele a XIII. században készülhetett.⁸³¹ I. Géza 1075. évi, a garamszentbenedeki apátságnak szóló kiváltságlevele is több, hamisítványnak tekinthető átiratban maradt fenn, és kimutathatók benne későbbi módosítások, egyes részeiben azonban tartalmilag valósnak és formuláiban korhűnek fogadható el.⁸³²

Szent László úgynevezett első törvénye többnyire az egyházzal és a vallásgyakorlással foglalkozik, érintve nem egyszer a királyi hatalomgyakorlást is. A király törvényi erővel, de csupán ellentétes pápai döntésig (az apostoli szentatya tanácsáig) engedélyezi a papok fennálló házasságának fenntartását, a tilalom kikényszerítését pedig a püspökök, magasabb egyházi előjárók esetében a püspökökkel együtt a király joghatóságába utalja. A pápai tanácsra utalás aligha jelöl a király és a pápa közötti egyedi megállapodást, sokkal inkább a nyugati keresztény egyház egészére kiterjedő, kötelező pápai (zsinati) döntés primátusának kifejezését. Más kérdés, hogy a gyakorlatban ez mennyire érvényesül, mert e rendelkezés látszólag beilleszthető az egyház XI–XII. századi zsinatainak papi nőtlenséggel kapcsolatos szabályai közé, de a maga idején elmarad VII. Gergely pápa szigorúbb törekvéseitől.⁸³³

A keresztény vallásgyakorlás előmozdítása és az egyház tekintélyének erősítése végett büntetni rendeli Szent László a pogány áldozási szokások gyakorlóit, az erkölcstelen életű nőket és a boszorkányokat; rögzíti a megtartandó egyházi ünnepeket, ezekre és vasárnapokra kötelező templomba járást, vadászati és kereskedési tilalmat, valamint mindezek megsértésének büntetéseit, elrendeli továbbá, hogy templomon kívül mise csak utazások idején tartható, az ezt megsértő pap és az őt misézésre kényszerítő személy büntetéssel felel. Hasonló célból, a külföldről érkező egyházi személy hazai egyházurától csak akkor távozzon, ha előbb a királynak panaszt tett az őt ért sérelemről; az egyházuktól elköltöző falusiakat pedig „püspöki joggal és királyi paranccsal” kell falvaikba visszakényszeríteni. Az egyház tekintélyét és anyagi biztonságát is garantálja, hogy az egyháznak ígért magánadományok a püspöki törvényszék útján kikényszeríthetők, aki pedig e törvényszék követének erőszakkal ellenáll, az királyi ítélet alá esik.

A szabolcsi zsinat határozatai a papok kötelességévé teszik a (pogány)lázadások során elpusztult templomok visszaállítását, míg könyvekről a püspök, kelyhekről és ruhákról pedig a király gondoskodik. A papoknak a tűz- és vízpróba után kettő, illetve egy pénzt jár, az egyház ellátása körében azonban még fontosabbak e törvény tizedre vonatkozó rendelkezései.

⁸²⁷ KOSZTA 2001, 65., 72–73. o.

⁸²⁸ KOSZTA 2001, 72. o.

⁸²⁹ SZENTIRMAI 2021b, 192–193. o., SZENTIRMAI 2021c, 40–41. o.

⁸³⁰ ÁKOKJ I/1., 6–8. o.

⁸³¹ FEJÉRPATAKY 1885, 10–12. o.

⁸³² ÁKOKJ I/1., 8. o., CD I., 428–439. o.

⁸³³ ÉRSZEGI 1991, 31. o.

Eszerint a püspök házanként, a szabadoktól poroszlója által, az apátok szabadjaitól pedig az apát útján szed tizedet; akit pedig a termés mennyisége tekintetében hamis esküvéssel vádolnak meg, annak termését a püspök poroszlója az ispán és a király poroszlóinak tanúsága mellett méri meg, és ha a kötelezett vétkesnek bizonyul, a tized helyett – Szent István rendelkezéseihez hasonlóan – a másik kilenc részt kell beszolgáltatnia. E szabályaiból már látható, hogy bár a tized nem a királyt illeti, abban az uralkodó meghatározott (köz)cél, az állami működés szempontjából is jelentős intézmény – az egyház – működésének biztosítása érdekében, kötelező jogi normában, általános, kötelező és kikényszeríthető fizetési-szolgáltatási kötelezettséget ró alattvalóira. Hiányzik ugyan a tized valódi redistribúciós jellege, de a közvetlen egyházi beszedés végeredményben alig különbözik attól, mint ha a király kincstári bevételként határozta volna meg a tizedet, majd annak bevételét átadva gondoskodott volna az egyház működésének anyagi fedezetéről. Az efféle szabályozásban ezért méltán láthatjuk az egyik legkorábbi adó-jellegű közteher megállapítását.

Szent László egyházszervező munkásságából kiemelendő az adományokkal is ellátott somogyvári apátság alapítása 1091-ben, valamint – Szent István kulturális örökségének a Dráván túli területekre történő kiterjesztése okán is – a zágrábi püspökség alapítása 1093–94 körül, amiről utóbb egy II. István és II. Béla korabeli pereskedést leíró, ismeretlen eredetű levél számol be.⁸³⁴ Több oklevél tanúskodik arról is, hogy a „lovagkirály” 1086-ban vagy korábban megerősíti a bakonybéli monostor Szent Istvántól kapott adományait, 1092-ben pedig maga is huszonnégy telket adományoz annak,⁸³⁵ 1093-ban pedig a tihanyi apátság javait, a pannonhalmi apátság vagyonát, valamint a pécsi egyházmegye keleti határait írja össze és erősíti meg.⁸³⁶ Ekkor történhet a bátai monostor alapítása is, az erről szóló oklevél – ha volt ilyen – nyomai azonban csak későbbi forrásokban maradtak fenn, akárcsak a szentszegi kolostor 1078-ra és a szentjombi apátság 1083-ra tehető alapításának nyomai.⁸³⁷ IV. Béla korabeli oklevelek szerint Szent László oklevélbe foglaltatta a kolozsmonostori kolostor adományainak felemeléséről és az egri egyház jogainak megerősítéséről szóló rendelkezéseit is.⁸³⁸ Hamisnak találta azonban az utókor a veszprémi káptalan birtokait összeíró, több forráskiadásban közölt, 1082-re keltezett királyi oklevelet,⁸³⁹ ahogy hamisítvány lehet a zalavári kolostor jogosítványait megerősítő oklevél is, amelynek keltezése 1091-re, ugyanakkor Szent László uralkodásának huszonegyedik évére utal és hivatkozik az apátság 1019. és 1024. évi, egyaránt hamisnak bizonyult alapítóleveleire.⁸⁴⁰

Az egyház igazgatása és ellátása körében Szent László legendái azt írják, hogy a király két püspökséget alapított, míg az általa és elődei által alapított egyházakat és kolostorokat gazdagon adományozta.⁸⁴¹ E püspökségek alapításai közül – mint arról szó esett – a zágrábiról későbbi okleveles forrás tanúskodik, míg a másik eset talán a ténylegesen később alapított nyitrai püspökségnek tett előzetes adományra, illetve a bihari püspökség központjának Váradra vagy a kalocsai érsekség központjának Bácsra telepítésére utalhat.⁸⁴²

Elődeihez hasonlóan Kálmán törvényeinek több rendelkezése is a keresztény vallásgyakorlás előmozdítását és az egyház tekintélyének erősítését célozza. Amint arról szó volt, e dekrétumok számos tekintetben deklarálják a világi és egyházi hatalom – utóbbi javára

⁸³⁴ CD I., 468–472., 484–486. o., PAULER 1899, I. k. 170–171. o.

⁸³⁵ ÁÚO I., 31–39. o.

⁸³⁶ ÁÚO I., 39–41. o., ÁÚO VI., 66–71. o., CD I., 480–484. o.

⁸³⁷ ÁÚO XI., 31. o., CD I., 486–487. o., CD VII/5., 76. o.

⁸³⁸ CD IV/3., 33–44., 106–108. o., CD VII/1., 134. o.

⁸³⁹ ÁÚO XI., 28. o., CD I., 448–458. o., CD VI/2., 350–359. o., HO IV., 1–8. o., KARLINSZKY 2016, 65–68., 84–85. o.

⁸⁴⁰ CD I., 466–468. o., KARÁCSONYI 1891, 103–145. o.

⁸⁴¹ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 97. o.

⁸⁴² PAULER 1899, I. k. 170–171. o.

aszimmetrikus – elválasztását. Úgy látszik azonban, hogy a világiak egyházi ügyekbe avatkozásának tilalma a világi igazgatás csúcsán álló királyra nem, legalábbis nem abszolút jelleggel terjed ki. A tarcali gyűlés több rendelkezésében a király a keresztény egyház aktív oltalmazójaként, támogatójaként, jelenik meg, miközben törekszik más hitek és vallások visszaszorítására, így a vallásuk tiltott gyakorlásán kapott izmaelitákat büntetés végett a király elé kell vinni, azoknak minden falujukban templomot kell építeni, azt adománnyal kell ellátniuk, majd közösségük egyik felének el kell költöznie onnan – nehezítve közösségi életüket, és megcélózva a keresztények közé olvadásukat, ami (a zsidók esetéhez hasonlóan) a kereskedelem fejlődésében várt pozitív hatást is meghaladó királyi érdeknek látszik.⁸⁴³ Kálmán második törvénye pedig a zsidókat hozza több tekintetben hátrányosabb helyzetbe: keresztény cselédek nem lehetnek, keresztényekkel kötött kölcsönügyleteiknél kötelező mindkét hitű tanúk jelenléte és zálog adása, nagyobb érték esetén a levélbe foglalás is, adásvételnél pedig mindkét hitű tanúk jelenléte és a levélbe foglalás; keresztény tanúk, illetve pecsétes levél hiányában pedig a lopás vádjá alól csak négyszeres, illetve tizenkétszeres megtérítés fejében szabadulhatnak.

Az egyház tekintélyét védik a Kálmán korabeli második zsinat cikkei, amelyek szerint a templomát hátrahagyó falu bírságot fizet, az ünnepnapon árusító személy az árult dolog értékének négyszeresét veszíti és vezekelni tartozik, míg az ünnepnapokat meg nem tartó szabad ember háromnapi vezekléssel, a szolga hétszeri megcsapatással bűnhődik. Hasonló célt szolgálnak az esztergomi zsinat döntvényei, miszerint ha a pap a részegeskedőket nem dorgálja meg, vagy nem intézkedik az esperesnél a vezekeltetésük iránt, őt magát függesztik fel és negyven napig vezekel; ha pedig maga részegedik meg, vagy mást arra kényszerít, büntetéssel – akár letétetéssel – lakol. E zsinat kimondja azt is, hogy aki másnak szolgáját vagy a várakhoz tartozó népből valakit urának beleegyezése nélkül betűkre tanít vagy pappá tesz, köteles azt megváltani és ezen felül ötven pénzt fizetni, azonban a megváltás kötelezettségéből kiderül, hogy az egyházi személlyé tett nem kényszeríthető vissza világi ura vagy a vár szolgálatába. Az egyház tekintélyét növeli e törvényműben az apátok és kolostoraik püspöki fennhatóság alá rendelése is, miszerint apátok a püspökük tudta nélkül a kolostorból nem, és egyébként is csak rövid időre távozhatnak. A királyhoz utazásuk külön kiemelése mutatja, hogy a püspök alá tartozók nem kerülhetik meg őt a királyhoz fordulással, a király pedig lehetőleg nem avatkozik a püspök ügykörébe. Az esztergomi zsinat és Kálmán első törvénye alapján pedig csakis a király különös joga az, hogy utazásai alkalmával templomon kívül, megfelelően felszerelt sátorban vagy más épületben misét hallgasson, mások számára ez tilalmazott.

Mivel az egyház tekintélye megkívánja a gazdasági stabilitást is, Kálmán első dekrétuma garantálja Szent Istvántól kapott birtokaik és halastavaik, a mindennapi használat mértékét szolgáló további halastavaik, valamint erdők sértetlenségét. E törvény szerint a vámok és adók összege után is fizetendő tized, méghozzá – szemben az esztergomi zsinat döntvényével, miszerint a kolostorok, egyházak és egyházi személyek saját csűrjeik, magtáraik és akólaik után nem fizetnek – a földművelésből és szüretből származó javak után a papok, apátok és egyházi tisztviselők is fizetik azt. Az Endlicher által külön cím alatt közölt két zsinati cikkely egyike szerint pedig az egyház népei minden javaik után tizedet, míg szolgálai az egyházközség plébánosának három dénárt fizetnek.⁸⁴⁴ Bizonyára az egyházat illetik az esztergomi zsinat rendelkezése szerint a püspök és az esperes által lopásban marasztalt egyházi személy javai is, vagy szolgának történő eladása esetén a vételár; valamint a második zsinat döntvénye szerint a templomától eltávozó falu által fizetendő tíz pénz, illetőleg az ünnepnapon árusító által fizetendő négyszeres összeg.

⁸⁴³ MARCZALI 1998, 105. o.

⁸⁴⁴ MA, 375. o.

A Kálmán korabeli forrásokból kiemelendők azok a szabályok is, amelyek mentén az egyház is közreműködik a király tekintélyének megóvásában. A második zsinat rendelkezése szerint az ország minden templomában naponta könyörögnek a király és országa üdvéért, míg a király élete vagy méltósága elleni összeesküvéssel, ezek elleni merénylet megkísérlésével vagy az ezzel való egyetértéssel, illetve ezek tudomásának elhallgatásával hűtlenségbe esők e cselekmény rendes büntetése mellett egyházi kiközösítés alá is esnek. Az esztergomi zsinat döntvénye szerint a kiközösítésről a püspök dönt, de arról levélben értesíti a királyt, aminek hátterében az a szándék húzódhat, hogy az egyház ellen súlyosan vétő vagy egyes súlyos deliktumokat megvalósító személyeket a király az egyházához való viszonyára is tekintettel távolítsa el a maga – és a világi hatalom – közeléből.

A XI. század csekélyebb oklevéltanyaga alapján is kijelenthető, hogy a magyar király diplomáciai kapcsolatai között kiemelt helyen áll a pápaság. Konkrét levél- vagy követváltások tanúsága hiányában is erre utal, hogy – amíg a pannonhalmi kiváltságból, a veszprémi püspökség és a veszprémvölgyi monostor alapítóleveleiből kiolvashatóan Szent István önállóan járhatott el az egyházszervező hatalom gyakorlásában,⁸⁴⁵ továbbá I. András tihanyi és I. Géza garamszentbenedeki alapítólevelei, valamint Szent Lászlónak a pannonhalmi apátság birtokait megerősítő és a zágrábi püspökség alapításáról beszámoló oklevelei sem említenek pápai közreműködést vagy jóváhagyást⁸⁴⁶ – addig a pécsi püspökség és a pécsváradi apátság alapításáról tanúskodó Szent István korabeli oklevelek mégis utalnak a pápa egyetértésére, sőt, előbbi a pápai követ jelenlétére is.⁸⁴⁷ Szentpétery Imre kritikai jegyzéke szerint Salamon és I. Géza is folytatott levelezést a pápai székekkel,⁸⁴⁸ amelyek ismertté vált tartalma azt tükrözi, hogy a hazai trónharcok szereplői ekkor is a pápa vagy a császár támogatását keresték,⁸⁴⁹ 1079-ben pedig VII. Gergely pápa levélben biztosítja támogatásáról Szent Lászlót, egyben inti őt az egyház tiszteletben tartására és védelmezésére, de e levél említést tesz a pápa és az ország (a király) közötti többszöri követváltásokról is.⁸⁵⁰

2. Az investitúra-harcokat követő korszak

A XI. század végére a magyar királyi hatalom és az egyház viszonyát is eléri az investitúra-harcok és a gregoriánus reformtörekvések hatása, de ennek üteméről és közreható okairól a történeti irodalomban eltérő álláspontok mutatkoznak. Fejér György 1096-ból közli Orbán pápa Kálmánnak szóló – nem kétségtelen hitelű⁸⁵¹ – levelét, amelyben az egyházfő várakozással tekint az új király uralkodására, miután a magyarok a megelőző időszakban „letértek a pápai szék iránti engedelmesség útjáról”.⁸⁵² Amíg e várakozás és Kálmán neveltetése, egyházi előélete látszólag könnyű magyarázata lehetne a gregoriánus eszmék támogatásának, másutt éppen szekularizáltabb – a királyi hatalom ég és föld közötti közvetítő szerepét levetkőzni próbáló, a korona tárgyi jelentőségének növelésével magyar királymítoszt teremteni törekvő – gondolkodással jellemzik Kálmánt.⁸⁵³

⁸⁴⁵ CD I., 280–282., 289–291., 312–313. o.

⁸⁴⁶ CD I., 388–394., 428–439., 482–486. o.

⁸⁴⁷ CD I., 291–292., 296–302. o.

⁸⁴⁸ ÁKOKJ I/1., 8. o., RIHMER 2016, 1022. o.

⁸⁴⁹ FRAKNÓI 1901, 22–25. o.

⁸⁵⁰ CD I., 445–447. o., FRAKNÓI 1901, 26. o.

⁸⁵¹ MAKK 1986, 62. o.

⁸⁵² CD II., 13–15. o.

⁸⁵³ DÜMMERTH 1977, 313–317. o., SZUROMI 2013, 120. o.

Még változatosabb a megítélése annak a rövid levélnek, amely szerint Kálmán az 1106. évi guastallai zsinaton lemondott a püspökök kinevezésének és beiktatásának jogáról.⁸⁵⁴ Amíg Érszegi Géza szerint Kálmán idején VII. Gergely pápa reformjai hazánkban diadalt arattak, Petruch Antal amellett érvel, hogy nem bizonyítható, hogy Kálmán akár e zsinaton, akár máskor lemondott volna az investitúra jogáról.⁸⁵⁵ A lemondás tényét nem vitatva más szerzők arra mutatnak rá, hogy a Kálmán által hozott, a pápai hatalomnak kedvező változás hátterében jól megfontolt politikai érdekek, leginkább a magyar király horvát-dalmát területek feletti uralmának pápai elismerése iránti igény áll,⁸⁵⁶ illetve hogy ugyan Kálmán valóban lemond az investitúra addig gyakorolt módjáról, azonban ténylegesen még mintegy fél évszázadon át a magyar királyok nevezik ki a püspököket,⁸⁵⁷ és a király nem adja fel az egyházzal kapcsolatosan meglévő egyéb egyházszerzői jogait.⁸⁵⁸ Hogy a király egyházzal kapcsolatos joggyakorlása valóban nem változott meg egyik napról a másikra, azt jól mutatja, hogy a XII. század első felétől igazolhatóan létező nyitrai püspökséget – a többségi álláspont szerint – maga Kálmán alapította, feltehetőleg 1105 és 1114 között,⁸⁵⁹ és végül III. István 1169-ben (vagy 1171-ben⁸⁶⁰) tesz ígéretet – egyebek mellett – arra, hogy pápai beleegyezés nélkül nem tesz le vagy helyez át (és nyilván nem is nevez ki) püspököket, sem apátokat vagy prépostokat, oklevelében pedig utal a II. Géza által a pápának tett hasonló ígéretre.⁸⁶¹ 1229-ben aztán már valóban a pápa ad felhatalmazást a szerémi püspökség alapítására a kalocsai érseknek.⁸⁶²

Az investitúra változása ellenére a királyi hatalomnak és az egyháznak Szent Istvánig visszavezethető örökségével, a keresztény királlyal és a király egyházszerzői szerepével összefüggő különös kapcsolata és az állami működés teljes szekularizációjának hiánya fennmarad. A királynak az egyház oltalmazásában, tekintélyének és gazdasági stabilitásának biztosításában betöltött szerepe a törvényekben és a gyakorlatban is fennmarad. Az egyházak ellátását szolgálja az 1222. évi Aranybullában a király ígérete, miszerint az egyházak népeitől semmilyen adót nem fog szedni, a tized kapcsán pedig – amellett, hogy annak ezüstben történő megváltását megtiltja – kifejezetten rögzíti, hogy a püspökök a *serviensek* birtokai utáni tizedből nem juttatnak a király lovainak, saját népeik tizedét pedig nem is kell a király birtokára – a visszaosztás helyére – vinni. Közvetve az egyház tekintélyét védi az a rendelkezés, amely szerint jelentősebb pénzügyi tisztséget nem viselhetnek izmaeliták vagy zsidók, de az egyház jelentőségét mutatja az is, hogy a dekrétum hét példányából – a király, a nádor, az ispotályosok és a templomosok mellett – egy-egy a legjelentősebb hazai egyházi központokba, Esztergomra és Kalocsára kerül, egy pedig a pápához.

Az 1222. és 1231. évi dekrétumok tartalmi átfedései mutatják, hogy előbbi ígéretei a gyakorlatban kevésbé érvényesültek. A második Aranybulla új elemei azonban azt is tükrözik, hogy a királyi *serviensek* mellett immár az egyháziak sérelmei – például az 1222. évi törvény egyházi sókereskedelmet korlátozó rendelkezése, miszerint só csak a végeken, valamint Szabolcsra és Szegeden lehet tartani – is jobban előtérbe kerülnek.⁸⁶³ E dekrétum másik, éppen az egyházzal kapcsolatosan jelentős előzménye II. András ugyancsak 1222. évi, az egyháziak szabadságait megerősítő kiváltsága. Ennek rendelkezései rögzítik, hogy az

⁸⁵⁴ MA, 375. o.

⁸⁵⁵ ÉRSZEGI 1991, 31. o., PETRUCH 1943, 321–334. o.

⁸⁵⁶ BÉLI 2018a, 178. o., DEGRÉ 2009, 105. o., DÜMMERTH 1977, 306. o.

⁸⁵⁷ DEGRÉ 2009, 107. o.

⁸⁵⁸ MEZEY 2003, 218. o.

⁸⁵⁹ MAKK 1986, 78. o., SZIKLAY-BOROVSKY 1900, 533–534. o.

⁸⁶⁰ BÉLI 2018a, 179. o.

⁸⁶¹ CD II., 180–182. o., MA, 382–384. o.

⁸⁶² CD III/2., 155–157. o.

⁸⁶³ BÉLI 2018a, 180. o., DEGRÉ 2009, 65. o., KRISTÓ 1976, 67–74. o.

egyháziak világi bíró előtt semmilyen ügyben, még ingatlantulajdont érintő ügyben sem perelhetők; az egyháziaktól szabadok dénárjait vagy más adót nem szednek, és nem szállnak meg náluk, aki mégis ezt tenné, azt tolvajként és rablóként kell büntetni; továbbá hogy az udvarnokok és más királyi szolgálonépek egyházi kötelékbe nem vonhatók, akit pedig törvényesen vontak ilyen kötelékbe, ha onnan távozni akar, engedjék el.⁸⁶⁴

1231-ben az egyház tekintélyét és gazdasági érdekeit védve a zsidók és szaracénok tisztségre emelésétől tartózkodás ismételt deklarálása mellett ígéretet tesz a király arra is, hogy az egyház népeit nem kényszerítik semmilyen munkára a királyi birtokokon, továbbá az egyházak falvait a megyésispán, az egyházi személyeket pedig a nádor bírói joghatósága alól is kivonja, a poroszlók hivatali tevékenységét pedig a püspök vagy a káptalan egyidejű tanúbizonyságához köti. Kötelező jelenlétüket előírva bevonja az érsekeket és püspököket a fehérvári törvényt nap munkájába. Az 1222. évi dekrétumhoz képest megváltozik – és a korábban kifejtettek szerint valódi joggá válik – az ellenállási záradék tartalma is, mivel a püspökök (valamint a király jobbágyurai és az ország nemesei) együttes vagy egyenkénti, a hűtlenség terhe nélkül ellenállásának és ellentmondásának elvi lehetősége helyett immár az esztergomi érseket jogosítja fel, hogy megintse, ennek eredménytelensége esetén pedig kiközösítés fenytékével sújtsa a királyt.

II. András egyház felé tett ígéreteinek csekély fogantja és ennek egyházi fogadtatása vezet el 1233-ban a beregi egyezménynek nevezett újabb királyi rendelkezéshez, amelyben az egyház tekintélyét garantálja például a zsidók és szaracénok jogainak, szolgatartásának és tisztségviselésének korlátozása vagy az egyházi bíraskodás erősítése, míg vagyoni érdekeiket biztosítja a sójvédelmek újbóli rendezése és az egyháziak adómentességének deklarálása.⁸⁶⁵

Ellenállási záradékában lényegében az 1231. évi megoldást tartja fenn – az előzetes intésre utalás nélkül – IV. Béla és fiai 1267. évi dekrétuma, az egyházzal kapcsolatos egyéb királyi jogokat azonban nem tartalmaz. Ellenben – a fentebb írtak szerint – a keresztény eszmék és szokások mellett talán kevésbé elkötelezett IV. László dekrétumaiban is találhatók a keresztény királyság eszméjét tükröző formulák mellett a keresztény egyház különös állását biztosító rendelkezések, köszönhetően alighanem a pápai hatalom politikai befolyásának. A király már az első kun törvényben megígéri, hogy a később összehívandó (tétényi) gyűlésen a pápai követ további javaslatainak is érvényt fog szerezni, továbbá hogy e tárgyban korábbi és majdani rendelkezéseit is pecsétetes oklevélben fogja összeírni, és azok – vagyis a két kun törvény – egy-egy példányát a pápai legátusnak is átadja. Az első kun törvény a keresztény hit és az egyház tekintélyét is védve kötelezi a kunokat a kereszttség és más szentségek felvételére, a pogány szokásokkal való felhagyásra, a letelepedésre, más keresztény szokások követésére, valamint a keresztényekkel szembeni erőszaktól tartózkodásra. Lényegében ugyanezek jelennek meg a második kun törvényben is, és ezek ellenőrzésére rendeli a király – mindkét dekrétumban – nyomozók kiküldését, és helyez kilátásba egyházi és világi büntetést. Az egyház anyagi biztonságát szolgálja még az első kun törvényben a kunok kötelezése az egyházi és kolostorokhoz tartozó birtokok visszaadására, a második kun törvényben pedig annak deklarálása, hogy a király által a kunoknak ígért adományok és engedélyezett foglalkozások nem lehetnek az egyház és a kolostorok sérelmére. Mindezek ellenőrzése pedig a területileg illetékes, a kunok megkeresztelésére kiküldött egyházi elöljárók feladata.

III. András első dekrétuma – amint arról szó volt – az egyháziak világi ügyeiben is kizárja a világi bírók hatalmát, de csak a király kivételével; második törvénye pedig az egyház és minden tagjának szabadságait részben már gazdasági érdekű rendelkezésekkel támogatja meg, mint a megüresedett egyházi javak elfoglalásának – királyra is kiterjedő – tilalma, a

⁸⁶⁴ MA, 417–419. o.

⁸⁶⁵ MA, 436–442. o.

végrendelet nélkül elhalt püspök javainak az egyházban maradását biztosító szabályok, valamint az egyházak és népek adókkal vagy leszállással történő megterhelésének tilalma, amiket a törvény a kiközösítés fenyegetésével erősít meg. Az egyház gazdasági stabilitását biztosítandó, az 1290. évi törvény ígéretet tesz az egyház jogainak és javainak visszaállítására és megtartására is, továbbá leírja a nemesek és szászok, valamint ezek népei által fizetendő tized mértékét és beszedésének módját. Az 1298. évi dekrétum is elrendeli az egyházi birtokok helyreállítását, kiközösítéssel fenyegetve az ennek ellenszegülőket és az ilyen birtokokat újonnan elfoglalókat vagy fosztogatókat. A király kápolnájának egyházi tilalom alá helyezését is kilátásba helyezi, ha az ilyenekkel szembeni fellépésben az uralkodó hanyagnak mutatkozna, és ugyanígy garantálja, hogy az egyházat és népeit a király nem terheli adókkal. Mindkét törvény kimondja továbbá az egyházak birtokain királyi engedély nélkül emelt – az egyház gazdasági érdekeit is sértő – erődítmények lerombolását.

A keresztény egyház tekintélyét védi az 1290. évi dekrétum ígérete is, miszerint a király országos tisztségeket, várbirtokokat és várakat pogányoknak nem adományoz, sem tanácsába nem hív meg ilyeneket, továbbá az alkancellári tisztelet – a szinte kizárólagos egyházi írástudás miatt ésszerűen is – a király kinevezési jogát fenntartva meghagyja a fehérvári egyháznak. Az 1298. évi dekrétum pedig kiemelt szerepet szán a püspököknek a király mellett állandóan, rotációs jelleggel működő tanácsban és az ország ügyeit megvitató gyűléseken, amit már az is jelez, hogy e törvényt a király és a bárók mellett a főpapok pecsétjeivel is ellátják. Az egyházi tekintélyt mutatja a III. András dekrétumaiban többször megjelenő egyházi kiközösítés jelentősége is, amellyel – gyakran világi büntetés mellett – a törvények sarkalatosabb ígéreteit megsértőket fenyegeti a király a püspökök útján, és aminek terhét a Kalocsai érsek által a pápai széktől ő is magára veszi. Ezzel a világi deliktumok esetén is a világi büntetés mellett az egyházi fenyíték szokatlan túlsúlya világlik fel, miközben a végrehajtás mégis a királyra marad.⁸⁶⁶ Az 1298. évi törvény leírja a kiközösítés egyes következményeit is, így a kiközösítettet mindenki kerülni köteles, részére a szentségek ki nem szolgáltatathatók, az e tilalmat megszegő szerzetes rendjének alamizsnát nem adhatnak, aki mégis ezt teszi, maga is kiközösítés alá esik. E büntetés nemcsak spirituális viszonylatban érvényesül, de magában foglalja például a felperesi perképeség elvesztését is.⁸⁶⁷ Marczali Henrik szerint a király kezében az ellenszegülőkkel szemben tulajdonképpen az *excommunicatio* a legfőbb fegyver, mert a kiátkozottal szemben a király nincs kötve semmilyen törvényes formához.⁸⁶⁸ Ugyanakkor több – részben már érintett – Árpád-kori példa mutatja, hogy az egyházi büntetés akár a királyi hatalommal szemben is érvényesül. A középkori egyházi büntető szankciók között Balogh Elemér az egyháziak felfüggesztése vagy letétele és a leggyakrabban, világiakkal szemben is alkalmazott *excommunicatio* mellett harmadik típusként említi utóbbi büntetés különös fajtát, a magasabb rangú egyházi előjárók által alkalmazható személyi vagy területi hatályú *interdictumot*, amelynél fogva az egyházi szertartásokon való részvétel és a szentségek felvételének tilalma meghatározott körben mintegy kollektív büntetésként érvényesül.⁸⁶⁹ Ez az *interdictum* – önállóan vagy konkrét személy(ek) kiközösítése mellett – a világi hatalommal, különösen az uralkodóval szemben politikai nyomásgyakorlásként is hathat, ahogy erről a beregi egyezmény előzményei vagy IV. László uralkodása kapcsán szó esett. A politikai célzatot látszik alátámasztani az is, hogy II. András esetében a pápa kifejezetten megtilthatta követének, hogy az *interdictum* mellett a király személyét illetően

⁸⁶⁶ BARNA 2017, 52. o.

⁸⁶⁷ HAJNIK 1899, 165. o.

⁸⁶⁸ MARCZALI 1998, 182. o.

⁸⁶⁹ BALOGH E. 2021, 53–54., 56–57. o.

*excommunicat*ot is alkalmazzon,⁸⁷⁰ amivel közvetlenül a király alattvalóit sújtotta, de annak politikai hatása az uralkodón csapódhatott volna le.

Az egyházra vonatkozó további források között említést érdemelnek a Kálmán korabeli reformokat megerősítő – részben már érintett – intézkedések. Az investitúra kérdésében ismét éleződő ellentétek tárgyában II. Géza 1161-ben a pápa oldalára áll, ahogy erről a francia királynak írt levele is beszámol,⁸⁷¹ azonban fenn kívánja tartani a királyi beleegyezés szükségességét a pápai legátusok küldése és az egyháziaknak a pápához fellebbezése tárgyában.⁸⁷² Apja pápának tett ígéretére utal III. István 1169-ben (vagy 1171-ben⁸⁷³) kelt oklevele, amelyben maga megígéri a hazai érsekeknek és minden ezeknek alárendelt egyházi személynek, hogy a püspökök, apátok és prépostok pápai jóváhagyás nélküli elmozdításától, valamint az egyházi javak világi gondnokok útján történő elvonásától tartózkodik, ugyanakkor az egyházi eljárók is ígéretet tesznek arra, hogy a prépostok és más egyházi méltóságok elmozdítása során a továbbiakban ők is a kánoni szabályokhoz tartják magukat.⁸⁷⁴ E forrás – Béli Gábor szavaival – a pápa követeléseit által indikált, de a király ellenköveteléseit is érvényesítő konkordátum, formálisan azonban a szokásosan dekrétumnak nevezett forrásainktól nem különbözö, királyi akaratnyilvánítást megjelenítő törvény.⁸⁷⁵ Jelentősége pedig az, hogy általa teljesezhet ki Kálmán intézkedéseinek „az államegyház egyházállammá alakulásának” nevezhető folyamata, amelyben a világi hatalom befolyása az egyházban csökken, az egyházi befolyás azonban tovább erősödik a világi igazgatásban,⁸⁷⁶ végképp szakítva azzal a Szent István-i örökséggel, amelyben a magyar királyok az egyházat az összes püspökséggel, apátsággal és prépostsággal még sajátjuknak tekintették és teljes uralmuknak alávetve kormányozták.⁸⁷⁷

Számos egyházi privilégium is tanúsítja, hogy az investitúra változása ellenére a király továbbra is az egyház oltalmazója és javainak legfőbb gyarapítója. A XII. századból például II. Gézától és III. Bélától is maradtak fenn egyháznak szóló adományok, II. Géza és Imre korábbi királyi adományokat, II. István, II. Béla, majd ugyancsak II. Géza monostoroknak címzett magánadományokat is megerősítenek, III. István pedig több oklevelében kegyes adományokat engedélyez.⁸⁷⁸ Hasonló intézkedések még nagyobb számban maradtak fenn a forrásokban gazdagabb XIII. századból.⁸⁷⁹ Szemben továbbá a püspökségek alapításával, a Kálmán korabeli változások nem érintik a királynak a monostorok alapítására való jogosultságát, így bár az Árpád-kor végéhez közeledve mind gyakrabban kerül sor magánosok általi létesítésre, még a XIII. században is találkozunk királyi monostoralapításokkal.⁸⁸⁰

Az egyházat érintő különös forrás az is, amelyben IV. Béla 1255-ben Váskán a hozzá forduló esperesek és kanonokok, illetve azok kerületeinek papjai közötti vita folytán – mintegy ítéletben – általánosságban rendelkezik a tizedek és más jövedelmek elosztásáról,⁸⁸¹ de a tizedfizetésre vonatkozó más különös források is fennmaradtak az Árpád-korból, mint IV.

⁸⁷⁰ BALOGH E. 2021, 56. o., FRAKNÓI 1901, 53. o.

⁸⁷¹ CD II., 163. o.

⁸⁷² BÉLI 2018a, 178. o.

⁸⁷³ BÉLI 2018a, 179. o.

⁸⁷⁴ CD II., 180–182. o., MA, 382–384. o.

⁸⁷⁵ BÉLI 2018a, 188. o.

⁸⁷⁶ DEÉR 1938, 163–164. o.

⁸⁷⁷ BÉLI 2018a, 177–178. o.

⁸⁷⁸ ÁÚO I., 48. o., ÁÚO VI., 91–92. o., CD II., 82–85., 120., 140–143., 153–155., 185–186., 203., 303. o., CD IX/7., 631–632., 634. o., FEJÉRPATAKY 1895, 16–21. o.

⁸⁷⁹ ÁÚO I., 97., 106–126. o., ÁÚO III., 232–233. o., ÁÚO IV., 77–78. o., ÁÚO V., 60–61. o., ÁÚO VII., 433. o., ÁÚO XI., 122–123., 567–568. o., CD IV/3., 58–59., 106–108. o.

⁸⁸⁰ ÁÚO VII., 27–31. o., FÜGEDI 1991, 37–39. o., HOKL, 19–23. o.

⁸⁸¹ MA, 487–488. o.

László 1279. évi oklevele a veszprémi káptalannak Fejér megyében fizetendő tizedek tárgyában.⁸⁸² A királyi *hospes*közösségek privilégiumaiból is kiemelhető az egyházzal összefüggésben – a számos esetben rögzített szabad plébánosválasztás mellett – e közösségek tizedfizetésének szabályozása. A nagyszombatiak, a beregszásziak, az iharosberényiek, a késmárkiaknak és a pozsonyiak kiváltsága is rögzíti a tized terményben való fizetését, a jasztrebarszakaiak 1257. évi okleveléből pedig az is kiderül, hogy a befizetett tizeddel a közösség saját papja rendelkezik.⁸⁸³ E főszabálynak tekinthető rendelkezésektől eltérően a soproniaknak IV. László 1277-ben megengedi, hogy a bor utáni tizedet dénárokból váltsák meg, az egyéb termés utáni tized bizonyos hányadát pedig visszaadja nekik a vár karbantartására.⁸⁸⁴

Amíg a bíráskodásnál írtak szerint az Árpád-kori Magyarországon a bírói hatalom fő letéteményese – személyes bíráskodás, kinevezés, delegálás vagy jóváhagyás útján – a monarcha, a királyi hatalom és az egyház viszonyát tekintve említést érdemel, hogy hazánkban is beszűrődik a Szentszék legfőbb jogszolgáltató hatalma.⁸⁸⁵ Ennek egyik megnyilvánulása a XIII. században a pápai legátusok – egyéb feladataik mellett – ítélkező tevékenysége, másik formája pedig a valamely hazai ítélet pápai tekintéllyel történő megerősítése, kikényszerítése vagy akár megmásítása iránti folyamodás alapján a pápai delegáltak XII. század közepétől megfigyelhető eljárása, főleg tizeddel kapcsolatos jogvitákban, egyházfegyelmi, egyházkormányzati és – ritkábban – laikusokat érintő ügyekben, amelyekben utóbb gyakori a pápai székhez fellebbezés is.⁸⁸⁶ E delegáltak eljárása aztán a XIII. század közepén, alighanem IV. Béla törekvéseinek is köszönhetően jelentősen visszaszorul.⁸⁸⁷

Legvégül, az egyéb királyi jogok közül ehelyütt is említésre érdemes, hogy az egyház tekintélyét és világi ügyekben érvényesülő befolyását mutatja az egyházi előkelők jelentős szerepe a törvényhozásban, igazgatásban, de még az ítélkezésben is érintett királyi tanácsban, továbbá hogy az írástudás kiváltságának is köszönhetően az egyházhoz szorosan kapcsolódva jön létre a hivatali írásbeliség is a királyi kápolnában, majd működik az Árpád-kor végéig is a királyi kancelláriában, valamint a hiteleshelyi tevékenységet folytató káptalanokban és konventekben.⁸⁸⁸

⁸⁸² ÁÚO IX., 243–244. o.

⁸⁸³ MA, 444–447., 471–472., 496–497., 506–507., 517–518., 623–627. o.

⁸⁸⁴ MA, 545–548. o.

⁸⁸⁵ BARABÁS 2013, 175–176. o.

⁸⁸⁶ BARABÁS 2013, 183–184., 188–189., 196–197. o., BARABÁS 2020, 126–127. o.

⁸⁸⁷ BARABÁS 2020, 131–141. o.

⁸⁸⁸ ÉRSZEGI 1991, 32–33. o., FÜGEDI 1991, 42. o.

X. A királyi hatalomgyakorlás egyéb megnyilvánulásai

A hatalmi ágak elválasztásának elmélete alapján is az államhatalmi tevékenység legfőbb megnyilvánulási formáinak tekinthető törvényhozás, igazgatás és bírászkodás, valamint a gazdasági és az ideológiai alapot jelentő elemek mellett találhatunk az Árpád-kori forrásokban a királyi hatalomgyakorlás egyéb formáira és ezek jogi szabályaira, vagyis a tágabb értelemben vett királyi jog egyéb elemeire vonatkozó normatív rendelkezéseket és leíró jellegű utalásokat. Minthogy a közjogi-hatalmi struktúra működéséről, a kialakulóban lévő állam tevékenységi formáinak betudható mechanizmusokról van szó, nem meglepő, hogy ezek többsége igazgatási jelleget mutat. Valamilyen különös jellegzetességük alapján mégis az általános világi igazgatástól elkülönült, önálló említésre érdemesek.

1. A legfőbb hadúri jog

A hatalmi rendszerekben a fegyveres haderővel való rendelkezés mindig – így természetesen a középkori Magyarországon is – kardinális kérdés. Monarchikus államberendezkedés lévén nem meglepő, hogy a legfőbb hadúri jogosítványok az Árpád-kori magyar jogban is a tágabb értelemben vett királyi jog elemei közé sorolhatók.⁸⁸⁹ Igaz ez akkor is, ha megyei és tartományi szinten ténylegesen az ispán, illetőleg a tartományúr volt a hadak parancsnoka mindaddig, amíg a várbirtokok eladományozásával a vármegye katonai funkciója ki nem üresedett; ő vezette zászlaja alatt a megyei hadakat a király seregébe.⁸⁹⁰

A korabeli főhadúri jog vizsgálata során szem előtt kell tartani, hogy a mai fogalmaink szerinti, a közösség biztonságának garantálását célzó rendszet és ennek letéteményeseként a modern rendőrség az újkor szüleménye,⁸⁹¹ az Árpád-korban a belső rendfenntartás, a külső védelem és akár az offenzív hadakozás személyi állománya és eszközrendszere nem mindig különbözik jelentősen. Középkori sajátosság, hogy a rendfenntartó, a bűnüldöző, sőt az igazságszolgáltató szervek nem különülnek el élesen, és e feladatokat a különféle szervek olykor egyaránt a katonai hatalom támogatásával látják el.⁸⁹² Ugyancsak fontos szempont, hogy amíg a törvényhozásnak és bírászkodásnak jellegzetes, de az igazgatásnak is gyakori megjelenési formája valamilyen írott dokumentum (jogszabály, határozat) keletkezése, addig a haderő működtetése, a fegyveres fellépés mint a király hatalomgyakorlásának megnyilvánulása, alapvetően cselekvésben mutatkozik meg. Így aztán a legfőbb hadúri jogosítványokról tanúskodó középkori forrásaink alapvetően kétfélék. Találunk az oklevelekben az e jogosítványokkal összefüggő szabályokat, normatív rendelkezéseket, de számos forrás eseményleírásként, előzményként, esetleg indokolásként tartalmazza a király hadúri jogával valamely módon összefüggő történés leírását. A normatív szabályok itt is sokszor olyan formában jelennek meg, hogy valamely személyi kör vagy közösség mentességet vagy kedvezményt kap a király jogával szemben fennálló katonáskodási vagy katonaaállítási kötelezettség alól.

⁸⁸⁹ DEGRÉ 2009, 74. o., PÁRNICZKY 1940, 6. o.

⁸⁹⁰ MEZEY 2003, 146. o.

⁸⁹¹ BALLA 2017, 105–106. o.

⁸⁹² CHRISTIÁN 2009, 157. o.

1.1. Fegyveres konfliktusok leíró jellegű forrásokban

A leíró jellegű források közül a legkorábbi időkből a főhadúri joghoz halványan kapcsolódik az Intelmeineknek az a része, amely a király főembereit, az ispánokat és a vitézeket – akiknek hűsége, erőssége, serénysége, szívessége és bizalma a királyság egyik ékessége – az ország védőfalainak, a gyengék oltalmazóinak, az ellenség elpusztítóinak és a határok gyarapítóinak nevezi, hangsúlyozva, hogy ezek feladata és egyben méltósága a katonáskodás, nem pedig a szolgaság.⁸⁹³ Látható, hogy a *miles*, a harcolni kész vitézek ekkor még a közszabadok egyik csoportját képezik.⁸⁹⁴ Szent István legendái is több esemény kapcsán emlékeznek meg a király hadi cselekményeiről. A Veszprém-környéki csata leírása az országon belüli fegyveres ellenséggel szembeni katonai fellépést példázza, míg az Istvánnal szövetséges vagy legalább békés viszonyban állónak leírt (II.) Henriket a császári trónon követő (II.) Konrád Magyarország határai ellen irányuló mozgósítása kapcsán az egész ország fegyvereseire kiterjedő – és a királyi tanáccsal egyeztetve történt – védekező hadba hívásról számolnak be a legendák.⁸⁹⁵ Szent László legendái is említik királynak az országba betörő besenyők elleni – védekező – hadjáratát és egy olyan esetet is, amikor a csehek elleni – külföldi, offenzív – hadjáratra utazott; de utalnak a Képes Krónikában is említett,⁸⁹⁶ mégis vitatott hitelű eseményre, miszerint a „lovagkirályt” röviddel halála előtt több nyugati uralkodó megkereste egy jeruzsálemi keresztes hadjárat vezetése végett.⁸⁹⁷ E hadjárat gondolatát Pauler Gyula is inkább a király vágyának írja le.⁸⁹⁸ A krónikairodalom egyébként is előszeretettel számol be jelesnek tartott hadi eseményekről. A Szent Lászlóról szóló XII. századi feljegyzések például a belső harcok, Horvátország és Dalmácia megtámadása, valamint a kunok legyőzése mellett a görögök, az oroszok és a lengyelek elleni offenzívákat is leírják,⁸⁹⁹ a Képes Krónika Kálmán kapcsán az átvonuló keresztesekkel, Álmossal, a ruténokkal és a Dalmáciában folytatott harcokat is említi, de még az összességében negatív színben feltüntetett IV. László hadi sikereiről is beszámol.⁹⁰⁰

A királyi oklevelek leíró szövegrészei általában úgy utalnak a főhadúri jogra, hogy a király valamilyen harci szolgálat vagy hőstett jutalmazásának indokát írja le vagy a hadi vonatkozású történelmi eseményekből tanulságot vonva jut arra a következtetésre, hogy valamilyen rendelkezés vagy kedvezmény biztosítása szükséges. E szövegelemek az országot érintő események és emberi sorsok mellett gyakran szólnak a királyról és családjáról, kiemelve az uralkodó kegyességét, uralkodásának atyai vonásait.⁹⁰¹ A magánszemélyeknek címzett ilyen oklevelekben egyaránt találunk a király érdekében külföldi támadó hadjáratban vagy külső ellenség országra törése miatt belföldi védekező háborúban tett szolgálatra utalást, de előfordulnak az országon belüli konfliktusokat felemlítő források is. Ezzel szemben a közületek, települések kiváltságlevelei a természetes helyhez kötöttségből is adódóan jellemzően már megtörtént védelmi jellegű szolgáltatott jutalmaznak, vagy – különösen a tartárjárást követő időszakban – a negatív történelmi tapasztalatok alapján hivatkoznak az ország védereje megelőző jellegű fokozásának szükségességére. IV. Béla például 1245-ben Regnald fia Prinz ispánt jutalmazza számos hadjáratban – köztük orosz és német földön,

⁸⁹³ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 57. o.

⁸⁹⁴ VESZPRÉMY 2001, 32–33. o.

⁸⁹⁵ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 37., 44. o.

⁸⁹⁶ KATONA 1986, 174–177. o.

⁸⁹⁷ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 98–99., 218. o.

⁸⁹⁸ PAULER 1899, I. k. 172. o.

⁸⁹⁹ KATONA 1977b, 38., 43., 45. o.

⁹⁰⁰ KATONA 1986, 179–183., 228–230. o.

⁹⁰¹ MÁLYUSZ 1973, 11–14. o.

valamint a tengeremelléken – teljesített szolgálataiért, egyik 1256-ban kelt oklevele pedig a Kozma és Achilleus ispánoknak juttatott birtokadomány indokolásaként utal azoknak a tatárjárás idején és később az országra törő osztrák herceggel szembeni védekezés során tanúsított helytállására, és említést tesz arról is, hogy amikor később a magyar király indított hadjáratot az osztrák herceg ellen, Achilleus ispán Ausztria országát Pozsonytól Bécsig feldúlta.⁹⁰² IV. László több adománylevele hivatkozik a cseh király elleni hadviselésre, 1274-ben például Atrachyk fiait jutalmazza – és a hiányos szöveg alapján valószínűleg a gömöri várjobbágyok sorából a nemesek közé emeli – az atyja és az ő idejében több hadjáratban, különösen a cseh király ellen Morvaországban (talán 1273-ban) tanúsított vitézségük miatt, 1280-ban pedig Marcell fia Severéd ispánnak adományozza Ibrány birtokot ugyancsak utalva az adományosnak hadjáratokban teljesített szolgálataira, kiemelve, hogy az adományos fivére is a cseh király ellen vezetett hadjáratban – feltehetően 1278-ban – vesztette életét.⁹⁰³

A védekező hadviselés leírását példázza több *hospes*privilegium, így a nyitraiak 1248. évi kiváltságlevelének bevezető része hosszasan taglalja a tatárjárás pusztítását, kiemelve, hogy a vár polgárai e szerencsétlenség idején sem tétovázván a nyitrai várat sokáig tartották nemcsak maguknak, de más királyi népeknek is, akik védelemért hozzájuk menekültek, továbbá amikor a király a tengerpartra menekült a tatárok elől, közülük fegyveresek szegődtek a szolgálatába.⁹⁰⁴ IV. László 1277-ben a soproniak kiváltságlevelében említi, hogy azok a soproni várat hűségesen védték a cseh királlyal szemben, és azt neki visszaszolgáltatták, míg fiaik a cseh király fogságába estek, 1279-ben pedig a vasváriak privilegiumában hivatkozik arra, hogy e *hospes*ek körében a gyakori megszállás, a teutonok és mások folytonos dúlásai miatt elterjedt a szegénység.⁹⁰⁵ Hasonló indokolást tartalmaz a pozsonyiak 1291. évi kiváltságlevele is, amely szerint ezek a teutonok dúlása, a (IV.) László király és a cseh király közötti háború, továbbá Albert, Ausztria és Stájerország hercegének támadása során is nagy károkat szenvedtek.⁹⁰⁶

Az országon belüli konfliktusokra számos példát szolgáltatnak a IV. Béla és V. István viszálykoda idején és azt követően keletkezett oklevelek, amelyekben a felek támogatói kapnak – további hű szolgálatra is ösztönző – jutalmat. 1267-ben például István ifjabb király Iván fia András ajtónállómestert, illetve bizonyos Póst és annak fivérét, Domonkost jutalmazza birtokadománnyal az apja elleni harcokban tanúsított, részletesen megénekelt vitézségükért.⁹⁰⁷ E források sora V. István halálával sem merül ki, ide sorolható IV. László 1273. évi oklevele is, amelyben a IV. Bélával szemben V. István mellett álló Csák nembeli Péter és annak fivére, Máté szolgálatait jutalmazza adományokkal, hosszasan taglalva dicső harci cselekedeteiket egyebek mellett a dévai, a borinkai és az isaszegi ütközetekre utalva.⁹⁰⁸ Érdekes, hogy egy évvel később a király már úgy erősíti meg ezt az adományt, hogy említést tesz Csák nembeli Péter újabb, immár László király érdekében tanúsított jeles harci cselekedetéről, a királyhoz hűtlen Kőszegi Henrik legyőzéséről is.⁹⁰⁹ Találunk persze más belföldi fegyveres konfliktusra utaló forrásokat is, például III. András 1295. évi adománylevelét, amelyben Peechi Ivánka fia Pétert és fivéreit a Budey nevű birtokkal

⁹⁰² ÁÚO VII., 191–192. o., ÁÚO II., 269–271. o.

⁹⁰³ ÁÚO IV., 33–35. o., CD V/3., 32–33. o.

⁹⁰⁴ MA, 498–499. o.

⁹⁰⁵ MA, 545–548., 551–554. o.

⁹⁰⁶ MA, 623–627. o.

⁹⁰⁷ CD IV/3., 407–413. o.

⁹⁰⁸ ÁÚO IV., 23–27. o.

⁹⁰⁹ ÁÚO IV., 37–39. o.

jutalmazza az előző évben a királyhoz hűtlen Kőszegi Henrik és társai elleni harcokban tanúsított vitézségükért.⁹¹⁰

Természetesen a jeles hadi tetteket leíró forrásoknak sem mindegyike megy át a középkori oklevelek hitelességét vizsgáló történettudósok rostáján. Formailag hamisnak tartják⁹¹¹ például – így ha a hadjárat megtörténte tényként fogadható is el, a kiemelt hőstett tekintetében mégis legalább megkérdőjelezhetővé teszik – azt az 1226. évi keltezésű oklevelet, amely szerint II. András a gömöri vár mellett fekvő Melete falusi Tivald mesternek juttat adományokat arra hivatkozva, hogy a király szentföldi hadjárata során Tivald megmentette őt egy bölény támadásától.⁹¹² A hiányos szövegű oklevelek között is találunk olyat, amely valamilyen királyi hadjáratról szól, például IV. Béla 1247. évi oklevele, amelyben bizonyos Dánielnek ad a nyitrai várral határos Wichap földből egy ekényi területet, hivatkozva Dánielnek valamiféle hadjárat idején tett szorgalmas és hű szolgálatára, azonban az oklevél hiányos részeiből éppen az nem derül ki, hogy melyik és milyen jellegű (támadó vagy védekező) hadjáratról volt szó; és ezek a részek az oklevél tíz évvel későbbi átíratában sem maradtak fenn.⁹¹³ Végül, ha teljes hitelessége kétséges is,⁹¹⁴ a hadak hűségének, támogatásának politikai jelentőségét jól szemlélteti a Hegedüs Géza által – a Képes Krónika nyomán⁹¹⁵ – a „lodoméri kaland” néven közölt történet, amely a szerző szerint a legkorábbi alkalom volt, amikor az ország urai akaratukat nyíltan az uralkodóra kényszerítették.⁹¹⁶ A történet szerint II. István 1123. évi lodomériai (a Képes Krónikában ruténiai) hadjárata során az elégedetlen lovagok közül Pázmán nembeli Kozma a sereg lázadásával fenyegetve követelte a királytól, hogy hagyjanak fel a hadjáratral, és térjenek haza, majd amikor a király megkérdezte tőle, hogy „Hát ti parancsoltok nekem?”, azt felelte: „Nem uram, nem mi parancsolunk neked, hanem te parancsolsz nekünk, hűséges szolgálóidnak, de nem parancsolhatsz mást, csak amit elvárunk tőled”.⁹¹⁷

1.2. Hadi kötelezettségek és szabadságok a dekrétumokban

Szent László úgynevezett harmadik dekrétuma elsődlegesen a vagyoni viszonyokat védve rögzíti, hogy ha valaki hadjárat idején lop, az a lopás egyéb eseteinél súlyosabban bűnhődik, minden vagyonával ki kell irtani, és elfogását követően, amíg a király és előkelői vissza nem térnek, aki elfogta, a király hazatéréséig fogva is tarthatja. A megfogalmazásból következik, hogy a rendelkezése a külföldi hadjáratokra vonatkozik. Ugyancsak közvetve érinti a hadúri jogot Kálmán első törvénye, amikor arról rendelkezik, hogy a határvidékről érkező követek lovainak pusztulása vagy sérülése esetén azok megtérítéséről a nádor gondoskodik, míg ha épségben hazatérnek, azt egy hadjáratban való részvételnek kell számítani.

Immár katonai igazgatási szabályként mondja ki Kálmán első törvénye, hogy az ispánok a falvaikban élő szabadok után, akiktől lovakat kaphatnak és száz pénzt tudnak összegyűjteni, a királynak egy páncélost, negyven pénz bevétel esetén egy páncél nélküli katonát tartoznak adni (ténylegesen inkább ellátni, költségeit fedezni), míg a saját földjükön élő (vagyonosabb)

⁹¹⁰ ÁÚO V., 122–123. o.

⁹¹¹ ÁKOKJ I/1., 139–140. o., FEJÉRPATAKY 1885, 96. o.

⁹¹² ÁÚO I., 217–219. o.

⁹¹³ CDA, 24–25., 32–33. o.

⁹¹⁴ MAKK 1974, 256. o.

⁹¹⁵ KATONA 1986, 193–194. o.

⁹¹⁶ HEGEDÜS 1995, 77–78. o.

⁹¹⁷ HEGEDÜS 1995, 89–90. o.

szabadok továbbra is személyesen katonáskodnak.⁹¹⁸ Az ispánok száma alapján aligha e rendelkezés biztosítja a királyi haderő javát (amely az ispán személyes kíséretét, a várszervezet hadakozó népeit, lesüllyedt szabadokat és kiváltságolt szolganépeket magában foglaló megyei sereg mellett a király testőrségéből, kíséretéből, egyházi hadakozó népekből, egyházi méltóságok kíséretéből, lovagrendekből és idegen etnikumú kiváltságolt hadakozó népekből verbuválódik⁹¹⁹), de valószínű, hogy a rendelkezés helyes értelmében a nagyobb jövedelmű ispánok nem egyetlen páncélost, hanem minden száz pénz bevétel után egyet állítanak. A király katonai igényeit szolgálják a várszervezet katonáskodó elemei is, köztük a tarcali gyűlés több rendelkezésében említett várőrök, akiket e forrás szerint a király hadjárat idején valamely ispán vagy más tisztviselő mellé rendelhet (de a hadjárat végeztével vissza kell térniük saját várnépükhöz), és, akiknek katonáskodási kötelezettségében – fele mértékben – osztoznak a közöttük letelepedő *hospesek* is, akik azonban e szolgálatot nyolc dénárral (a szabadok dénárjainak értékével) megválthatják.

Az Aranybullák a királyi *serviensek*re is kiterjesztik, illetve a nemesek alapvető szabadságaként megerősítik a külföldi hadba vonulás alóli mentességet. Az 1222. évi dekrétum szerint a király az ország határain kívül csak saját terhére szólíthatja hadba a *servienseket*, az ispánokat pedig csak akkor, ha személyesen vonul hadba. Az 1231. évi törvény szerint az országon kívül a nemesek nem, csak az ispánok, a zsoldért szolgálók, a várjobbágyok és azok tartoznak hadba vonulni, akik tisztüknél fogva menni kötelesek, valamint a nagyobb birtokkal adományozottak. Mindkét forrás rögzíti azonban, hogy az országot ért támadás esetén azonban – annak határain belül – valamennyi *serviens*, illetve nemes hadköteles, sőt, a második Aranybulla értelmében a visszavonuló ellenséget azoknak is üldözniük kell, akik csak belföldön kötelesek hadba vonulni. A harmadik Aranybulla aztán visszatér a sommásabb megfogalmazáshoz, miszerint a nemesek – és a *serviensek* – az ország határain kívül csak önként vagy fizetségért vonulnak hadba, de nem az ifjabb király vagy bárki más segítségére, tehát kizárólag a király érdekében.

A fenti rendelkezések lényege a kedvezményezettek oldaláról kétségtől az a szabadság, amely személyes biztonságuk garantálása mellett jelentős vagyoni teher alól mentesíti őket a külföldi hadjáratban való részvételre kötelezés tilalmával. A kedvezmények megfogalmazásából azonban mindig kiolvasható az is, amit mégis megkövetelhet az uralkodó, aminél nagyobb sérelmet a királyi jog nem szenvedhet. Ekként a királyi *serviensek* és nemesek szabadságainak rögzítésével egyenlő fontosságú az, hogy az országot ért támadás esetén valamennyien kötelesek fegyverrel is a király rendelkezésére állni. Ezzel összefüggnek további, alighanem a jogkövetési hajlandóságot is serkenteni hivatott rendelkezések, mint az 1222. évi dekrétum szabálya, miszerint a király a tisztséget viselő jobbágyának hadjáratban történő elhalálozása esetén annak tisztségét fiának vagy fivérének biztosítja, míg az így elhunyt *serviens* fiát adománnyal ígéri ellátni. A harmadik Aranybulla a hadjáratban elhunyt nemes örökös birtokait rokonainak és végső soron nemzetségének ígéri meghagyni, míg vásárolt vagy egyébként szerzett birtokaira szabad végrendelkezést biztosít.

Az Aranybullák mintájára mondja ki a második kun törvény, hogy a kunok vezérei és előkelői a királyi *serviensek*hez hasonlóan a király személyes hadba vonulása esetén tartoznak maguk is hadba vonulni, még hozzá büntetés terhe mellett. Az első kun törvény pedig azzal nyomatékosítja a kunok (mindenféle) kötelezettségeinek súlyát, hogy ha azokat megszegik, a király végső soron országából és az uralma alatt lévő tartományokból hadfelkelést hirdet ellenük és fegyverrel kényszeríti őket a törvény megtartására. Ehhez kapcsolódóan részben már diplomáciai jellegű kitételt az, hogy a király szükség esetén a saját és országa barátait,

⁹¹⁸ VESZPRÉMY 2001, 33. o.

⁹¹⁹ VESZPRÉMY 2001, 34. o.

vagyis külföldi szövetségesek hadait is be fogja hívni a kunok elleni fellépéshez. Ilyen intézkedésre pedig kizárólag a király (vagy nevében az általa megbízott követ) jogosult, ha ugyanis bárki más királyi felhatalmazás nélkül vagy egyenesen a király ellenében hívna idegen hadakat az országba, az már a királyság kezdeti időszakától a hűtlenség bélyege alá esne.⁹²⁰ Ezt példázza II. Andrásnak a horvátországi Domald hűtlenségéről és birtokai Gergely és István ispánoknak adományozásáról szóló 1223. évi oklevele is.⁹²¹

III. András első dekrétuma szerint idegen támadás vagy az ország valamely részének lázadása esetén a nemesek és a velük hasonló állapotnak örvendő szászok kötelesek hadba vonulni a király mellett, külföldi támadó hadjáratba azonban csak fizetség ellenében hívhatók. Az ezt kiegészítő, a királyi jelenlét vagy fizetség hiányában, valamely báró oldalán történő kényszerű hadba vonulás alóli mentesség – annak helyes értelme szerint – valójában tilalmat is jelent, ami a király hatalmát is védi a bárókkal szemben. Az 1298. évi dekrétum pedig újabb kedvezményként kimondja, hogy a hadkötelezettséget megalapozó öröklött birtok után az osztály előtt is csak egyik – az erre alkalmasabb – örökös tartozik hadkötelezettséggel, és ennek elmulasztása esetén az örökösök ugyan együtt, de csak egyszeres büntetéssel felelnek. A kunok esetében láttak sejlenek fel e dekrétum részben diplomáciai jellegű kitételében is, miszerint a király a hatalmaskodók üldözésére külföldi fegyveres segítséget is az országba hívhat, ha ehhez a saját országában összehívott haderő nem elégséges.

A fegyveres erők kordában tartásával védi és erősíti a király hatalmát a bárókkal szemben az 1290. évi dekrétum rendelkezése, amely sommásan lerombolni rendeli a királyi engedély nélkül épített várakat és tornyokat. III. András második dekrétuma már pontosabban megjelöli és az előbbi törvény keletkezése óta emeltekre is kiterjeszti a lerombolandó építmények körét, az ellenszegülő birtokosokat pedig egyházi kiközösítéssel és hűtlenségi büntetéssel fenyegeti. E törekvések azonban, hasonlóan az 1298. évi dekrétumban az ország területi egységének megőrzésére és az elvesztett területek visszaszerzésére tett ígérethez, vagy éppen a szászok katonai erejének kiaknázását célzó fentebbi rendelkezéshez, végül is kudarcot vallottak.⁹²²

1.3. Hadi kötelezettségek és szabadságok a hospesprivilegiumokban

A legfőbb hadúri joggal, a királynak járó katonai szolgálattal összefüggő források közül kiemelésre érdemesek a királyi *hospes*közösségek szabadságlevelei. E népek sokrétű szabadságai mellett ugyanis privilegiumaikból kötelezettségek is kiolvashatók, nem ritkán olyan formában, hogy valamely kiváltság lényege az, hogy az ispánnak vagy valamely világi előkelőnek járó szolgáltatások alól mentesülnek, és csak a király irányában terheli őket kötelezettség. A források alapján pedig egyik legjellegzetesebb kötelezettségük – különösen a tatárjárást követően – a katonaállítás. A XIII. századi *hospes*kiváltságok között találhatunk olyanokat, amelyek minden katonai szolgálat alól mentesítenek, mint a zágrábiak 1266. évi és a győriek 1271. évi kiváltságlevelei.⁹²³ Ezzel szemben a zágrábiak korábbi, 1242. évi és a korponaiak 1244. évi szabadságlevele meghatároz katonaállítási kötelezettséget, azzal azonban, hogy ez alól öt-öt évre mentesíti őket.⁹²⁴ Utóbbi két forrásból és a győriek 1271. évi oklevelének megfogalmazásából, miszerint a győri *hospes*ek a katonaállítás alóli mentességet

⁹²⁰ PÁRNICZKY 1940, 40. o.

⁹²¹ ÁÚO VI., 419–420. o.

⁹²² KRISTÓ 1976, 191–206. o.

⁹²³ MA, 507–512., 526–529. o.

⁹²⁴ MA, 451–455. o., CD IV/1., 329–332. o.

– az ilyen privilégiumok mintájaként szolgáló – fehérvári jog elemein felül kapják, már következik, hogy a királyi *hospeseket* általában terheli valamilyen hadkötelezettség.⁹²⁵

Az egyes közösségek kötelezettségének pontos tartalmában – összefüggésben földrajzi, népességi és gazdasági jellemzőikkel is – számos különbség mutatkozik, ezek alapján is nyilvánvaló, hogy a *hospesek* által kiállított fegyveresek nem alkotnak egységes önálló hadtestet. A szatmárnémetiek például 1230. évi kiváltságuk alapján négy íjászt, 1264-ben már hat páncélost, a zágrábiak 1242. évi oklevelük szerint, valamint a pestiek (budaiak) tíz felszerelt katonát, a nyitraiak tizenkettőt, a nagyszőlősiak egyet, míg a nagyszombatiak és a barsiak száz manzióként egyet, a vasváriak pedig kettőt – lovakkal és sátrakkal –, a boroskrakkói és magyarigeni szászok négy jól felszerelt páncélost ugyanennyi lóval és két sátorral, a körmendiek pedig tizenöt manzióként egy felszerelt páncélost, két felvértezett lóval tartoznak kiállítani. A korponaiak 1244. évi kiváltságlevele pedig azt rögzíti, hogy – miután öt év mentességük letelik – lehetőségük szerint, tekintélyes számban és elegendő mértékben tartoznak ellátni a királyt, amidőn az hadba vonul, és szolgálni neki hadjárataiban.⁹²⁶ E meghatározások alapján nehéz pontosan megbecsülni az e közösségek által az uralkodó számára biztosított fegyveres erő nagyságát és jelentőségét, annyi mégis kijelenthető, hogy bár szerepük nem volt teljesen elhanyagolható, azért a királyi had törzsét nem az általuk küldött katonaság alkotta, sokkal inkább a szabad kis- és középbirtokos réteg, a király szolgálói, valamint a vármegyei szervezet katonai egységei.⁹²⁷

Lényegesebb, hogy a *hospesek*, illetve mindinkább az általuk kiállított – tulajdonképpen finanszírozott⁹²⁸ – fegyveresek milyen körülmények között tartoznak hadba vonulni. Már a szatmárnémeti német vendégeknek 1230. évi kiváltságlevelében úgy rendelkezik II. András, hogy a szászok szokása szerint előjárójuk négy íjással tartozik „velünk” – vagyis a királlyal, és vélhetően csak vele együtt, tehát személyes jelenléte esetén – hadba vonulni.⁹²⁹ V. István (még ifjabb királyként) 1261-ben a désváriak kiváltságait megerősítve azt rendeli, hogy azok a szalacsi és szatmárnémeti vendégek – utóbbiak esetében még a fenti, és nem a később, 1264-ben rögzített – szabadsága szerint tartoznak a király hadjárataiba menni és vele együtt hadba szállni.⁹³⁰ A nagyszombatiak 1238. évi kiváltságlevele rögzíti, hogy olyan hadba, ahová a király személyesen nem megy, nem kényszeríthetők, de száz manzióként egy minden szükséges fegyverrel a legtisztességesebben felszerelt katonát tartoznak küldeni, és ehhez hasonló olvasható a barsiak 1240. évi (Fejér György által eltérő központosítás mellett 1244. évi keltezéssel közölt) privilégiumában és annak 1253. évi megerősítésében is.⁹³¹ Számos további *hospes*kiváltság alapján általánosnak mondható, hogy a *hospesek* hadereje kizárólag a királyi haderőben, és jellemzően csak az uralkodó személyes hadba vonulása esetén – a gyakorlatban belföldön, védekező hadjáratban – vehető igénybe. Különleges a zágrábiak helyzete, akik az 1242. évi kiváltságlevelük alapján – miután öt év mentességük eltelik – a királynak a tengeri területek felé, illetve Karintiába vagy Ausztriába indítandó hadjárataiba is tíz felszerelt katonát tartoznak küldeni.⁹³²

A fentiek mellett és azokkal összefüggésben jellemzően egy másik, a fegyvereseknek a királyi sereg hadrendjében elfoglalt helyére vonatkozó kitétel is megjelenik e privilégiumokban. IV. Béla már a boroskrakkói és magyarigeni szász vendégek 1238. évi kiváltságlevelében rögzíti,

⁹²⁵ SZENDE 2018, 543. o.

⁹²⁶ CD IV/1., 329–332. o.

⁹²⁷ SZENDE 2018, 543–544. o., SZÜCS 2002, 22–24. o.

⁹²⁸ SZENDE 2018, 547. o.

⁹²⁹ MA, 426–428. o.

⁹³⁰ ÁÚO VIII., 8–9. o.

⁹³¹ MA, 444–447. o., ÁÚO VII., 103–104. o., CD IV/1., 322. o., ÁKOKJ I/2., 208. o.

⁹³² MA, 451–455. o.

az általuk küldött páncélosok „a király harci zászlója alá tartoznak, a király katonáival, és nem valamely báró csapataiban tartoznak vonulni”.⁹³³ A hasonló – de rendszerint sommásabb, csak a király zászlaja alatt vonulásra utaló – kitételek a tatárjárást követően általánossá válnak, de még az előbbinél szabatosabb megfogalmazással is találkozhatunk. A körmendiek 1244. évi oklevele például úgy rendelkezik, hogy az ezek által küldött páncélosok „egyik báró társaságához se csatlakozzanak, hanem a király zászlaja alatt vonuljanak, és csak az ő különös parancsából menjenek oda, ahová parancsolja, és azt tegyék, amit ő akar”.⁹³⁴ A király zászlaja alatti hadba vonulásra és szolgálatra utal 1248-ban a nyitraiak, 1255-ben a besztercebányaiak, 1264-ben a szatmárnémetiek, 1265-ben az iharosberényiek és 1279-ben a vasváriak kiváltságlevele is.⁹³⁵ A dobronyai és bábaszéki *hospesek* 1254. évi oklevelének különös rendelkezése szerint pedig IV. Béla különös kegyből megengedi nekik, hogy ha a király hadjáratba mennek, a korponai vendégekkel egy rendben vonulhassanak,⁹³⁶ és bár a korponaiak 1244. évi oklevele az ötévi teljes mentesség mellett csak azt rögzíti, hogy tekintélyes számban és elegendő mértékben tartoznak ellátni és szolgálni a királyt, midőn hadba vonul,⁹³⁷ a hasonló források alapján itt is a király zászlaja alatti hadba vonulást ismerhetjük fel.

A király hadjáratainak katonaállítással történő támogatása mellett e *hospes*kiváltságokban további katonai, jellemzően védelmi jellegű rendelkezéseket találunk, ezeket nevezi Szende Katalin a katonaállításban megnyilvánuló dinamikus elemek mellett a korabeli települések védelmi kötelezettségei statikus aspektusának.⁹³⁸ Ennek ékes példája a zágrábiak két privilégiuma. IV. Béla 1242. évi oklevele kifejti, hogy a király jónak látta a zágrábi Grech hegyen szabad várost létesíteni, oda vendégeket hívni, és az országrészt a határvidék és más érdekek biztonsága végett biztosítani és megerősíteni; majd elrendeli, hogy a *hospesek* a Grech hegyet saját költségükön falakkal erősítsék, aminek fejében ellátásukra odaadja a mondott hegy körüli földeket.⁹³⁹ Ugyanezek 1266. évi oklevele már arról számol be, hogy az erősítés megtörtént, aminek során a vár polgárai házakat építve és más épületeket emelve, költségeket nem sajnálva, folyamatos erőfeszítéseket és tetemes kárt szenvedtek el hűségesen.⁹⁴⁰ 1271-ben V. István a győri *hospeseket* is áttelepíti a vár falai közé, mondván, gondoskodni kell az ország védelme erősségeinek és az alattvalók különféle javainak megőrzéséről.⁹⁴¹ IV. László pedig 1277-ben a soproni vár polgárainak átengedi a várfalak javítására és karbantartására a termés utáni tizednek a királyt illető huszadrészét, a városukban lévő torony megjavítása és megőrzése végett pedig a fertői vám felét, meghagyni ígér nekik bármely tornyot, amelyet a várban építettek vagy újként építeni akarnak, végül pedig a vár megőrzése és a soproni polgárok számának gyarapítása végett ezek földjére engedi a Lővér falusi királyi íjászokat, akiknek egyik felét már nagyapja (IV.) Béla és apja (V.) István e városba telepítették.⁹⁴² A soproniak fenti és a pozsonyiak 1291. évi kiváltságai a katonaállításra vonatkozó egyéb rendelkezést nem tartalmaznak, de IV. Béla intézkedése nyomán a nyugati határszél várainak védelme végett mindkét településen, továbbá a királyi *hospes*közösségek közül Vasváron is jelen vannak a johannita (isptályos) rend lovagjai.⁹⁴³

⁹³³ MA, 447–448. o.

⁹³⁴ HO VI., 42–43. o.

⁹³⁵ MA, 489–491., 498–499., 505–507., 551–554. o.

⁹³⁶ MA, 482–484. o.

⁹³⁷ CD IV/1., 329–332. o.

⁹³⁸ SZENDE 2018, 546. o.

⁹³⁹ MA, 451–455. o.

⁹⁴⁰ MA, 507–512. o.

⁹⁴¹ MA, 526–529. o.

⁹⁴² MA, 545–548. o.

⁹⁴³ KÖLNEI–VARJASSY 2014, 14–15. o., SZÜCS 2002, 18–19. o.

A fentiek alapján tehát a királyi sereg gerincét a XIII. században sem e közösségek által – korántsem egységes formában és fegyvernemben – állított katonák jelentik, e kiváltságos települések lakói jogállásának és a királyhoz való közjogi kapcsolatának fontos eleme a katonai állítási, illetve védelmi kötelezettség. Kiváltságolásuk hátterében – népesítési és gazdasági megfontolások mellett – különösen a tatárjárást követően egyértelműen érzékelhető a védelmi megfontolás, az uralkodó által megvalósítani kívánt egyfajta kezdetleges védelmi közteherviselés, a társadalom mind szélesebb rétegeinek bevonása a fegyveres kiállításába, az ország fegyveres ereje fenntartásának finanszírozásába. E rend kiépítésében pedig, ahogy azt okleveleink száma és tartalma is igazolja, kiemelt szerepe van IV. Bélának, akit ugyan Szűcs Jenő úgy jellemez, hogy az „Árpád-házi uralkodók sorában kivételes antitalentum volt a csatamezőn”, ugyanakkor az „Árpád-dinasztia legnagyobb szervező tehetsége és a legnagyobb realista volt Szent István után”.⁹⁴⁴

Az a tendencia pedig, hogy a *hospes*ek, illetve az általuk kiállítandó katonák hadba vonulása a király hadjáratára, azon belül is a király személyes jelenlétében történő fellépésre szorítkozó kötelezettség mellett a XIII. század második felére kifejezetten a király zászlaja alatti vonulást jelenti, kettős jelentőséggel bír. Egyfelől kifejezi és erősíti e közösségek – és lakóik – autonómiáját azzal, hogy semelyik világi előkelő nem vonhatja össze őket saját fegyveres erejével. Másfelől, a király hadjáratában történő fellépésen belül a kiváltságlevelek kifejezetten a király különös rendelkezése alá vonják őket, hadjárat alkalmával tehát a király vezénylete alatt állnak.⁹⁴⁵ Ezzel a XIII. században királyaink jogi normában – törvényben – megfogalmazva biztosítják a mindenkor uralkodó számára, hogy a királyi *hospes*közösségek katonai ereje általánosságban és a konkrét hadi események alkalmával is csak az uralkodó által, illetve az ő rendelkezése és érdeke szerint legyen használható.

1.4. Hadi kötelezettségek és szabadságok egyéb forrásokban

A források alapján a királyság első időszakában számos katonáskodó népelem él az országban. Egyértelműen, hogy a szokásosan dekrétumnak nevezett Árpád-kori törvények korántsem fedik le a katonáskodásra és a király hadúri jogára vonatkozó szabályokat, de még a királyi *hospes*közösségek kiváltságleveleinek összességéről sem mondható, hogy akár megközelítőleg kimerítően szabályoznák egy adott népelem hadkötelezettségét. E területen is bizonyosan jelentős szerepe van tehát a szokásjog íratlan normáinak. Ezekre pedig részben következtethetünk a valamilyen harci eseményt (is) történeti jelleggel leíró forrásokból, de találkozhatunk olyan egyéb okleveles forrásokkal is, amelyek a hadkötelezettség egyéb mozzanataira vonatkozó rendelkezéseket tartalmaznak.

Az erdélyi százszok szokásaira több német lakosságú *hospes*közösség, így a boroskrakkóiak és magyarigeniek, a készmárkiak, valamint a szatmárnémetiek zabadságlevele is hivatkozik, utóbbiaké éppen a katonai állítás kapcsán, hogy tudniillik a százszok szokása szerint előjárójuk négy íjással tartozik a királlyal együtt hadba vonulni.⁹⁴⁶ Amint arról a százsz autonómia kapcsán szó volt, jogállásuknak fontos forrása az 1224. évi *Andreanum*,⁹⁴⁷ de magyarországi történetük egészen a magyarok „beköltözködése általi gyarmatosítás” időszakáig visszavezethető.⁹⁴⁸ 1204-ben Imre király a Rivetel faluban az erdélyi németek között lakó

⁹⁴⁴ SZŰCS 2002, 26. o.

⁹⁴⁵ SZENDE 2018, 545. o.

⁹⁴⁶ MA, 426–428., 447–448., 517–518. o.

⁹⁴⁷ MA, 420–423. o.

⁹⁴⁸ WENZEL 1873, 3–4., 13–16., 18–21. o.

Latin Jánost érdemei okán utódaival együtt mentesíti e németek (vagyis a szászok) és a hozzájuk hasonló kötelezettségei alól, lényegében nemesi szabadságokat (királyi udvarba bejárást, adómentességet és csak a király vagy az ő jobbágyaira illetékes bíró – vagyis ahogy a kiváltság II. András általi, 1206. évi adománylevelében történt megerősítésében olvasható, a nádor – általi ítéltetés jogát) biztosítva számukra, kiemelve azonban, hogy az efféle szabadságnak örvendőkhöz hasonlóan köteles szolgálni a királyt a fegyveres hadakban.⁹⁴⁹ 1206-ban II. András a boroskrakkói, magyarigeni és ramsi *hospes*eket ugyancsak mentesíti más szászok kötelezettségei alól, így a határok védelme végett őrségbe nem rendelhetők, és csak a király személyes hadba szállása esetén kötelesek hadjáratba menni.⁹⁵⁰ E forrásokból legalább annyi kiolvasható, hogy a szászok általában e kedvezményeknél szélesebb körben tartoznak a királynak katonai szolgálatot teljesíteni. A szerkezetében és tematikájában is a *hospes*kiváltságokhoz hasonló *Andreanum* értelmében az erdélyi szászok a szebeni ispánnak rendeltetnek alá, akinek vezetésével a szebeni provincia egységesen – jelentős haderőnek tekinthető⁹⁵¹ – ötszáz fegyverest tartozik küldeni az országon belüli védekező háború esetén, külföldi hadjáratokba pedig a király személyes jelenléte esetén százat, ha pedig a király személyesen nem vonul hadba, hanem valamelyik jobbágyát küldi a sereg élén, akkor – akár a király saját ügyében, akár szövetségeseinek megsegítésére – ötvenet.

Az Árpád-kor számos további katonáskodó népeleme esetében a fentiekhez hasonló kiváltságlevél nem keletkezett vagy nem maradt az utókorra. Kivételes ebből a szempontból – az egyes források szerint V. István esküvőjén, 1247-ben a magyarok földjének védelmére felesküdt⁹⁵² – kunok helyzete, akiknek jogállását a IV. Béla korabeli letelepítés időszakából részletesen nem őrizte meg okleveles forrás, azonban IV. László szokásosan dekrétumnak nevezett – azonban a privilégiumok jegyeit is hordozó – kun törvényei részletesen foglalkoznak velük, és előkelőiknek a katonáskodási kötelezettség terén (is) a nemesekkel egyforma szabadságot biztosítanak. Haderejük jelentősége abban áll, hogy bár a XIII. század közepén az uralkodó már főleg a páncélos haderőt kívánja növelni, azok kiállítása igen drága, és a továbbra is fennálló tatár fenyegetés miatt a keleti nép haderejével a közelharcot megelőzően szembeszállni képes könnyűlovas íjászokra is szüksége van, e szerepet töltik be például a kunok (és a jászok).⁹⁵³

A további, zömében idegen eredetű katonáskodó népekről általában elmondható, hogy – amint arról az autonómia kapcsán szó volt – fegyveres szolgálataikért cserébe a királyok megengedik közösségeiknek az eredeti társadalmi szerkezeteik bizonyos fokú megőrzését, esetleg további szabadságokat biztosítanak számukra. E szabadságokat és kötelezettségeket ők és a királyok is szokásjogként őrizhetik, illetve érvényesíthetik. Hadi szolgálataik által őrzik meg szabadságaikat például a székelyek, akik a magyarok között – máig sem pontosan azonosítható időben és körülmények között – történt megjelenésüktől az Árpád-kor végig (és később is) könnyűlovas elő- vagy utóvédként jelennek meg a magyar hadban, a király hadjárataiban egységes kontingensként harcolnak, és védik a keleti gyepűt.⁹⁵⁴ II. István csehek és II. Géza németek elleni háborúi kapcsán a Képes Krónika is megemlékezik róluk – igaz, nem dicső cselekmények kapcsán, hanem akként, hogy megfutamodtak az ellenség elől –, előbbi esetben íjászoknak, utóbb a magyar sereg elővédjeként leírva őket.⁹⁵⁵ Velük együtt II. István csehek elleni háborújánál említi a Képes Krónika a X. század közepe és a XIII.

⁹⁴⁹ WENZEL 1873, 6–8., 13–16. o.

⁹⁵⁰ CD III/1., 33–35. o.

⁹⁵¹ SZENDE 2018, 543. o.

⁹⁵² PÁLÓCZI HORVÁTH 2004, 18. o.

⁹⁵³ DEGRÉ 2009, 53–54. o., SZÚCS 2002, 17–18. o.

⁹⁵⁴ EGYED 2001, 231–232. o.

⁹⁵⁵ KATONA 1986, 192., 206. o., KORDÉ 2019, 16. o.

század eleje között több hullámban betelepülő, ugyancsak íjászkodó *bissenus*okat,⁹⁵⁶ a besenyőket, akik az elő- vagy utóvéd szerepe mellett határőrzési feladatot látnak el, és bár a nádor főbírósa alá tartoznak, saját jobbágyaik vezetése alatt vonulnak harcba.⁹⁵⁷ Degré Alajos szerint hasonló lehetett kezdetben a szepesi lándzsások és a végvidéki székely határőrök jogállása is, akik azonban idővel beolvadtak a magyar nemességbe.⁹⁵⁸ A szepesi lándzsások kiváltságait megerősítő 1243. évi oklevelében IV. Béla már úgy rendelkezik, hogy hadjárat idején négyesével, akik nyolcekenyi földdel rendelkeznek, egy megfelelően felszerelt katonát küldjenek a király zászlaja alá.⁹⁵⁹ Az ugyancsak kiváltságos állású szepesi szászok pedig V. István 1271. évi kiváltságlevele értelmében mind az országon belül, mind azon kívül, tehát védekező és támadó hadjárat esetén is ötven lándzsást küldenek a királynak, akik ugyancsak a király zászlaja alatt vonulnak.⁹⁶⁰ Említésre méltó az is, hogy a XIII. század közepétől a nyugati határszél védelmében feladatot kap az országban immár egy évszázada jelenlévő johannita (ispotályos) lovagrend is, akiket IV. Béla várépítésre és ötven felfegyverzett lovag készenlétben tartására kötelez, és akiknek katonái – mint arról már szó esett – több *hospes*közösségben, így Pozsonyban, Sopronban és Vasváron is jelen vannak.⁹⁶¹

2. Diplomáciai kapcsolatok és királyi követek

Már a király legfőbb hadúri joga kapcsán látható volt, hogy a többnyire reálcselekményekben megnyilvánuló katonai fellépés mellett és olykor azzal összekapcsolódva megjelennek az Árpád-kori forrásokban a békés diplomáciai kapcsolatokra utalások is. A rendszerelméleti megközelítésben szükségszerű, hogy a kialakulóban lévő állam és az ebben legfőbb hatalmi tényezőként jelenlévő király már a legkorábbi időkben kapcsolatba kerül a környező társadalmak uralkodóival, hiszen az (akár kezdetleges vagy alakulóban lévő) államok soha nem önmagukban, környezetüktől függetlenül, hanem más hatalmi rendszerek mellett (között) működnek, azokkal szükségképpen összetalálkoznak, interakcióba kerülnek.

Szent István dekrétumai a diplomáciai kapcsolatokról gyakorlatilag semmit nem mondanak, de a neki tulajdonított privilégiumok közül a király – főleg Rómába, a pápához utazó – követeire utal a ravennai adománylevel, megfogalmazva azt az elvárást, hogy a királyi adományok fejében a hozzájuk érkező, illetve áthaladó magyar zarándokokat és királyi követeket szívélyesen fogadják.⁹⁶² E királyi célkitűzést és a korabeli követmozgások tényét alighanem az oklevél valódi vagy hamis voltától függetlenül elfogadhatjuk. Néhány évtized távlatából aztán Szent István legendái is visszautalnak a kialakuló államhatalom más szuverén hatalomgyakorlók felé történő békés külső megjelenítésével, képviseletével kapcsolatos tevékenységére. Szent István uralkodásának egyik legkorábbi mozzanataként írják le a források, hogy „a környező tartományok népeivel életbe léptetett békét hűségesen megerősítette”,⁹⁶³ és több történetben megjelenik a királyi diplomácia, illetve a követküldés intézménye. Beszámol a Hartvik-legenda a Szent István koronázásához kapcsolódó közismert történetről is, miszerint a magyar követek a lengyeleket megelőzve érkeztek a pápához koronáért és apostoli áldásért; de leírja azt is, hogy a király az ország keresztény hitre

⁹⁵⁶ KATONA 1986, 192. o.

⁹⁵⁷ DEGRÉ 2009, 53. o., PÁLÓCZI HORVÁTH 2004, 17. o.

⁹⁵⁸ DEGRÉ 2009, 53. o.

⁹⁵⁹ CD IV/1., 279–280. o.

⁹⁶⁰ CD V/1., 132–135. o.

⁹⁶¹ KÖLNEI-VARJASSY 2014, 7., 14–15. o. SZÜCS 2002, 18–19. o.

⁹⁶² CD I., 331–332. o.

⁹⁶³ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 37. o., MAKK 2001, 88. o.

térítéséhez szükségesnek tartotta Krisztus híveinek tanácsát, ezért levelekkel és követekkel mindenfelől papokat hívott magához és külföldi kolostorokba küldte követeit adományokkal; de azt is tényként állítja, hogy a király Jeruzsálemben szerzeteskolostort alapított és azt adományokkal látta el, Rómában kanonoki gyülekezetet és a magyar zarándokoknak kerített telepet létesített, Bizáncot pedig felszerelt templommal ajándékozta meg.⁹⁶⁴

A királyság korai időszakából fennmaradt kevesebb forrás alapján is kijelenthető, hogy a diplomáciai kapcsolatok közül – a német függés elkerülésére törekvés mellett – kiemelkedő jelentőségű a magyar király és a pápaság viszonya.⁹⁶⁵ A Szent István által megkezdett keresztény államépítés eszmeiségét és folyamatát – a Vazul-fiak Istvánnal szembeni esetleges személyes ellenérzései és a hatalmi-célszerűségi megfontolások motívumainak harca után⁹⁶⁶ – igazán Szent László mozdítja előre, igaz, ennek személyes meggyőződésben vagy politikai racionalitásban rejlő pontos indítókai is kérdéses.⁹⁶⁷ Mindenesetre diplomáciai szempontból is kiemelendők a királynak vagy rá tekintettel valamely hazai egyházi méltóságnak címzett pápai levelek. 1077-ben például VII. Gergely pápa még Nehemiás esztergomi érseknek üzeni meg, hogy a magyarok újonnan megválasztott királyát (Szent Lászlót) társaival és az előkelőkkel együtt buzdítsa arra, hogy a Szentszék iránt illő hódolatát megfelelő követekkel tanúsítsa uralkodásának pápai szentesítése érdekében.⁹⁶⁸ 1079-ben aztán a pápa már a királynak címzett levélben írja, hogy úgy látja, a király kész Szent Péter szolgálatára, és őt támogatásának biztosítása mellett az erények további gyakorlására, az egyház tiszteletben tartására és védelmezésére inti.⁹⁶⁹ Mindkét oklevél utal a pápa és Magyarország (a király) közötti többszöri követváltásokra is. Gellért püspök 1083. évi keltezésű szentté avatási emléke ugyancsak megemlékezik arról, hogy az eseményen jelen volt a pápai követ is.⁹⁷⁰

Szent Lászlónál jelennek meg a királyi követekkel kapcsolatos normatív rendelkezések. A belföldi követküldés nyilván nem kizárólagos királyi jog, de ennek is lehetnek a király közjogi állásából, követeinek jelentősebb feladataiból fakadó különös szabályai. És bár a követküldés – különösen belföldi viszonylatban – az igazgatási hatalom körébe vonható, a követeknek az ország határain túlra küldése és külföldi követek fogadása már jogi szempontból is értelmezhető többletet hordoz, mert ahhoz a felségjoghhoz kapcsolódik, hogy más szuverén autoritásokkal a hűtlenség terhe nélkül és egész országának képében eljárva lépjen kapcsolatba.

A „lovagkirály” úgynevezett harmadik dekrétuma alapján a királyi futár hátráltatója vagy bántalmazója súlyos vagyoni büntetéssel felel, de ennél különlegesebb kiváltság, hogy a futár – a papok és egyházi személyek, valamint az egyházba vagy a püspökhöz utazók kivételével – bárkitől elvehet lovat a királyi követség gyorsabb ellátása végett. Hogy ez csak időleges használatot jelent, azt a cikk első fordulata garantálja, miszerint az elvett lovak a harmadik falun túl nem vihetők, így azokat gazdájuk a szűkebb környéket bejárva utóbb könnyebben visszaszerezheti. Ennek további garanciája, hogy a futár által elengedett lovat befogó személy köteles azt – gazdájának jelentkezése végett – három héten át bemutatni a vásáron vagy a templom előtt, ha pedig a gazda nem jelentkezik, a lovat a király emberének kell átadni.

Kálmán első dekrétuma a király – és hozzá hasonlóan a herceg – személyesen gyakorolt különös előjogaként rögzíti, hogy ha valamelyik megyébe megy, ott számára egy harci mént kell biztosítani. Egyértelmű a szövegből, hogy itt is átmeneti és ingyenes használatba adásról

⁹⁶⁴ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 38–39., 42., 47. o.

⁹⁶⁵ MAKK 2001, 88–91. o.

⁹⁶⁶ GYÖRFFY 1977, 126. o., HÓMAN 1938b, 309–310. o.

⁹⁶⁷ ECKHART 1935, 49–50. o., GYÖRFFY 1977, 388–389. o., KRISTÓ 2007, 133. o.

⁹⁶⁸ CD I., 442–444. o.

⁹⁶⁹ CD I., 445–447. o.

⁹⁷⁰ CD I., 459–460. o.

van szó, a ló gazdája csak akkor kap ellenszolgáltatást, ha az állat elpusztul vagy megsérül. Itt olvasható az is, hogy a határvidék őreinek ispánja a külföldről érkező fontos hírek esetén a költségek előlegezésével követeket küld a királyhoz, e költségek megtérítéséről pedig a királyi udvarban a nádor gondoskodik, méghozzá a követek lovainak pusztulása vagy sérülése esetén a király által a megyékben használt lovak megtérítési értékei szerint. Ha pedig e követek épségben hazatérnek – amint arról a hadúri jog körében szó esett – azt egy hadjáratban való részvételnek kell elszámolni. Végül, a követek vagy külföldről érkező más személyek, notabilitások király általi illő fogadására utal a törvény, amikor az eladományozott halastavak visszavételét azzal indokolja, hogy a királyi javak csökkenésével a királyi udvar fénye és tekintélye is csökken, azonban helyesebb, ha a király és azok, akik hozzá jönnek, a méltóság bőségével találkoznak.

Az Aranybullák nem tartalmazzak a követekkel és egyéb diplomáciai ügyekkel kapcsolatos rendelkezést, azonban II. András korából kiemelhető a – bizonyos értelemben ugyancsak a dekrétumok közé sorolható⁹⁷¹ – 1233. évi beregi egyezmény, amelyben a magyar király és Jakab pápai legátus (részben az 1222. évi és 1231. évi dekrétumok egyházat érintő ígéreteinek csekély foganatja miatt) az egyház tekintélyének és jövedelmeinek helyreállítását szolgáló ügyekben (mint az egyháziak adómentessége, a sójövedelmek elosztása, az egyházi bírászkodás, a más hitűeknek a főbb tisztségek viseléséből kizárása) állapodnak meg.⁹⁷² Az egyezmény elszigetelt aktus, hanem az egyház sérelmei miatt az esztergomi érsek által az országra kimondott interdiktum háttérben álló egyházi panaszok pápai kivizsgálásának hosszabb folyamatába ágyazott, e folyamat addigi alakulására, a magyar király vonakodó magatartására is tekintettel lévő aktus.⁹⁷³ A megállapodást II. András esküvel erősíti meg és fiai és minden utóda nevében is kötelezőnek és sérthetetlennek ismeri el, de még ugyanebben az évben Béla ifjabb király is esküvel fogadja el annak rendelkezéseit, és így tesznek az országos méltóságok is.⁹⁷⁴ András és Béla arra is megesküdnék, hogy saját rendelkezéseikkel, törvényeikkel nem fogják megsérteni a szerződést. Ez az alávetés persze még korántsem valamiféle, a törvényeknél magasabb szinten álló nemzetközi jog léteire utal, csupán a keresztény király és a pápa közötti aktuális erőviszonyokra. Erre utal az is, hogy bár az egyezmény a pápai legátus diplomáciai sikerét és a magyar uralkodó meghátrálását tükrözi, a király látszólag közjogi szempontból is komoly súlyú ígéreteinek kikényszerítésére a pápai legátusnak sem ekkor, sem a következő években nincs valódi és hatékony eszközrendszere.⁹⁷⁵

Az első kun törvényből ismét az a rendelkezés emelhető ki, amelyben a király kilátásba helyezi, hogy szükség esetén a kunokkal szemben a maga és országa barátait, vagyis külföldi szövetségeseinek hadait is be fogja hívni. E behívás mozzanatában nyilván a szövetségeseikkel történő békés, diplomáciai kapcsolatfelvételt láthatunk. Ilyen jellegűnek mondható e törvényben a kunokra rótt kötelezettségek teljesítésének másik biztosítéka is, miszerint azok klánonként kezesekeket adnak a királynak, akiket aztán a király megbízásából, de országán kívül kell őrizni a pápai legátus által meghatározandó helyeken és személyek által.

A király külföldi levélváltásai körében is számolni kell a hamis források veszélyével. Első királyunk uralmára vonatkozik – bár később keletkezett – történelmünk egyik legismertebb ilyen vonatkozású hamisítványa, a Szilveszter-bulla. Karácsonyi János alapos elemzéssel vezeti le, hogy Szent István ugyan – személyének szólóan, és nem automatikusan öröklődő módon – valóban jelentős egyházi jogi kiváltságot kaphatott a pápától, azonban a II. Szilveszter

⁹⁷¹ BÉLI 2000c, 26. o.

⁹⁷² PAULER 1899, II. k. 116–121. o.

⁹⁷³ ALMÁSI 1986, 31–32. o.

⁹⁷⁴ MA, 436–442. o., ÁÚO I., 306–307. o., PAULER 1899, II. k. 121–122. o.

⁹⁷⁵ ALMÁSI 1986, 38–39. o.

névében írott, első királyunknak egyebek mellett az egyház ügyeinek igazgatását átengedő adománylevél – feltehetően legkorábban a XVI. század végén készült – koholmány.⁹⁷⁶

A hitelesnek tekinthető egyéb okleveles források alapján Árpád-kori királyaink diplomáciai kapcsolatai közül kiemelkedő jelentőségű a pápasággal fennálló viszony. Nem kisebbíti ennek jelentőségét, hogy a források nagyobb száma nyilván annak is köszönhető, hogy az írástudás hazai és európai viszonylatban is még erősen kapcsolódik az egyház működéséhez; mint ahogy az sem, hogy e viszony változó intenzitású és hatásirányú. Szent István ténykedése mellett jelentős Szent László kora az első magyar szentek avatásával, Kálmán és II. István kora az invesztitúra kérdéskörével, valamint a XIII. század első harmada és utolsó szakasza az egyház igényeinek olykor jelentős nyomásgyakorlás útján történő érvényesítésével.⁹⁷⁷

A pápasággal történt levélváltások és a pápai legátusok magyarországi működése⁹⁷⁸ mellett természetesen nem elhanyagolható a világi hatalom legfelsőbb szintjeit gyakorló uralkodók és országaik kapcsolatrendszerének jelentősége sem. Ennek korai megnyilvánulása a XII. század ötvenes éveinek elejére datált oklevél, amelyben bizonyos Adalbert végrendelkezése olvasható, mielőtt (II.) Géza király – valamint Martyrius érsek és az ország valamennyi főura, lényegében a királyi tanács – parancsára Roger szicíliai királyhoz indulna a magyar irány követeként.⁹⁷⁹ Ugyan az oklevél hitelessége nem áll vitán felül – Závodszy Levente például mintegy száz évvel későbbi hamisítványnak titulálja,⁹⁸⁰ míg az ő érveit Csapodi Csaba magáallapításai cáfolni, de legalább gyengíteni látszanak⁹⁸¹ –, mindenképpen következtethetünk arra, hogy keletkezésének idején, legyen az akár a XII., akár a XIII. század, hazánkban is működik az uralkodók közötti követküldés gyakorlata. A korabeli oklevél-hamisítások ugyanis jellemzően nem teljesen kitalált intézményeket kreálnak, hanem az egyébként ténylegesen működő gyakorlatba illesztenek meg nem történt eseményeket.

A világi diplomáciai kapcsolatokat tükröző források többsége is a XIII. századból maradt fenn, de néhány korábbi oklevél is található a gyűjteményekben. Ezek is részben a hadúri joghoz kapcsolódnak, mint a békekötések, a korábbi béke megőrzésére vonatkozó nyilatkozatok vagy közös hadmozdulatokra vonatkozó üzenetek. Ezek korai példái – több kétes hitelű oklevél mellett – Kálmán és a lotharingiai herceg 1096. évi, a keresztes hadak átvonulásával kapcsolatos levélváltása, valamint a következő évben a velencei dózsának követe útján küldött, a horvát-dalmát területekkel és az ottani béke megőrzésével kapcsolatos levele.⁹⁸² 1161-ben II. Gáza a német császár és a pápa közötti ellentét kérdésében a francia királlyal közli saját állásáról, és tudakozódik annak álláspontjáról, III. Béla pedig 1188-ban az angol királynak üzen a Szentföldre induló sereg ellátmánya kapcsán.⁹⁸³ A magyar királyok XII. századi világi diplomáciai kapcsolati közül Makk Ferenc kiemeli még a térben is közelebbi német és cseh, valamint az orosz-kijevi és bizánci kapcsolatok jelentőségét.⁹⁸⁴

A XIII. században a hasonló tendenciák mellett II. András 1217-ben a velencei dózsához küld követet a szentföldi hadjáráthoz szükséges hajóbérlet tárgyában, tíz évvel később a velencei kereskedők Magyarországon történt megkárosítása tárgyában elrendelt vizsgálatról tájékoztatja, az 1230-as évek elején többszöri követküldés útján állapodik meg leányának házasságáról és hozományáról az aragoniai királlyal, majd 1235-ben annak követei előtt tesz

⁹⁷⁶ KARÁCSONYI 1891, 178–182., 216. o.

⁹⁷⁷ ÉRSZEGI 1991, 31–32. o., FRAKNÓI 1901, 25–27., 29–31., 47–55., 82–92. o.

⁹⁷⁸ SZUROMI 2013, 126–127. o.

⁹⁷⁹ ÁÚO I., 63–64. o.

⁹⁸⁰ ZÁVODSZKY 1913, 104–105. o.

⁹⁸¹ CSAPODI 1998, 389–390. o.

⁹⁸² ÁKOKJ I/1., 13–14. o., CD VII/1., 136–137. o., CD VII/4., 55–57. o.

⁹⁸³ CD II., 163., 246–247. o.

⁹⁸⁴ MAKK 1985, 101–113. o.

esküt ugyanezen hozomány tárgyában.⁹⁸⁵ Wenzel Gusztáv közli továbbá a karleoli (carlisle-i) püspök angol királyhoz 1225-ben írt levelének töredékét, amely említi, hogy a magyar király valamelyik fiának feleséget keresve jelentős pénzösszeget ajánlott a német császárnak.⁹⁸⁶ IV. Béla egyebek között 1241-ben a német királyt értesíti a tatárok betöréséről, és segítségét kéri, 1244-ben a velencei dózse követei előtt esküt tesz a korábbi béke megtartására, míg 1251-ben és 1259-ben Wysobur fia Germanust a rutének királyánál, 1256-ban Arnold fia Jardanus ugyanott és a lengyeleknél teljesített követsége miatt jutalmazza, egy neki tulajdonított, vélhetően 1270. évi levélben pedig unokájának férjét, II. Ottokár cseh királyt kéri, hogy Béla halála után szükség esetén fogadja oltalmába annak feleségét, lányát és hű báróit.⁹⁸⁷

Említésre méltók még V. Istvánnak a cseh királlyal folytatott béketárgyalásai, aminek során e tárgyalások befejezéséig az aquileai pátriárkát is fegyverszünetre inti levelében, majd – miután a pátriárka sem személyesen, sem követek útján nem jelent meg a béketárgyalásokon – újabb oklevelében kizárja őt a béke-megállapodásból.⁹⁸⁸ A békére vonatkozóan Fejér György közli II. Ottokár 1271. évi oklevelét, valamint V. Istvánnak ugyanerre az évre keltezett levéltöredékét, továbbá egy igen bizonytalan hitelességű, a cseh király levéltárából előkerült – V. István nevében írt, de 1273. évi keltezésű – levéltöredékét.⁹⁸⁹ A cseh király oklevele szerint mindkét király teljes meghatalmazással küldte el követeit – V. István a veszprémi püspököt, a tárnokmestert, az alkancellárt és Rátót nembeli Lorándot (akit az oklevél bánnak nevez, de más források szerint ekkor nem viselt ilyen tisztséget) – a békéről tárgyalni. Mindkét fél oklevele kifejezi azt is, hogy a két uralkodó egyházi fenyték terhét veszi magára a béke megsértése esetén. V. István levéltöredékéből pedig kiemelhető, hogy a magyar király a békébe bevonja Európa számos további uralkodóját, különösen az országát határoló területek urait és azokat, akikkel dinasztiaja valamilyen rokonságban áll.

3. Hivatali írásbeliség

Igazgatási jellege ellenére a tágabb értelemben vett királyi jog elemei között önálló említést érdemel a közhitelesség, a hivatali írásbeliség kérdése. Pusztán az Árpád-korból fennmaradt okleveles források száma alapján is kijelenthető, hogy e jogintézmény alakulásának legfontosabb mérföldköve 1181, amikor III. Béla egy konkrét jogügylet megerősítéséhez kapcsolódóan a jövőre nézve elrendeli a király jelenlétén tárgyalt valamennyi ügynek írás bizonyosságával történő megerősítését, vagyis írásba foglalását.⁹⁹⁰ E forrás szokványosnak tekinthető *arenga* szövege szerint az emberi természetből fakadó felejtés okán a fontosabb ügyeket célszerű írásban rögzíteni. E gondolat jelentőségét számos további Árpád-kori oklevél tartalma erősíti meg, és nyilvánvalóan látszik – még ha a rendelkezés nem is ment át rögtön és maradéktalanul a gyakorlatba⁹⁹¹ –, hogy a hitelesnek látszó oklevelek garanciális és bizonyításra alkalmas jellegét már ekkor felismerik.

E felismerés is többféle módon mutatkozik meg a forrásokban. Már a XII. század vége előtt keletkezett oklevelek pusztá létezése alapján látható, hogy egyes kiemelkedő jelentőségű rendelkezéseket – például egyházi kiváltságokat – oklevélben rögzítenek, és több oklevél

⁹⁸⁵ ÁKOKJ I/1., 108., 141., 169–170. o., ÁÚO VI., 380–383. o., ÁÚO XI., 199. o., THALLÓCZY 1897, 578–579., 583–587. o.

⁹⁸⁶ ÁÚO XI., 189. o.

⁹⁸⁷ ÁKOKJ I/2., 212., 231., 296–297., 342. o., ÁKOKJ I/3., 376. o., CD III., 204. o.

⁹⁸⁸ ÁKOKJ II/1., 65–79. o., CD VII/5., 374–375. o.

⁹⁸⁹ CD V/1., 113–128. o.

⁹⁹⁰ CD II., 198–201. o.

⁹⁹¹ MÁLYUSZ 1973, 9. o.

arenga szövegében találhatók a jelentősebb események írásba foglalásának fontosságát hangsúlyozó gondolatok. Imre király 1197. évi, az aradi prépostság birtokait és jószágait megerősítő oklevele például kiadásának indokaként úgy fogalmaz, hogy „mivel az idők változása a változékonyság nem kívánatos körforgásának kedvez, és a dolgok határainak elhomályosulásával az emlékezést a vetélkedésben le szokta győzni a feledés, ezért az emberi értelem hozzáértő belátása a jövőbe gondolván, hogy az emlékezéstől távol tartsa az elhanyagolás idegenségét, az írással rendelt alkalmas oltalmat nyújtani”.⁹⁹² Ilyen indokolással azonban nemcsak királyi oklevelekben találkozunk, így Péter királyi főasztalnok Jakab pozsonyi előljárónak címzett 1279. évi adománylevele szerint „mivel az idő folyása az alatta létrehozott dolgokra a nyugtalanság és romlás bélyegét nyomja, önhibájukon kívül a kincstárnokok emlékeiben is elenyésznek azok az idő haladtával, ezért ésszerűen megőrzendők a levelek örökségében azok a dolgok, amelyek az emberi cselekedetekben gyakran felbukkannak”.⁹⁹³

Előfordul, hogy valamely személy vagy közösség a jogainak további érvényesülése érdekében hivatkozik egy korábbi kiváltságlevélre, esetleg éppen annak megújítását kéri. Ilyenről tanúskodik III. András 1291. évi privilégiuma, amelyben a pozsonyi káptalan IV. Lászlótól kapott adományait erősíti meg, oklevelébe átemelve az eredeti levél szövegét is.⁹⁹⁴ Találunk azonban olyan példát is, amikor az újabb privilégium kiadásának okaként a korábbi oklevél eltűnésére vagy megsemmisülésére hivatkoznak, a pesti (budai) *hospesek* 1244. évi kiváltságlevele például arra utal, hogy e vendégek a tatárok dúlása idején elvesztették korábbi szabadságlevelüket.⁹⁹⁵

Az oklevelek számának növekedésével egyre inkább találkozunk arra vonatkozó utalásokkal is, hogy azokat vitás ügyekben bizonyítás céljából felhasználják, illetve elfogadják. 1239-ben András országbíró a Kajár falusi Póka klerikus és a pannonhalmi apát ügyében utóbbi javára ítélt, mivel az apát az eljárás során bemutatta Dénes nádor korábbi, ugyanezen tárgyban az ő javára hozott döntéséről szóló oklevelét.⁹⁹⁶ Ugyancsak az okleveles bizonyítás kezdetére utalnak azok a források, amelyek a velük ellentétes tartalmú oklevelek érvényességének kizárásáról rendelkeznek. 1268-ban például a nyitrai káptalannak Souor falusi Herk és bizonyos Balázs egyezségéről kiállított oklevele rögzíti a felek arra vonatkozó ígéretét, hogy az egyezségük tárgyát érintő esetleges korábbi királyi, káptalani vagy bírói leveleik tartalmát figyelmen kívül hagyva azokat a továbbiakban érvénytelennek tekintik.⁹⁹⁷ 1277-ben pedig maga IV. László rendelkezik úgy, amikor Tomaj nembeli Dénes nádor fiainak visszaadja korábbi birtokaikat, hogy az azokat addig bitorló Lesták fia Miklós és Fulkó fia Farkas, valamint fivéreik bármiféle oklevelei, amelyeket saját birtoklásuk jogszerűségének igazolására a jövőben esetleg felhasználnának, érvénytelennek tekintendők.⁹⁹⁸ Előfordul továbbá, hogy az oklevél maga a hatósági eljárás során keletkezett (ügy)irat. III. András például a pécsi Ivánka fiai és a mosoni vár jobbágysai közötti birtokvitát eldöntő 1295. évi oklevelében beszámol arról, hogy a helyszíni vizsgálatra kiküldött embere, Idegen fia István mellé a győri káptalan emberét kérte bizonyságul, majd a káptalan írásban tájékoztatta a királyt a vizsgálat eredményéről.⁹⁹⁹ Egy 1299. évi keltezésű oklevélben pedig a keresztesek esztergomi konventje tájékoztatja a királyt arról, hogy az alországbíró korábbi levele alapján Miklós papjuk a király emberével együtt bizonyságként eljárta valamely ügyben, továbbá

⁹⁹² ÁÚO I., 85–86. o.

⁹⁹³ ÁÚO IX., 251–252. o.

⁹⁹⁴ ÁÚO V., 34–35. o.

⁹⁹⁵ MA, 466–469. o.

⁹⁹⁶ ÁÚO VII., 81–82. o.

⁹⁹⁷ ÁÚO VIII., 218–219. o.

⁹⁹⁸ HO VII., 164–166. o.

⁹⁹⁹ ÁÚO V., 122–123. o.

beszámol arról is, hogy közben őket fegyveresek megtámadták, megverték és kifosztották.¹⁰⁰⁰

A dekrétumokban a közhitelességre vonatkozó rendelkezések száma csekély, de jelentőségük nem elhanyagolható. E rendelkezések részben a bírói vagy ilyen szerepben is használt (királyi, nádori, érseki, püspöki és világi bírókhoz tartozó) pecsétekre vonatkoznak. Kálmán első törvénye azonban, amikor a király és az illetékes ispán vámosainak pecsétjével ellátott engedélyhez köti az országhatár átlépését, még a formai jellemzők részletezésének hiányában is egyértelműen mutatja e pecsét hitelesítésre szolgáló és arra alkalmas jellegét, míg a pecséthasználata alapján feltehető, hogy maga az engedély írott szöveg, oklevél. Említést érdemel az 1222. évi Aranybulla záró része is, amely szerint a dekrétum a hitelesség és tartósság jegyében eredetileg hét, egyaránt királyi aranypecséttel megerősített – egyformán hiteles – példányban kerül leírásra, amelyeket a pápánál, a királynál, a nádornál, az esztergomi és a kalocsai káptalanban, valamint az ispotályosoknál és a templomosoknál fognak őrizni. II. András 1231. évi dekrétuma részben védi a mintegy hatósági tanúként, a hatóság közreműködőjeként eljáró poroszlók tekintélyét, amikor mindenkinek megtiltja visszatartásukat, azonban a visszaélések elszaporodására hivatkozva tanúbizonyságuk érvényességét az illetékes káptalan, kisebb ügyekben pedig konvent vagy kolostor egyidejű bizonyosságához köti. Az 1290. évi dekrétum meghatározza az arany- és viaszpecséttel ellátott oklevél-kiadmányok kancelláriai díjszabását. Az e törvényhez a gyulafehérvári káptalan által írt bevezető szöveg szerint pedig a nemesek a király által megerősített kiváltságaikat leíró oklevelet nála helyezték el, és kérték, hogy arról saját pecsétjével hitelesített másolatot készítsen részükre, ami a káptalanok hiteleshelyi működést példázza.

Ami egyéb okleveles források alapján kijelenthető, hogy már III. Béla jelentős intézkedése előtt is keletkeznek királyi és egyéb oklevelek, és az oklevélszerkesztés és a kiadmányozás letéteményese ekkor is – az írástudók körére figyelemmel – alapvetően az egyház. Az egyik, ha nem a legkorábbi hitelesnek tekinthető magyar királyi oklevélnek, a pannonthalmi kiváltságnak – ha pontos keletkezési ideje vitatott is – kiadmányozója a kritikai irodalom szerint is a forrás végén megjelölt Domonkos esztergomi érsek és alkancellár.¹⁰⁰¹ Fejérpataky László arra hívja fel a figyelmet, hogy az „alkancellár” alighanem a király okleveleinek kiadmányozójára a német jogterület forrásaiból – talán nem is a legpontosabb értelemben – átvett megnevezés, így abból nem következtethetünk arra, hogy fölötte és alatta már ekkor kancellár és hivatali apparátus működne.¹⁰⁰²

A XI. század olyan királyi oklevelei, amelyek a tartalom valós jellege mellett formai szempontból hitelesnek és tárgyukkal egykorúnak tekinthetők, nem viszik végig a pannonthalmi kiváltságban látható kiadmányozási formát. A források száma és több esetben a kiadmányozó feltüntetésének hiánya mellett alighanem a méltóság állandósulásának hiánya is eredményezi, hogy a kancellári vagy alkancellári tisztség viselőinek összeírására tett kísérletek eredménye számos hiátust mutat, különösen a XII. század közepéig.¹⁰⁰³ De még a királyi okleveleket kiadmányozó személyek sem mindig (al)kancellárként jelennek meg e forrásokban. A tihanyi apátság alapítólevele például úgy fogalmaz, hogy azt Miklós előljáró mint a királyi udvar jegyzőjének helyettese írta le,¹⁰⁰⁴ Szent László korától pedig más egyházi méltóságok mellett gyakran tűnnek fel kiadmányozóként a királyi udvar káplánjai.¹⁰⁰⁵

¹⁰⁰⁰ ÁÚO X., 358–359. o.

¹⁰⁰¹ ÁKOKJ I/1., 1–2. o., CD I., 280–282. o., FEJÉRPATAKY 1885, 10., 13. o., KARÁCSONYI 1891, 101–102., 149–156. o.

¹⁰⁰² FEJÉRPATAKY 1885, 14–16. o.

¹⁰⁰³ CD VII/2., 274. o., FEJÉRPATAKY 1885, 88–89. o.

¹⁰⁰⁴ CD I., 388–394. o.

¹⁰⁰⁵ FEJÉRPATAKY 1885, 17–18. o.

E tendencia erősödik a XII. században is, de az udvari káplánoknak még nem a méltósághoz kapcsolt állandó és kizárólagos feladata a királyi oklevelek kiadása, továbbra is előfordul, hogy valamely oklevél kiadására a király esetileg bíz meg egy egyházi előljárót, ugyanakkor a források alapján már gyakran elválnak egymástól a leíró és a pecsételő személye.¹⁰⁰⁶ II. Bélának a dömösi egyház birtokait és szolgáit összeíró 1138. évi oklevele szerint például annak leírója László herceg káplánja, Egyed volt, míg a királyi pecsétel Voth fia János kancellár látta el a privilégiumot.¹⁰⁰⁷ Ez már azt a folyamatot mutatja, amelyben a XII. század közepén, II. Béla, majd II. Géza uralkodása alatt megfigyelhető a királyi oklevelek kiadásában a kápolnán belüli munkamegosztás, valamiféle szervezet kialakulásának magja.¹⁰⁰⁸ A kancellár kifejezés használata azonban továbbra sem következetes, II. Géza és utódai egyes okleveleiben kancellárnak ismét nem az oklevelet hitelesítő személyt (általában a kápolna előljáróját, a *comes capellae*-t), hanem leíróját (a jegyzőt) nevezik.¹⁰⁰⁹ E tendencia III. István okleveleiben látszik megfordulni, minthogy az okleveleket továbbra is a jegyző írja, de már a kancellár hitelesíti, míg a *comes capellae* szerepe visszaszorul; majd e folyamat tetéződik III. Béla korában, aki – Kristó Gyula szavaival – a királyi kápolna és a királyi írószerv szétválasztásával megteremti az uralkodótól függő kancellária működésének alapjait.¹⁰¹⁰

III. Béla király előtti ügyek írásba foglalására vonatkozó rendelkezése, amit szokásosan a kancellária létrehozásának neveznek, nemcsak szervezeti szempontból jelentős, de a gyakoribb oklevélszerkesztés igényeli és serkenti az egységes formák kialakítását is.¹⁰¹¹ A korszakból fennmaradt oklevelek alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a kötelező írásba foglalás csak az ügyet eldöntő végső rendelkezésre vonatkozik, az eljárás egésze – például a kezdeményező kérelme – tekintetében az Árpád-korban még nem jelenik meg az írásbeliség.¹⁰¹² Ezt erősíti a harmadik Aranybulla rendelkezése is, miszerint a nemesek és a velük immár egylényegű királyi *serviensek* ügyeit írásbeli kérvények nélkül kell intézni, tehát még a magasabb világi társadalmi réteg körében sem alakul ki az írásbeliség gyakorlata. A tényleges írás-, illetve szerkesztési munkát végzők személyétől immár megkülönböztethető a szervezet feje, aki egyházi előljáró és a XII. század utolsó éveitől már rendszerint a kancellár címet viseli.¹⁰¹³ Végül a XIII. század közepére akként rögzül a szervezet, hogy a névleg a kancellária fejének tekinthető kancellár személyétől és tisztségétől jól elkülönül a jegyzők és írnokok munkájának tényleges irányítását végző alkancellári tisztség.¹⁰¹⁴ IV. Béla korától ugyanis a kancellári cím az oklevelek kiadásában tényleges feladatot el nem látó méltósággá alakul, amit ritkábban valamely nagyobb egyház prépostja, de többnyire püspök vagy akár valamelyik érsek visel, miközben az alkancellár lényegében mindig prépost, leggyakrabban – és az 1290. évi dekrétummal törvényben is rögzített módon – a fehérvári egyházé.¹⁰¹⁵ A különbséget jól példázza IV. Lászlónak Bent fia, Sándor és Gál részére adott 1273. évi kiváltsága, amelynek kiadmányozója Benedek mester, az aradi egyház prépostja és a királyi udvar alkancellárja, míg az ország nagyobb méltóságainak felsorolásában szerepel Pál veszprémi püspök, a királyi udvar kancellárja.¹⁰¹⁶ Még a XIII. századi források alapján is látható azonban, hogy a tatárjárást megelőző kancellária tényleges működését nem állandó jelleggel és főtevékenységként erre rendelt személyek, hanem az „éppen kéznél lévő” káplánok és

¹⁰⁰⁶ FEJÉRPATAKY 1885, 19–22. o.

¹⁰⁰⁷ CD II., 94–109. o.

¹⁰⁰⁸ FEJÉRPATAKY 1885, 19–22. o.

¹⁰⁰⁹ FEJÉRPATAKY 1885, 24–25., 27–28. o.

¹⁰¹⁰ FEJÉRPATAKY 1885, 29. o., KRISTÓ 2007, 181–182. o.

¹⁰¹¹ FEJÉRPATAKY 1885, 29–30. o.

¹⁰¹² FEJÉRPATAKY 1885, 5–7. o.

¹⁰¹³ FEJÉRPATAKY 1885, 31–34. o.

¹⁰¹⁴ DEGRÉ 2009, 84. o.

¹⁰¹⁵ PAULER 1899, I. k. 331. o.

¹⁰¹⁶ ÁÚO IX., 18–20. o.

királyi klerikusok biztosítják, az állandó oklevélírók nagyobb számú megjelenése az 1260-as évek elejére tehető.¹⁰¹⁷

A közhitelesség további Árpád-kori letéteményesei kapcsán említést érdemel, hogy a királyi udvarhoz és annak tisztségviselőihez névleg és részben tartalmilag is hasonló udvartartással rendelkező herceg és ifjabb király, továbbá – saját javainak igazgatására – a királyné mellett működő tisztségviselők között is többször megjelenik a kancellári méltóság,¹⁰¹⁸ és a királyi oklevelek mellett az Árpád-korból kisebb számban királynéi, hercegi és ifjabb királyi oklevelek is fennmaradtak. Ahogy királyi kancelláriához hasonlóan e kancellári címek mellett is csak a XII. század legutolsó éveiben mutatható ki valódi kancelláriai szervezet, ennek legteljesebb formája pedig az ifjabb királyi hatalomgyakorlás kiteljesedésének korában, V. István ifjabb királysága idején mutatkozik meg.¹⁰¹⁹ Az ifjabb király és a királyné tisztségviselői között kimutatható a kancellári és alkancellári címek megkülönböztetése is.¹⁰²⁰

Említést érdemelnek végül a főleg a XIII. század második felében magánosok ügyiben és közhatalmi aktusok kapcsán egyaránt hiteles oklevélkiadási és -másolási tevékenységet folytató, királyi felügyelet alá tartozó egyházi működtetésű hiteleshelyek, a káptalanok és konventek.¹⁰²¹ Szerepüket mutatja a második Aranybulla, amikor közreműködésükhöz köti az önállóan oklevelet ki nem állító poroszlók tanúbizonyságát, de jelentőségükre utal az 1290. évi dekrétumhoz a gyulafehérvári káptalan által írt bevezető szöveg is, miszerint a nemesek a királyi oklevelet nála helyezték el, és kérték, hogy arról saját pecsétjével hitelesített másolatot készítsen részükre. Korábbi és későbbi példák is igazolják, hogy a hiteleshelyek királyi oklevelek másolására is jogosultak voltak, így például a budai káptalan 1239-ben II. András, 1299-ben pedig IV. László, a zalavári konvent 1294-ban ugyancsak II. András egyik adománylevelét írja át.¹⁰²²

4. A királyi közjogi állásának egyéb aspektusai

A királyi jognak az Árpád-kor okleveles forrásaiban többé-kevésbé visszatérő jelleggel megmutatkozó fenti elemei mellett találhatunk olyan elszigeteltnek ható rendelkezéseket vagy utalásokat is, amelyek szintén összefüggésbe hozhatók a királyi hatalommal, a királyi joggal.

Velős megfogalmazása ellenére legalább mint a rendelkező számára jelentősnek bizonyuló rendelkezés, említést érdemel Kálmán első törvényének az a cikkelye, amely az országhatár kifelé történő átlépését a király és az illetékes ispán vámosainak pecsétjével ellátott engedélyhez köti, ennek megsértését pedig pénzbírsággal fenyegeti. E szabály nyilvánvaló igazgatási jellege mellett biztosítja az alattvalóknak a király uralmi területén maradását. Ennek pedig az alattvalók számával és személyével, a tőlük várható szolgáltatásokkal is összefüggő tekintély mellett gazdasági szempontból is jelentősége van, hiszen az alattvalóktól érkeznek – közvetlenül vagy közvetetten, például az ispánon keresztül – a királyt illető juttatások és szolgáltatások. Ezek kikényszerítésére azonban akkor van reális lehetőség, ha a király saját uralmi területén tudja alattvalóit. E rendelkezés egyébként nem rontja le a Szent István korából ismert, de minden bizonnyal Kálmán korában is érvényes rendelkezést,

¹⁰¹⁷ HAJNAL 1914, 9., 14. o.

¹⁰¹⁸ CD VII/2., 274–279. o.

¹⁰¹⁹ FEJÉRPATAKY 1885, 35–36., 41–42. o.

¹⁰²⁰ FEJÉRPATAKY 1885, 42. o., ZSOLDOS 2002, 300. o.

¹⁰²¹ BÉLI 2000c, 260. o., MEZEY 2003, 206–207. o.

¹⁰²² ÁÚO X., 347–348. o., ÁÚO XI., 311. o., ÁÚO XII., 563–564. o.

miszerint a tilos határátlépés súlyosabb esete, a (büntetés előli) külföldre szökés a hűtlenség bélyege alá esik.

A király jogára utal az a sommás megjegyzés is, amelynek tárgya ugyan gazdasági jelentőséggel bír, mégsem igazán vonható a fiskális vagy monetáris politika körébe, hanem klasszikus magánjogi, tulajdonnal kapcsolatos jelenség: a kincstalálás. Erre vonatkozóan konkrét szabályozás az Árpád-kori írott törvényekből vagy a szokásjog megismerését segítő bírói döntvényekből nem olvasható ki. A Várad Regestrum néven ismert tüzesvaspróbalajstromban olvasható egyik eseteírás szerint azonban 1229-ben Kupa falusi Pongrác a várad püspök előtt azért perelte falubelijeit, Árvádot és fiait, mert meglopták a királyt oly módon, hogy a talált kincset nem jelentették neki, holott erre kötelesek lettek volna.¹⁰²³ Az alperesek ugyan a tűzpróba során igazolódtak, és az eset további részletei sem derülnek ki a forrásból, de jelentőségét mutatja, hogy a királynak szóló jelentés formájában Fejér György is felvette azt forráskiadásába, azzal a megjegyzéssel, hogy ez alapján az ásványok és a talált kincsek a királyi regálék körébe tartoznak.¹⁰²⁴ Ez pedig a kincstalálás hagyományos magánjogi megközelítése mellett is – az Árpád-kori királyi hatalom magánjogias alapjaira is figyelemmel – nem másból fakadhat, mint a királynak az országa fölötti főtulajdonjogából, végső soron uralkodói – közjogi – méltóságából.

Az Intelmek – különösen annak az elődöket követendő fiúkról szóló fejezete – és Szent István legendái is egyértelműen tükrözik, hogy első királyunk a fiának, Imre hercegnek szánta koronáját és országát. A herceg halálával ez a törekvés megghiúsult, azonban a legendák tanúsága szerint Szent Istvánnak – királyi életműve megőrzése érdekében – határozott szándéka volt, hogy maga gondoskodjon utódja kijelöléséről, és amit életében hatalmi szóval tehetett, úgy intézte, hogy „amikor már nem volt kétséges halálának közeli napja, összehívta a püspököket és palotájának Krisztus nevét dicsőítő nagyjait, és megtárgyalta velük, hogy kit válasszanak helyette királynak”.¹⁰²⁵ E forráshely – ha nem is egyértelmű Szent István szándéka és szerepe Orseolo Péter trónra kerülésében¹⁰²⁶ – elvezet ahhoz a kérdéshez, hogy milyen szabályok vagy elvek mentén működött az Árpád-korban a trónutódlás, milyen szerepe lehetett az utód hatalomra kerülésében a korábbi uralkodónak.

Korabeli írott forrásainkban nem találunk a trónutódlásra alkalmazandó normatív rendelkezést, így ha létezett is valamilyen gyakorlat, annak szabályai a szokás(jog)ban keresendők. Úgy tűnik, hogy e tekintetben a királyság első három évszázada jóformán csak magában vizsgálható. Az Árpád-kor előtti és azt követő időszakok, a fejedelemség és a vegyesházi királyok korának trónbetöltési gyakorlatából ugyanis nehéz volna következtetéseket vonni a e korszakra. A fejedelemséggel kapcsolatos tudományos diskurzusban – nyilván a hivatali írásbeliség hiánya miatt is – máig is sok kérdés megválaszolása várat mára. Ezek érintik a fejedelmi hatalmat, de még az Árpádok leszármazási rendjét is. Nem meglepő ezért, hogy egy kifejezetten a fejedelmi méltóság öröklődésének kérdését vizsgáló tanulmány is csak arra az eredményre juthatott, miszerint a IX–X. századokban a magyar fejedelmi hatalom öröklődésében egyetlen szabály mutatható ki bizonyosan és kivétel nélkül: hogy a fejedelem Árpád egyenes ági leszármazója; a tényleges utódlást azonban számos körülmény (a korábbi fejedelem uralkodásának időtartama, az utódok száma és életkora, a nemzetségen belüli erőviszonyok, stb.) befolyásolhatta, így végső soron a szokásjog helyett a pillanatnyi (politikai) helyzet határozta meg azt.¹⁰²⁷ Az Árpád-ház kihalását követően pedig a királyi hatalom legitimációjában beálló hiátus és az ennek kitöltése

¹⁰²³ KARÁCSONYI-BOROVSKY 1903, 291. o.

¹⁰²⁴ CD VII/2., 212. o.

¹⁰²⁵ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 48., 60. o., MARCZALI 1998, 76. o.

¹⁰²⁶ FRAKNÓI 1921, 8–9. o., TEISZLER 2021, 540–549. o.

¹⁰²⁷ TÓTH S. 1986, 8. o.

iránti igény a koronaeszme (majd a Szentkorona-tan) mentén szükségszerűen új alapokra helyezte a trónbetöltés kérdését – függetlenül attól, hogy az milyen hasonlóságokat vagy különbségeket mutatott az Árpád-korhoz képest.

A fejedelemség és az Árpádok királyságának öröklési rendjét vizsgálva – a primogenitúra elvét főszabályként elfogadó Fraknói Vilmos és a megállapodott trónöröklési rend hiányában az Árpádok nemzetségéből az előkelők általi választás gyakorlata mellett érvelő Ferdinándy Géza megállapításait összevetve – Nagy Géza is arra a következtetésre jut, hogy hazánkban e kétféle gyakorlat folyamatos kereszteződése megakadályozta egy általánosan elfogadott öröklési jogszokás kialakulását.¹⁰²⁸ Bár a primogenitúra következetes érvényesülését összességében elveti, megemlíti – és ma sem hagyhatjuk figyelmen kívül – a Fraknói által kiemelt egyik szempontot, miszerint a primogenitúra kimutathatóságát gátolják azok a nem ritka esetek, amikor a királynak nem született fia vagy a fiú nem élte túl apját, míg ezektől eltekintve a fiú helyett más rokon trónra kerülésének esetei csak a XI. században figyelhetők meg.¹⁰²⁹ Összevetve e gondolatokat Árpád-kori jogunk forrásaival, ma is azt kell mondanunk, hogy az Árpád-korban nem mutatható ki egyértelműen és (közjogi) kötelező erővel érvényesülő trónutódlási gyakorlat.¹⁰³⁰

Annyi mégis kijelenthető, hogy a királyi hatalom korabeli legitimációja – Beöthy Zsigmond szavaival „az ős szerződés”¹⁰³¹ – a trónt mindenképpen az Árpádoknak, a tényleges leszármazási rendben Vazul utódainak biztosítja.¹⁰³² Ők azok, akik – akár a *primogenitura*, akár a *senioratus* elvén, vagy a pusztá rátermettség okán – egyáltalán szóba jöhetnek várományosként, legitim trónkövetelőként.¹⁰³³ Továbbá itt nyer értelmet Eckhart Ferenc megállapítása, miszerint az Árpád-házi leszármazók sorát „az ország lakossága szemében születése, a család hagyományos hivatottsága alkalmassá tette az uralkodásra; a családi viszályok fegyverrel való elintézése után a győztest elismerték királyuknak, természetes uruknak”.¹⁰³⁴ Az ország, praktikusán az előkelők választása tehát – szemben Bartoniek Emma álláspontjával¹⁰³⁵ – nem jelenti azt, és ilyenre hiteles adat sem utal az Árpád-korból, hogy az ország az Árpádokkal szemben más előkelőt vagy idegen urat törvényes módon támogathatna, választhatna. Abban érvényesül csak a „választás”, hogy a vérségi legitimáltság alapján esetleg fellépő Árpád-házi trónkövetelők közül az uralmat praktikusán az tudja megszerezni és megtartani, aki a világi és egyházi előkelők – akár fegyveres – támogatását bírja.¹⁰³⁶

Minthogy közjogi értelemben kötelező trónöröklési rend nincs, a korábbi uralkodó eszköztára is korlátozott az utódjelölésben. Számos forrás igazolja, hogy a királyoknak voltak ilyen irányú törekvései, hű embereiket igyekeztek ösztönözni a kiszemelt utód támogatására, és még uralkodásuk idején a felkészítés, feladatokkal történő megbízás, a hatalomgyakorlásba történő bevonás útján készíthették fel és tehették alkalmassá választottjukat az uralkodásra, az ellenlábasokat pedig eltávolíthatták a főhatalom közeléből, vagy akár alkalmatlanná is tehették az uralkodásra. A felkészítésnek a királyi jog szempontjából is jelentős eszköze a királyi hatalom gyakorlásába történő valamiféle bevonás vagy a királlyá koronázás, illetve ezek együttese. Önmagában a hatalomban részesítésre példa a dukátus, illetve a később is élő hercegség, ami egyes uralkodói jogok kisebb területen történő gyakorlása által felkészülést és

¹⁰²⁸ FRAKNÓI 1921, 10., 14–15. o., NAGY 1914, 19–20., 25. o.

¹⁰²⁹ NAGY 1914, 19. o.

¹⁰³⁰ FONT 2009b, 96–97. o.

¹⁰³¹ BEÖTHY 1846, 16. o.

¹⁰³² HOLUB 1944, 59. o., TEISZLER 2021, 539. o.

¹⁰³³ FRAKNÓI 1921, 9. o.

¹⁰³⁴ ECKHART 1935, 105. o.

¹⁰³⁵ BARTONIEK 1936, 367. o.

¹⁰³⁶ RIHMER 2016, 1054. o.

tényleges hatalmat biztosít, de arra is alkalmas, hogy a herceg az előkelők soraiban saját támogatókat szerezzen. A hercegi cím és egyes hatáskörök biztosítása azonban – főleg több fiúgyermek esetén – nem feltétlenül jelenti a trón várományát (sőt, a krónikairódalom szerint I. András és I. Béla „várkonyi jelenet” néven ismert példájában a hercegség elfogadása kifejezetten a királyi hatalomról lemondást jelenti¹⁰³⁷). A kiszemelt utódnak a király életében történő megkoronázása a legitimitációt feltétlenül erősíti, de tényleges hatalom biztosítása nélkül – amint Salamon és I. Béla példája mutatja – a dinasztiaán belül nem feltétlenül eredményezi az uralom érvényesíthetőségét, ha más trónigénylő is fellép, ezért itt lehet nagyobb jelentősége az előkelők „választásának”, hogy ki mellé állnak egy esetleges harcban. A királyi utódonevezés hatékonyabb példája az ifjabb királyi intézmény akkor, amikor a király életében az ő akaratából megkoronázott és már megfelelő érettségű utód ifjabb királyként ténylegesen is gyakorol hatalmat, majd elődje halálakor vérségi legitimitációval rendelkező, már királlyá koronázott és tényleges hatalommal, hatalomgyakorlási képességekkel, és ezek okán az uralom fenntartásához kellő támogatottsággal is rendelkező utódként lényegében automatikusan lép elődje helyébe.

Kiemelésre érdemes végül az Árpád-kori királyi hatalomgyakorlással összefüggésben az Intelmek „jóságos cselekedetek törvénye” megjelöléssel bevezetett utolsó fejezete, amely a királyi erényeket sorolja fel, mint a kegyesség, az irgalmasság, a béketűrés, az erő, az alázat, a mérséklet, a szelídség, a tisztesség és a szemérmesség.¹⁰³⁸ Bár e kategóriák metajurisztikus jellege és az Intelmek normatív erejének hiánya miatt e jóságos cselekedetek törvénye közjogi értelemben nem köti az uralkodót és nem korlátozza a királyi hatalmat, alighanem megalapozottan kijelenthető, hogy többségükben a királyi hatalomgyakorlás jogon kívüli, morális és ésszerű korlátait, de legalábbis kereteit kell látnunk. E korlátokat vagy kereteket pedig két – nem is feltétlenül egymást kizáró – irányból értelmezhetjük. Egyfelől, amennyiben az Intelmeket valamilyen formában Szent István szándékával egyező tartalmú forrásnak fogadjuk el, úgy azt mondhatjuk, hogy a felsorolás a keresztény király uralkodását befolyásoló tényezőknek első királyunk általi felismerését, elismerését és az uralkodó utódoknak ezek megtartására irányuló felhívását jelzi. Amennyiben pedig a forrásban inkább a szöveget megalkotó – minden bizonnyal egyházi – személy, illetve az ő társadalmi rendje elvárásainak megfogalmazását látjuk, akkor a felsorolásban annak megjelölését kell felismernünk, hogy általánosságban milyen uralkodói magatartást, attitűdöt vár el korántsem jelentéktelen politikai támogatása fejében a klérus.

¹⁰³⁷ KATONA 1986, 120–122. o.

¹⁰³⁸ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 61. o.

XI. A király mint alkotmányozó

Amint az előbbi fejezetekben igyekeztem bemutatni, rendszerelméleti megközelítésben az Árpád-kori királyi jog elemei, a királyi hatalomgyakorlás formái funkcionális szempontból napjaink jogi gondolkodásában és közjogi berendezkedésében az államszervezettel állíthatók párhuzamba. Minthogy pedig közjogi gondolkodásunkban az államszervezet létrehozásának és alakításának legfőbb jogi normája az alkotmány,¹⁰³⁹ az Árpád-kori királyi hatalom működésének és jogi normáinak – a lehetőségekhez mérten jelenkori fogalmi rendszerünk intézményei mentén történő – vizsgálata és bemutatása sem zárulhat másképpen, mint annak vizsgálatával, hogy az Árpád-korban értelmezhetők-e (és ha igen, mennyiben) az alkotmány és az alkotmányozás kategóriái, illetőleg hogyan viszonyulnak ezek a királyi hatalomhoz.

Az Árpád-korban nem találkozunk egyetlen dokumentumban megjelenő chartális alkotmánnyal, és a jogrendszer egészéből is hiányoznak korunk alkotmányainak egyes lényeges tartalmi elemei, például az alapvető jogok katalógusa, az alkotmánybíráskodás intézménye, vagy éppen az akkuzatórius büntetőeljárás alapelvei. A tágabb értelemben vett királyi jog elemekre összpontosító vizsgálódás után is megállapítható, hogy a korabeli jog írott forrásaiban az alapvetően szokásjogon alapuló hazai jog egészének, de azon belül a közhatalmi berendezkedésre és még a királyi hatalom gyakorlására vonatkozó jogi szabályoknak sem kimerítő leírása, sőt, olykor csak töredéke található meg. Ebből, valamint a források számából és keletkezési idejük szórtságából is következik, hogy az egy jelenségre, jogintézményre vonatkozóan fennmaradt szabályok sem mutatnak feltétlenül időrendben hézagmentes láncolatot, különösen nyilvánvaló ez a forrásokban szegényebb XI. és XII. századok tekintetében. Az írott forrásokban felismerhető jogi normákról azonban megalapozottan gondolhatjuk, hogy az adott korszakban ezeket, és éppen ezeket nem véletlenül foglalták írásba, hanem ezek a kor legfontosabb, legalábbis az aktuális viszonyok között nagyobb jelentőségűnek vélt hatalmi és társadalmi viszonyait szabályozták.

Ami e források közjogi, még közelebbről a királyi hatalom gyakorlásával összefüggő tartalmát illeti, amint erre az állam és az államalapítás kérdésköre, illetve az egyes királyi jogok tárgyalása során is igyekeztem rámutatni, számos helyen megmutatkoznak bennük egy – legalábbis kialakulóban lévő – államnak tekinthető hatalmi berendezkedés céljai, funkciói, ezekhez rendelt eszközrendszere és szervezeti, személyzeti megoldásai. A forrásokból ezeknek az elemeknek ténylegessége mellett felismerhető a struktúrájukat és működésüket alapvetően meghatározó, kötelező jellegű és kikényszeríthető normatív háttér is. Minthogy pedig az alkotmány felfogható úgy is, mint az államiság jegyeinek léte, az állam tényleges létezése és működése, illetve mint az állam jogi alaprendje, a vizsgált források tanúsága szerint az Árpád-kor kialakulóban lévő államának – méghozzá már a Szent István által kialakított hatalmi berendezkedésének is – volt empirikus, illetőleg jogi értelemben vett alkotmánya.¹⁰⁴⁰ Más megfogalmazásban, e két kategóriát mintegy összefoglalva, az alkotmány az állam szervezeti és jogi rendjének szabályozására szolgáló alapelvek, szabályok összessége, amelyek a főhatalom gyakorlására, az állami szervek működésére, az állam és polgárai (illetve az alattvalók) viszonyára, jogaira és kötelezettségeire terjednek ki – ilyen értelemben pedig minden államnak van alkotmánya, mert minden állam életének jogi rendjét szabályozzák bizonyos elvek, és minden államnak van politikai és közszerkezete, ha mégoly primitív is.¹⁰⁴¹

¹⁰³⁹ PETRÉTEI 2009, 272. o.

¹⁰⁴⁰ PETRÉTEI 2009, 48. o.

¹⁰⁴¹ MEZEY-SZENTE 2003, 31. o.

A királyi jog elemeinek vizsgálata alapján pedig – még a forrásszegénység mellett is – egyértelműen felismerhető az uralkodónak a közjogi-hatalmi berendezkedés kialakításában és további alakulásában, a kialakulóban lévő állam működésében betöltött központi szerepe. Túl azon, hogy a monarcha tényleges hatalmának kiterjedése határozza meg az uralma alá tartozó területet és alattvalóinak körét – amelyek a Jellinek-féle háromelemű tan tekintetében az államterületnek és az államalkotó népnek feleltethetők meg –, döntő jelentősége van az egységes államhatalom megtestesítésében is. A király mindenki számára kötelező magatartási szabályokat állapít meg, ezek keretében meghatározza az alattvalóinak egymás közötti és a központi hatalomhoz fűződő viszonyát is. Személyesen, illetve kinevezett tisztviselői, valamint esetileg kiküldött emberei útján gondoskodik a magatartási szabályok (törvények) folyamatos végrehajtásáról, ennek keretében további kötelező erejű döntéseket hoz, létesíti, működteti, adott esetben átalakítja a szabályok érvényesülését biztosítani hivatott szervezetrendszer, egyes feladatokat esetileg vagy tartósan bizonyos tisztviselők méltóságához rendeli, továbbá meghozza a nagyobb jelentőségű személyzeti döntéseket. A magatartási szabályok érvényesülése körében felmerülő egyedi vitás esetekben, illetve a szabályok megsértése esetén döntő szerepe van a szabályok kikényszerítésében, ennek során személyesen, esetileg kiküldött emberei útján, illetve az általa kinevezett és méltóságukhoz kapcsolódóan meghatározott döntési jogkörrel felruházott tisztségviselői útján jár el, avagy jóváhagyja az ilyen esetekre kiváltság alapján választott személyek megbízását; továbbá meghatározhatja mindezek döntési jogkörének terjedelmét és eljárásának részletes szabályait, és magától értetődően felül is bírálhatja működésüket. Kialakítja, szabályozza, működteti azokat a mechanizmusokat, amelyek folyamatosan biztosítják a hatalmi rendszer működésének materiális alapját, valamint az uralmi területen rendelkezésre álló javak folyamatos újraelosztását. Döntő szerepet tölt be a hatalom ideológiai alapjának meghatározásában és folyamatos kifejezésében, valamint a hatalmi rendszer működése és az ideológiai háttérrel adó eszméket képviselő intézményrendszer viszonyának, kapcsolódási pontjainak meghatározásában. A hatalmi rendszerhez tartozó uralmi területen belül és annak határainál biztosítja a hatalmi rendszer integritását akár békés úton, akár erőhatalom útján.

E jellegzetes (és esetleg ezektől különböző további, kisebb jelentőségű) hatalomgyakorlási formák által az Árpád-kori magyar királyok döntéseikkel és intézkedéseikkel meghatározó befolyással voltak általánosan az uralmi területükön érvényesülő hatalmi struktúra kialakulására és további alakulására, a hatalmi rendszer működtetésében közreműködő szerepek meghatározására, valamint konkrét esetekben az e szerepeket betöltő személyek kiválasztására. E királyi döntések folyamatában – amint arról már szó volt – a közjogi hatalmat személyében összpontosító uralkodó mellett az ő akaratából és annak keretei között már a kezdetektől megjelennek olyan, a hatalomgyakorlásban, a királyi akarat érvényesítésében, végső soron az ország kormányzásában közreműködő személyek és szervek, akikben és amelyekben alappal láthatjuk az államszervezet korai képviselőit. Tehát a kialakuló államszervezetet döntően – sőt, közjogi értelemben egészen az Árpád-kor végéig lényegében kizárólagosan is – a mindenkori király alakította.

A király (egyres) döntései és intézkedései pedig – minthogy hatalomgyakorlásának struktúrája eljogiasított hatalmi szervezet – jellemzően jogi jelleget hordoznak magukon, és a királynak alattvalóival szembeni, illetve az alattvalók egymás közötti viszonyai tekintetében olyan összefüggő és kikényszeríthető normarendszert alkotnak, amely alappal tekinthető az egész hatalmi struktúra jogi alaprendjének, és amelyre döntő (formálisan kizárólagos) befolyása az Árpád-házi királyok korában ugyancsak az uralkodónak van. Számos forráshely mutat arra is, hogy a királyok – bár olykor változtattak is rajta – hatalomgyakorlásuk során alapvetően igazodtak is eme jogi alaprend rögzült tételeihez, és ezt az igazodást alattvalóiktól is elvárták, illetve szükség esetén ki is kényszerítették.

Ennyiben tehát nem ördögtől való kijelenteni azt, hogy az Árpád-kori királyok – köztük már legkorábban, és kiemelkedő jelentőséggel első királyunk, Szent István is – az empirikus és jogi értelemben vett alkotmány tekintetében, vagyis az államiság, az államszervezet alapjainak lefektetése és alakítása, illetőleg eme kialakuló állam jogi alaprendjének meghatározása szempontjából, ezekre döntő hatást gyakorolva egyfajta alkotmányozóként is tevékenykedtek. Mivel pedig ebben az értelemben az alkotmányozás nem egy konkrét, a törvények felett álló legmagasabb szintű jogi norma, chartális alkotmány vagy alaptörvény megfogalmazását jelenti, a király alkotmányozó hatalmának tételezése azon az alapon sem kifogásolható, hogy e tevékenysége formálisan, eljárás módjában nem különül el hatalomgyakorlásának egyéb formáitól – például a dekrétumok, privilégiumok, ítéletek kibocsátásától, igazgatási és egyéb intézkedéseitől –, hanem éppen mindezeknek az összességében és azok hatásaiban nyilvánul meg. Ugyancsak nem mond ellent a korabeli alkotmányozás efféle értelmezésének az a tény, hogy a királyi hatalom minősége az Árpád-kor évszázadai során meglehetősen hullámzást mutat. Mindaddig ugyanis, amíg a király józan belátásból, illetve a társadalmi környezet és a gazdasági-politikai erőviszonyok által szükségszerűen indikált – de esetleg az utókor megítélése szerint nem megfelelő reakcióval kísért – megfontolásból, és nem valamely más közjogi-hatalmi tényező által közjogi értelemben befolyásolt módon alakítja hatalmi berendezkedését és annak jogi alaprendjét, addig aligha vitatható el tőle, hogy mégiscsak a legmagasabb szintű jogi és politikai függetlenségben tesz ezt, vagyis alkotmányoz. A döntését nyilvánvalóan befolyásoló hatások azonban éppúgy a társadalmi környezethez történő szükségszerű igazodás megnyilvánulásaként foghatók fel, ahogy napjaink alkotmányozó hatalma sem lehet sohasem független saját társadalmi környezetétől.

XII. Összegzés – a tézisek értékelése

A kereszténység és a magyar társadalmi, közjogi-hatalmi viszonyok találkozását és kölcsönhatásait, „középkorunk keresztény és magyar intézményeinek kisarjadását” tárgyaló művében Deér József kritikusan úgy fogalmaz, hogy „a XI. s néha még a XII. századi királyok alakját is a zsarnokságnak légköre lengi körül”, és „Magyarország ura, mint egy választott nemzetség sarja, mérhetetlen magasságban áll még alattvalói felett”, de – amint hozzát teszi – az Árpádok még a XIII. században is gondosan ügyelnek tekintélyük csorbíthatatlanságára.¹⁰⁴² Máskor pedig a történeti irodalom, de különösen a közgondolkodás és az ünnepi megemlékezések a középkor mindenféle vadságát szinte zárójelbe téve hangsúlyozzák a keresztény Európához csatlakozás és az ezeréves magyar államiság jelentőségét és dicsőségét. Az Árpád-kori (tágabb értelemben vett) királyi jog elemeinek elsődlegesen a korabeli – latin nyelvű – források alapján történő vizsgálatával igyekeztem a korszak hatalmi berendezkedését és annak központi elemét, a király státuszát tárgyilagosabban, (köz)jogi szempontból bemutatni.

A XI-XII. századok csekélyebb, de nem jelentéktelen számú, majd a XIII. század bővebb okleveles forrásai alapján igazolhatónak látom, hogy Szent István uralkodása közjogtörténeti szempontból új korszak kezdetét jelzi, amelyben a korábbi társadalmi- és jogrend fokozatos visszaszorulása és átalakulása mellett az uralmi területen élő alattvalók fölött mindinkább megszerveződik az egységes (állam)hatalom mint hatás- és döntési egység. E mechanizmusokban pedig elhúzódó folyamatként látom felismerhetőnek az államalapítást, amely tehát nem egy konkrét történelmi eseményhez vagy évszámhoz kapcsolható, de az Árpád-kor végére a Szent Istvánnal kezdődő közjogtörténeti korszakot lezárva már bizonyosan eléri a szervezettségnek azt a szintjét, amelyben a magyar közjogi-hatalmi entitás államnak nevezhető. Ez a szervezeti szint, az államiság és ehhez kapcsolódóan a közjogi hatalom legitimitációjának folytonossága követeli meg és egyben indokolja is a koronaeszmé legitimitációs funkciójának kiteljesedését.

E kialakuló államban a hatalmi-közjogi berendezkedés központi elemét és működésének központi szintjét a királyi hatalomgyakorlás formái képezik. A királyi hatalomgyakorlás lényegében az állami működés minden területére kiterjed, az állam, mint jogilag szabályozott és egyben szabályozó hatalmi rendszer egyes működési területei, funkciói azonban – még a király tevékenysége során is – formálisan többé-kevésbé jól megkülönböztethetők. Igaz ez akkor is, ha a törvénynek e korszakra elfogadható értelmezése – a királyi kötelező erejű akaratnyilvánítás kifejezése – folytán a királynak dekrétumai, kiváltságai, ítéletei, igazgatási intézkedései és tulajdonképpen mindenféle hatalmi döntése lényegében a törvény erejével bír.

A király hatalomgyakorlásának formái és az e hatalomgyakorlásba szükségszerűen és idővel mind szélesebb körben bevont közreműködők, tisztviselők eljárásának funkciói pedig a kor jellegzetességeihez, társadalmi és technikai fejlettségéhez mérten párhuzamba állíthatók az alkotmányjog-tudományban is kimunkált államszervezeti funkciókkal. Ez lehetővé teszi azt is, hogy az Árpád-kor közjogi-hatalmi intézményeit – saját társadalmi, hatalmi, kulturális és jogi környezetükre mindig figyelemmel – megkíséreljük leírni és megmagyarázni a ma élő jogintézményeink alapján kialakult jogi fogalmaink használatával. E megoldás pedig segítheti a jogtörténeti intézmények könnyebb megértését, és a jogtörténet-tudománynak napjaink jogászságához, joghallgatóihoz való közelebb hozatalát.

Igazolhatónak látom azt is, hogy az Árpád-kor végéhez közeledve a király körül a hatalomgyakorlásban közreműködő tisztviselők mind szélesebb körének megjelenése, és

¹⁰⁴² DEÉR 1938, 124–125., 263–267. o.

mindannyiuk tevékenységének mind szerteágazóbb jogi szabályozottsága a királynak csupán mintegy eszközeként, önállóan történő működés felől a valódi feladat- és hatáskörök megjelenése irányába mutat. E kezdetleges feladat- és hatáskörök forrása és eredője azonban – mint a legfőbb közjogi-hatalmi tényező – a korszakban mindvégig a király. A törvény lényegi eleme – akár szokásosan dekrétumnak nevezik, akár privilegiális jellegű vagy más különös formájú aktus – mindvégig a királyi akarat, és ő tartja kezében a központi igazgatási hatalmat is, minden más igazgatási hatalom és autonómia az ő akaratára vezethető vissza. Személyesen eljárva, illetve valamely tisztségre történő kinevezés, eseti delegálás vagy a kiváltság alapján történt választás utáni jóváhagyás által tőle ered minden bírói hatalom. Fiskális és monetáris eszközökkel biztosítja uralma gazdasági alapjait, továbbá az egyházzal kapcsolatos különös – bár idővel szűkülő – jogkörén keresztül biztosítja az állam és a közhatalom ideológiai megalapozásában és támogatásban nélkülözhetetlen keresztény egyház szoros kapcsolatát, garantálva ez utóbbinak biztonságát, tekintélyét és vagyoni stabilitását. Mindezek mellett fenntartja országának belső rendjét és külső biztonságát, diplomácia kapcsolatokat létesít és tart fenn, továbbá előteremti és támogatja a hivatali írásbeliség és közhitelesség megjelenését és fejlődését.

A korabeli források egybevetése alapján megerősítve látom azt is, hogy az Árpád-korban a királyi hatalom bármilyen nagy terjedelmű is, valójában sohasem korlátlan. A király személyes, ésszerű belátása mellett a politikai és gazdasági környezet realitása mindenkor a királyi hatalom jogon kívüli korlátja. Ugyancsak jogon kívüli, ideológiai jellege mellett idővel közjogias jelleget is ölt a királyi hatalom keresztény királyi jellege, amikor a király egyházi fenytérhet veszi magára vagy a pápai hatalom ezzel az eszközzel igyekszik érvényesíteni politikai akaratát. A törvények örök érvényessége és sértetlensége igényének kifejezése, valamint a korábbi törvényekre és a szokásjog szabályaira történő hivatkozásokon túl pedig kimutatható kezdetleges jogi garanciákkal megtámogatott önkorlátozó ígérek megjelenése is, amelyek törvény formájában és erejével jelennek meg, tényleges érvényesülésük azonban még erősen függ a mindenkori politikai erőviszonyok alakulásától.

Az államiság jegyei, különösen az egységes államhatalom fokozatos megjelenésének – vagyis folyamat-jellegű államalapítás – igazolása és a király közjogi-hatalmi berendezkedésben betöltött központi szerepének feltárása alapján végül igazolhatónak látszik az is, hogy a kialakulóban lévő állam szervezetét és működését, egyben időbeli alakulását, fejlődését, továbbá e működés jogi alaprendjét is döntő módon a mindenkori királyi akarat határozza meg. Ilyen értelemben pedig az Árpád-kor magyar uralkodói évszázadokkal a chartális alkotmány megjelenése előtt is – empirikus, valamint jogi értelemben vett – alkotmányozóknak tekinthetők.

Forrás- és irodalomjegyzék:

- ÁKOKJ = Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica I–II/1*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1923, 1927, 1930, 1943; Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II/2–3. Szerk.: Borsa Iván. Magyar Országos Levéltár Kiadmányai II. Forráskiadványok 9. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961; Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II/4. Szerk.: Borsa Iván. Magyar Országos Levéltár Kiadmányai II. Forráskiadványok 13. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987
- ALMÁSI 1986 = Almási Tibor: A beregi egyezmény megkötésének diplomáciai mozzanatai. In: Kristó Gyula (szerk.): *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae: Acta Historica* 83. Szeged 1986. 31–40. o.
- ALMOND–POWELL 1966 = Almond, Gabriel A. – Powell, G. Bingham: *Comparative Politics: a Developmental Approach*. Little, Brown and Company Inc., Boston 1966
- ALZATI 1991 = Alzati, Cesare: A magyarok beilleszkedése az európai kereszténységbe. In: Somorjai Ádám – Zombori István (szerk.): *A katolikus egyház Magyarországon. Ecclesia Sancta I*. Magyar Katolikus Püspöki Kar Egyháztörténeti Bizottsága, Budapest 1991. 15–24. o.
- ASZTALOS–PETHŐ 1934 = Asztalos Miklós – Pethő Sándor: *A magyar nemzet története. Ősidőktől napainkig*. Második kiadás. Dante Könyvkiadó, „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest 1934
- ÁÚO = Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár. *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus I–XII*. Magyar Történelmi Emlékek. *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria*. Első osztály, hatodik–tizenharmadik, tizenhetedik–tizennyolcadik, huszadik, huszonkettedik kötet. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottmánya, Pest 1860–1862, 1864, 1867, 1869–1871, Budapest 1873–1874
- BAGI 2017 = Bagi Dániel: *Divisio Regni*. Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és Premyslidák birodalmában a 11. és a korai 12. században. Kronosz Kiadó, Pécs 2017
- BAKAY 1978 = Bakay Kornél: *A magyar államalapítás*. Magyar História. Gondolat Kiadó, Budapest 1978
- BALLA 2017 = Balla Zoltán: *A rendészet fogalmának, tartalmának evolúciója*. Belügyi Szemle. LXV. évfolyam (2017) 5. szám. 105–115. o.
- BALOGH E. 2017 = Balogh Elemér: *Az egyházi bíraskodás európai modelljei a középkorban*. Összehasonlító elemzés a középkori német és magyar intézményi struktúráról. Jogtörténeti Szemle. XIX. évfolyam (2017) 1–2. szám. 41–51. o.
- BALOGH E. 2021 = Balogh Elemér: *A középkori egyház hatékony büntetőjogi szankciója: az interdictum*. In: Peres Zsuzsanna – Bathó Gábor (szerk.): *Ünnepi Tanulmányok a 80 éves Máthé Gábor tiszteletére*. Labor est etiam ipse voluptas. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest 2021. 51–58. o.
- BALOGH J. 2005 = Balogh Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében*. Erdélyi Tudományos Füzetek 254. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2005

- BARABÁS 2013 = Barabás Gábor: A pápai kiküldött bíraskodás Magyarországon a kezdetektől a 13. század közepéig. Történelmi Szemle. LV. évfolyam (2013) 2. szám. 175–199. o.
- BARABÁS 2020 = Barabás Gábor: „Nos tuis supplicationibus inclinati, auctoritate tibi presentium indulgemus.” IV. Ince pápa és a szentszéki küldöttbíráóság rendszerének magyarországi visszaszorulása a 13. század közepén. Aetas. XXXV. évfolyam (2020) 2. szám. 126–141. o.
- BARNA 2017 = Barna Attila: Rendes és rendkívüli bíróságok a hűtlenségi perek perjogi szabályozásában és ítéltetésében a középkori Magyar Királyság felosztásáig. Jogtörténelmi Szemle. XIX. évfolyam (2017) 1–2. szám. 51–57. o.
- BARTONIEK 1933 = Bartoniek Emma: A középkor. Kincsesár: A Magyar Szemle Társaság egypengős könyvtára 14. Magyar Szemle Társaság, Budapest 1933
- BARTONIEK 1936 = Bartoniek Emma: A magyar királyválasztási jog a középkorban. Századok. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye. LXX. évfolyam (1936) 9–10. szám. 359–406. o.
- BÉLI 2000a = Béli Gábor: A halál esetére szóló rendelkezés az Árpád-korban a törvények és az ország szokásjoga alapján. In: Font Márta – Kajtár István (szerk.): A magyar államiság első ezer éve. PTE ÁJK, PTE BTK, Temporg Nyomda, Pécs 2000. 101–121. o.
- BÉLI 2000b = Béli Gábor: Árpád-kori törvényeink. JURA. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos lapja. VI. évfolyam (2000) 1–2. szám. 35–46. o.
- BÉLI 2000c = Béli Gábor: Magyar jogtörténet. A tradicionális jog. Második kiadás. Institutiones Juris, Dialóg Campus Tankönyvek. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs 2000
- BÉLI 2008 = Béli Gábor: A nemesek négy bírója. A szolgabírók működésének első korszaka 1268–1351. Institutiones Juris, Dialóg Campus Szakkönyvek, Doktori értekezések a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, PTE ÁJK, Pécs 2008
- BÉLI 2010 = Béli Gábor: Women’s Acquisition of Property during the Era of the Arpad Dynasty in Hungary. In: Béli Gábor – Herger Csabáné – Peres Zsuzsanna (szerk.): Jogtörténelmi Tanulmányok X. Publikon Kiadó, Pécs 2010. 29–46. o.
- BÉLI 2011 = Béli Gábor: A nádor bírói hatalma a XIII. század derekáig. In: Homoki-Nagy Mária (szerk.): IV. Szegedi Jogtörténelmi Napok. Konferencia a bírói hatalomról és az állampolgárságról. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged 2011. 53–65. o.
- BÉLI 2013 = Béli Gábor: Egy különös törvényszék, a generale iudicium működése 1264 és 1266 között. Jogtörténelmi Szemle. XV. évfolyam (2013) 1. szám. 1–9. o.
- BÉLI 2014 = Béli Gábor: Városi szokásjog az Ars Notaria alapján. Publikon Kiadó, Pécs 2014
- BÉLI 2017a = Béli, Gábor: Die Basisinstitute des Privatrechts. In: Máthé Gábor (hrsg.): Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn. Dialóg Campus Verlag, Budapest 2017. 177–216. o.
- BÉLI 2017b = Béli Gábor: Rendelkezés királyi beleegyezéssel az Árpád-korban. In: Kis Norbert – Peres Zsuzsanna (szerk.): Ünnepi Tanulmányok Máthé Gábor oktatói

- pályafutásának 50. jubileumára. *Studia sollemnia scientiarum politico-cameralium*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest 2017. 99–108. o.
- BÉLI 2018a = Béli Gábor: A Római Szentszék befolyása az Árpád-kori jogalkotásra. Megjegyzések a korai dekrétumokhoz. In: Béli Gábor – Kis Kelemen Bence – Mohay Ágoston – Szalayné Sándor Erzsébet (szerk.): Emlékkötet Herczegh Géza születésének 90. évfordulója alkalmából. *Studia Europaea*. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Európa Központ, Publikon Kiadó, Pécs 2018. 175–188. o.
- BÉLI 2018b = Béli Gábor: Női vagyoni jogok a tradicionális jog rendszerében. In: Menyhárd Attila – Varga István (szerk.): 350 éves az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara. A jubileumi év konferenciasorozatának tanulmányai II. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest 2018. 1006–1017. o.
- BENDA-FÜGEDI 1979 = Benda Kálmán – Fügedi Erik: A magyar korona regénye. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1979
- BEÖTHY 1846 = Beöthy Zsigmond: Elemi magyar közjog. Emich Gusztáv Bizománya, Pest 1846 (repr.: Király Tibor – Máthé Gábor – Mezey Barna (szerk.): A magyar jogtudomány klasszikusai 3. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest 2008)
- BERTALANFFY 1968 = von Bertalanffy, Ludwig: General System Theory: Foundations, Development, Applications. George Braziller Inc., New York 1968
- BERTÉNYI 1986 = Bertényi Iván: A magyar korona története. Harmadik, bővített kiadás. Népszerű történelem. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1986
- BIRÓ 2017 = Biró Zsófia: A nemzeti királyválasztói jog és a Szent Korona-tan alakulása 1301 és 1526 között. In: Keresztes Gábor (szerk.): Tavaszi Szél 2017 / Spring Wind 2017. Tanulmánykötet I. Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest 2017. 162–172. o.
- BIRÓ 2018 = Biró Zsófia: A történeti alkotmány alapjai. Közjogtörténetünk alakulása 1222-től az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezésig. JURA. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos lapja. XXIV. évfolyam (2018) 2. szám. 53–62. o.
- BIRÓ 2019 = Biró Zsófia: A király bírói hatalma, a bírói hatalom gyakorlása a középkori Magyarországon. JURA. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos lapja. XXV. évfolyam (2019) 2. szám. 33–42. o.
- BIRÓ 2020 = Biró Zsófia: A nádor bíraskodása a királyi udvarban. FORVM. Publicationes Doctorandorum Juridicorum. Acta Universitatis Szegediensis. X. évfolyam (2020). 25–38. o.
- BOLLA 1973 = Bolla Ilona: A közszabadság a XI-XII. században. (A liber és libertas fogalom az Árpád-korban) I. rész. Történelmi Szemle. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének értesítője. XVI. évfolyam (1973) 1–2. szám. 1–29. o.
- BOLLA 1974 = Bolla Ilona: A közszabadság lehanyaglása a XIII. században. (A liber és libertas fogalom az Árpád-korban) II. rész. Történelmi Szemle. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének értesítője. XVII. évfolyam (1974) 1–2. szám. 1–23. o.
- BÓNIS 1956 = Bónis György: István király. Magyar Történelmi Társulat 6. Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Budapest 1956

- BÓNIS 1972 = Bónis György: Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1972
- BÓNIS 2003 = Bónis György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Millenniumi Magyar Történelem – Historikusok. Osiris Kiadó, Budapest 2003
- BÓNIS–DEGRÉ–VARGA 1996 = Bónis György – Degré Alajos – Varga Endre: A magyar bírósági szervezet és perjog története. 2., bővített kiadás. Szerk.: Molnár András. Zala Megyei Bíróság, Magyar Jogász Egylet Zala Megyei Szervezete, Zalaegerszeg 1996
- BORECZKY 1904 = Boreczky Elemér: A királyi tárnokmester hivatala 1405-ig. Különlenyomat a Magyar Jogász-Ujság 1905. évi folyamából. Országos Központi Községi Nyomda Részv.-Társ., Budapest 1904
- BRUHÁCS 2008 = Bruhács János: Nemzetközi jog I. Általános rész. Institutiones Juris, Dialóg Campus Tankönyvek. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs 2008
- CD = Fejér, Georgius: Codex diplomaticvs Hvngrariae ecclesiasticvs ac civilis I–XI. Typis Typogr. Regiae Vniversitatis Vngaricae, Budae 1829–1830, 1832–1835, 1837–1838, 1841–1844
- CDA = ifj. Kubinyi Ferencz: Codex Diplomaticus Arpadianus. Árpádkori oklevelek 1095–1301. Monumenta Hungariae Historica. Magyar történelmi emlékek I. Pest 1867
- CHRISTIÁN 2009 = Christián László: Epizódok a rendészet történetéből. Iustum Aequum Salutare. V. évfolyam (2009) 3. szám. 155–170. o.
- CSÁNKI 1914 = Csánki Dezső (szerk.): Somogy vármegye. Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monográfiája). A magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyának, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. Országos Monográfia Társaság, Budapest 1914
- CSAPODI 1998 = Csapodi Csaba: Adalbert „főúr” állítólagos könyvei Pannonhalmán. Magyar Könyvszemle. Könyv- és sajtótörténeti folyóirat. CXIV. évfolyam (1998) 4. szám. 388–390. o.
- CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983 = Csóka J. Gáspár – Érszegi Géza – Kurcz Ágnes – Szabó Flóris: Árpád-kori legendák és intelmek. Szépirodalmi könyvkiadó, Budapest 1983
- CSIZMADIA–KOVÁCS–ASZTALOS 1975 = Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László: Magyar állam- és jogtörténet. Második, változatlan kiadás. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Budapest 1975
- DEÉR 1931 = Deér József: A magyar-horvát államközösség kezdetei. Jancsó Benedek Társaság kiadványai 2. Különlenyomat a „Jancsó Benedek Emlékkönyv”-ből. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1931
- DEÉR 1938 = Deér József: Pogány magyarság keresztény magyarság. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1938
- DEGRÉ 2009 = Degré Alajos: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Készült: Dr. Degré Alajos egyetemi tanár 1950/51. tanévben tartott előadásai nyomán. Szerk.: Béli Gábor. Publikon Kiadó, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs 2009
- DRMH I. = Bak, Janos M. – Bónis, György – Sweeney, James Ross: The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. Decreta Regni Mediaevalis Hungariae I. 1000-1301. Második javított kiadás. Charles Schlaks, Jr., Publisher, Idyllwild, California 1999

- DÜMMERTH 1980 = Dümmerth Dezső: Az Árpádok nyomában. Utazások a múltban és a jelenben. Harmadik, javított kiadás. Panoráma, Budapest 1980
- EASTON 1965 = Easton, David: A Framework for Political Analysis. Prentice-Hall Inc., Englewood Cliffs 1965
- ECKHART 1929 = Eckhart Ferenc: Staatsrecht und Privatrecht in Ungarn im Mittelalter. Ungarische Jahrbücher. IX. évfolyam (1929) 4. szám. 426–432. o.
- ECKHART 1935 = Eckhart Ferenc: Magyarország története. Káldor Könyvkiadóvállalat, Budapest 1935
- EGYED 2001 = Egyed Ákos: A katonai szolgálat – a székely szabadság jogforrása. In: Radics Kálmán (szerk.): Vármegyék és szabad kerületek I-II. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 27. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen 2001. 231–241. o.
- ELEKES 1964 = Elekes Lajos: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1964
- EMBER 1938 = Ember Győző: Szent István megszervezi a magyar egyházat. In: Belitzky János (szerk.): Szent István. Első nagy királyunk élete és alkotásai. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1938. 59–68. o.
- ENGEL 1990 = Engel Pál: Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. Magyarok Európában 1. Téka Könyvtértesítő, Könyvtárellátó és Könyvkiadó Vállalat, Háttér Lap- és Könyvkiadó, Budapest 1990
- ENGEL 2001a = Engel Pál: A honfoglalás kora. In: Engel Pál (szerk.): Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig. Osiris Kiadó, Budapest 2001. 17–33. o.
- ENGEL 2001b = Engel Pál: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. História Könyvtár Monográfiák 17. MTA Történettudományi Intézet, Budapest 2001
- ERDÉLYI 1912 = Erdélyi László: Az első állami egyenes adó elmélete. Kolozsvári Értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 3. Szent Bonaventura Könyvnyomda, Kolozsvár 1912
- ERDÉLYI 1936 = Erdélyi László: Magyar történelem. Művelődés- és államtörténet I–II. Athenaeum Rt. Könyvnyomdája, Budapest é. n. (1936)
- ÉRSZEGI 1991 = Érszegi Géza: A kereszténység első századai. In: Somorjai Ádám – Zombori István (szerk.): A katolikus egyház Magyarországon. Ecclesia Sancta I. Magyar Katolikus Püspöki Kar Egyháztörténeti Bizottsága, Budapest 1991. 27–35. o.
- FEJÉRPATAKY 1885 = Fejérpataky László: A királyi kanczellária az Árpádok korában. M. T. Akadémia, Budapest 1885
- FEJÉRPATAKY 1892 = Fejérpataky László: Kálmán király oklevelei. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1892
- FEJÉRPATAKY 1895 = Fejérpataky László: Oklevelek II. István király korából. Székfoglaló értekezés. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1895
- FONT 2009a = Font Márta: Államalapítás 970–1038. Magyarország története 2. (főszerk.: Romsics Ignác) Metropol Könyvtár. Kossuth Kiadó, Budapest 2009
- FONT 2009b = Font Márta (szerk.): Dinasztia, hatalom, egyház. Régiók formálódása Európa közepén (900–1453). PTE BTK, Pécs 2009

- FRAKNÓI 1901 = Fraknói Vilmos: Magyarország és a Római Szent-Szék. I. kötet. 1000–1417. Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római Szent-Székkal a magyar királyság megalapításától a konstanci zsinatig. Stephaneum, Szent-István-Társulat Tud. és Irod. Osztálya, Budapest 1901
- FRAKNÓI 1921 = Fraknói Vilmos: A magyar királyválasztások története. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. Társulat, Budapest 1921 (repr.: Attraktor Kft., Máriabesnyő–Gödöllő 2005)
- FÜGEDI 1961 = Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. In: Tanulmányok Budapest Múltjából XIV. Budapest Várostörténeti Monográfiái XXII. Budapest Főváros Tanácsának végrehajtóbizottsága, Akadémiai Kiadó, Budapest 1961. 17–107. o.
- FÜGEDI 1974 = Fügedi Erik: Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai. Gondolat Kiadó, Budapest 1974
- FÜGEDI 1991 = Fügedi Erik: A szerzetesrendek a középkori Magyarországon. In: Somorjai Ádám – Zombori István (szerk.): A katolikus egyház Magyarországon. Ecclesia Sancta I. Magyar Katolikus Püspöki Kar Egyháztörténeti Bizottsága, Budapest 1991. 37–48. o.
- GRANASZTÓI 1980 = Granasztói György: A középkori magyar város. Magyar História. Gondolat Kiadó, Budapest 1980
- GYÖRFFY 1977 = Györffy György: István király és műve. Gondolat Könyvkiadó, Budapest 1977
- GYÖRFFY 1988 = Györffy György (szerk.): Szent István törvényei. Szent István törvényeinek XII. századi kézírata az Admonti Kódexben. Hasonmás kiadás. Helikon Kiadó, Budapest 1988
- HAJNAL 1914 = Hajnal István: IV. Béla király kancelláriájáról. Turul. A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság Közlönye. XXXII. évfolyam (1914) 1. szám. 1–19. o.
- HAJNIK 1899 = Hajnik Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Magyar Tudományos Akadémia, Athenaeum, Budapest 1899
- HANÁK 1986 = Hanák Péter (szerk.): Egy ezredév. Magyarország rövid története. Gondolat Kiadó, Budapest 1986
- HEGEDÜS 1995 = Hegedüs Géza: Korona és Kard. Magyarország a XI–XIII. században. Képes Történelem. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest 1995
- HO = Nagy Imre – Páur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső (kiad.): Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius I–III. Typis Victoris Sauervein, Győr 1865–1866; Nagy Imre – Stummer Arnold – Ráth Károly – Véghely Dezső (kiad.): Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius Hung. IV. Typis Victoris Sauervein, Győr 1867; Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Véghely Dezső (kiad.): Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius Hungaricus V–VII. Magyar Tudományos Akadémia, Typis Victoris Sauervein, Győr 1873, Typis Alexandri Kocsi, Budapest 1876, 1880; Nagy Imre (szerk.): Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius Hungaricus VIII. Franklin-Társulat Könyvnyomdája, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1891
- HOKL = Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula (szerk.): Hazai oklevéltár 1234–1536. M. Történelmi Társulat, Knoll Károly Akad. Könyvtár Bizománya, Budapest 1879
- HOLUB 1944 = Holub József: A magyar alkotmánytörténelem vázlata I. A legrégebb időktől a mohácsi vészig. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.-T., Pécs 1944

- HÓMAN 1913 = Hóman Bálint: Adó vagy földbér? Századok. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye. XLVII. évfolyam (1913) 3. szám. 189–202. o.
- HÓMAN 1916 = Hóman Bálint: Magyar pénztörténet 1000–1325. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1916 (repr.: Maecenas Könyvkiadó, Budapest 1991)
- HÓMAN 1925 = Hóman Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII-XIII. századi leszármazói. (Forrástanulmány.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1925
- HÓMAN 1938a = Hóman Bálint: Magyar középkor. Magyar Történelmi Társulat, Budapest 1938
- HÓMAN 1938b = Hóman Bálint: Szent István. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1938
- HÓMAN-SZEKFÜ 1935–1936 = Hóman Bálint – Szekfü Gyula: Magyar történet I–V. Második bővített, teljes kiadás. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1935–1936
- HORVÁTH A. 2020 = Horváth Attila: A történeti alkotmány, a Szent Korona-tan mint a szuverenitás biztosítója. In: Karácsony András (szerk.): Szuverenitás-kérdések. Elméletek, történetek. Jogtörténeti Értekezések 47. Gondolat Kiadó, Budapest 2020. 114–138. o.
- HORVÁTH P. 1991 = Horváth Pál (szerk.): Általános jogtörténet. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Budapest 1991
- ISTVÁNYI 1939 = Istványi Géza: A generalis congregatio. (Első közlemény.) Levéltári Közlemények. XVII. évfolyam (1939) 1. szám. 50–83. o
- KARÁCSONYI 1891 = Karácsonyi János: Szent-István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Diplomatikai tanulmány. M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottsága, Franklin-Társulat Nyomdája, Budapest 1891
- KARÁCSONYI 1924 = Karácsonyi János: A székelyek ősei és a székely magyarok. Történeti értekezés. Szent Bonaventura Könyvnyomda, Cluj-Kolozsvár 1924
- KARÁCSONYI–BOROVSKY 1903 = Karácsonyi János – Borovszky Samu (szerk.): Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Az 1550-iki kiadás hű másával együtt. Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum. Descripta effigie editionis a. 1550 illustratum. Kiadja a váradi káptalan, Budapest 1903
- KARLINSZKY 2016 = Karlinszky Balázs: A veszprémi székeskáptalan 1082. évi birtokösszeírását tartalmazó oklevél keltezése. FONS: forráskutatás és történeti segédtudományok. XXIII. évfolyam (2016) 1. szám. 65–85. o.
- KATONA 1977a = Katona Tamás (szerk.): Anonymus: Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Második kiadás. Bibliotheca Historica történelmi és művelődéstörténeti sorozat. Magyar Helikon, Budapest 1977
- KATONA 1977b = Katona Tamás (szerk.): László király emlékezete. Bibliotheca Historica, Történelmi és művelődéstörténeti sorozat. Magyar Helikon, Budapest 1977
- KATONA 1980 = Katona Tamás (szerk.): Thuróczy János: A magyarok krónikája. Második kiadás. Pro Memoria történelmi és művelődéstörténeti zsebkönyvtár. Európa Könyvkiadó, Budapest 1980
- KATONA 1986 = Katona Tamás (szerk.): Képes Krónika. Pro Memoria történelmi és művelődéstörténeti zsebkönyvtár. Európa Könyvkiadó, Budapest 1986

- KÉPES 2018 = Képes György: Gondolatok a magyarok eredetéről és államiságunk kezdeteiről. Jogtörténeti Szemle. XX. évfolyam (2018) 3–4. szám. 76–81. o.
- KÉZAI (é.n.) = Kézai Simon mester Magyar Krónikája. (ford.: Szabó Károly) Magyar Elektronikus Könyvtár, <https://mek.oszk.hu/02200/02249/02249.pdf>, letöltés ideje: 2021. augusztus 28.
- KIRÁLY 1981 = Király László (szerk.): III. Béla emlékezete. Bibliotheca Historica, Történelmi és művelődéstörténeti sorozat. Magyar Helikon, Budapest 1981
- KIRÁLY 1987 = Király László (szerk.): István király emlékezete. Harmadik, bővített kiadás. Bibliotheca Historica, Történelmi és művelődéstörténeti sorozat. Európa Könyvkiadó, Budapest 1987
- KIS 1995 = Kis Péter: „A király hű bárója” (Ákos nembeli Ernye pályafutása). FONS: forráskutatás és történeti segéd tudományok. II. évfolyam (1995) 3. szám. 273–316. o.
- KISS 2000 = Kiss Gergely: Állam és egyház a 11-12. századi törvényalkotásban. In: Font Márta – Kajtár István (szerk.): A magyar államiság első ezer éve. PTE ÁJK, PTE BTK, Temporg Nyomda, Pécs 2000. 67–100. o.
- KISTELEKI 2013 = Kistelegi Károly: „Archiregnum Hungariae”: mítosz vagy valóság? – megjegyzések a középkori Magyar Királyság területi é népességi aspektusairól. In: Máthé Gábor – Révész T. Mihály (szerk.): Állam-, egyház-, jogtörténeti magyarázatok. Ünnepi tanulmányok Rácz Lajos tiszteletére 65. születésnapja alkalmából. Multiszolg Bt., (h.n.) 2013, 70–84. o.
- KORDÉ 2019 = Kordé Zoltán: A székely ispáni méltóság története a kezdetektől 1467-ig. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 29. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 2019
- KOSZTA 2001 = Koszta László: Egyház- és államszervezés. In: Kristó Gyula (szerk.): Államalapítás, társadalom, művelődés. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 27. MTA Történettudományi Intézete, Budapest 2001. 65–74. o.
- KOVÁCS 2001 = Kovács László: Szent István pénzverése. In: Kristó Gyula (szerk.): Államalapítás, társadalom, művelődés. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 27. MTA Történettudományi Intézete, Budapest 2001. 93–100. o.
- KÖLNEI-VARJASSY 2014 = Kölnei Lívia – Varjassy Péter: A jeruzsálemi Szent János Lovagrend ispotályai a középkori Magyarországon. Orvostörténeti Közlemények. Communicationes de historia Artis Medicinae. LX. évfolyam (2014) 1–4. szám. 5–23. o.
- KÖTSKY 1918 = Kötsky Gábor: A magyar alkotmány és jogtörténet compendiuma. IV. kiadás. Jogi Compendiumok Gyűjteménye XXI. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest 1918
- KRISTÓ 1976 = Kristó Gyula: Az Aranybullák évszázada. Magyar História. Gondolat Kiadó, Budapest 1976
- KRISTÓ 1977 = Kristó Gyula: Különkormányzat az Árpád-kori Dráván-túl és Erdélyben. Történelmi Szemle. XX. évfolyam (1977) 1. szám. 53–72. o.
- KRISTÓ 1980 = Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Elvek és utak. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1980
- KRISTÓ 1983 = Kristó Gyula: Tanulmányok az Árpád-korról. Nemzet és Emlékezet. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1983

- KRISTÓ 1985 = Kristó Gyula: Magyar kalandozások – kalandozó magyarok. In: Makk Ferenc (szerk.): Fejezetek a régebbi magyar történelemből I. Kézirat. 3. változatlan kiadás. József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Tankönyvkiadó, Budapest 1985, 37–54. o.
- KRISTÓ 1988 = Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Nemzet és Emlékezet. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1988
- KRISTÓ 1995 = Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 1995
- KRISTÓ 2007 = Kristó Gyula: Magyarország története 895–1301. Javított kiadás. Osiris Tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest 2007
- KRISTÓ–MAKK 1988 = Kristó Gyula – Makk Ferenc: Az Árpád-házi uralkodók. IPM Könyvtár. Interpress Kiadó, Budapest 1988
- KRÜGER 1966 = Krüger, Herbert: Allgemeine Staatslehre. W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart 1966
- KUBINYI 2002 = Kubinyi András: A királyi vár és lakói a középkorban. História. XXIV. évfolyam (2002) 9–10. szám. 14–18. o.
- KUBINYI 2006 = Kubinyi András: Városfejlődés a középkori Magyarországon. In: Gyöngyössy Márton (szerk.): Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Bölcsész Konzorcium, Budapest 2006, 153–174. o.
- LÁSZLÓ 1981 = László Gyula: Őstörténetünk. Egy régész gondolatai néppé válásunkról. Tankönyvkiadó, Budapest 1981
- MA = Endlicher, Stephanus Ladislaus (ed.): Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. Scheitlin & Zollikofer, Sangalli 1849
- MAGYAR 1993 = Magyar Kálmán: A honfoglalás- és az Árpád-kor régészeti emlékei... Nemzeti Történelmünk I. Jubileumi kötet. Magyar Nemzeti Történeti Társaság, Kaposvár 1993
- MAKK 1974 = Makk Ferenc: Megjegyzések II. István történetéhez. In: Horváth János – Székely György (szerk.): Középkori kútfőink kritikus kérdései. Memoria Saeculorum Hungariae I. Akadémiai Kiadó, Budapest 1974, 253–259. o.
- MAKK 1985 = Makk Ferenc: Magyar külpolitika a XII. században. In: Makk Ferenc (szerk.): Fejezetek a régebbi magyar történelemből I. Kézirat. 3. változatlan kiadás. József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Tankönyvkiadó, Budapest 1985, 97–115. o.
- MAKK 1986 = Makk Ferenc: Magyarország a XII. században. Magyar História. Gondolat Kiadó, Budapest 1986
- MAKK 2001 = Makk Ferenc: Géza fejedelem és Szent István külpolitikájáról. In: Kristó Gyula (szerk.): Államalapítás, társadalom, művelődés. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 27. MTA Történettudományi Intézete, Budapest 2001. 85–92. o.
- MAKK 2010 = Makk Ferenc: A Szent István-i államról. In: Almási Tibor (szerk.): Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica 131. Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történeti Intézet, Szeged 2010, 17–31. o.

- MÁLYUSZ 1973 = Mályusz Elemér: Királyi kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon. Irodalomtörténeti füzetek 79. Akadémiai Kiadó, Budapest 1973
- MÁLYUSZ 2002 = Mályusz Elemér: A középkori magyarság település- és nemzetiség-politikája. Sajtó alá rendezte, gondozta, a jegyzeteket készítette és az utószót írta: Soós István. Kisebbségkutatás Könyvek. Lucidus Kiadó, Budapest 2002
- MARCZALI 1880 = Marczali Henrik: A magyar történet kútfői az Árpádok korában. Franklin-Társulat, Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Budapest 1880
- MARCZALI 1935 = Marczali Henrik: Erdély története. Káldor Könyvkiadóvállalat, Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, Budapest 1935
- MARCZALI 1982 = Marczali Henrik: Világtörténelem – Magyar történelem. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Gunst Péter. Történetírók tára. Gondolat Könyvkiadó, Franklin Nyomda, Budapest 1982
- MARCZALI 1998 = Marczali Henrik: Magyarország története. Az Athenaeum Rt. kiadásában megjelent Egyetemes és hazai történelem című hatkötetes mű változatlan utánnyomása. Laude Kiadó, Anno Bt., Budapest 1998
- MÁTHÉ 2016 = Máthé Gábor: A közjogtörténeti alapok folytonossága. Iustum Aequum Salutare. XII. évfolyam (2016) 4. szám. 51–58. o.
- MÁTHÉ 2021 = Máthé Gábor: Közép-Európa újkori születése. A magyar közjog elemi forrásai 16–20. század. Jogtörténeti Értekezések 51. Gondolat Kiadó, Budapest 2021
- MEZEY 2003 = Mezey Barna (szerk.): Magyar alkotmánytörténet. Ötödik, átdolgozott kiadás. Osiris Tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest 2003
- MEZEY 2007 = Mezey Barna (szerk.): Magyar jogtörténet. Negyedik, átdolgozott kiadás. Osiris Tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest 2007
- MEZEY–GOSZTONYI 2020 = Mezey Barna – Gosztonyi Gergely (szerk.): Magyar alkotmánytörténet. Osiris Tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest 2020
- MEZEY–SZENTE 2003 = Mezey Barna – Sente Zoltán (szerk.): Európai alkotmány- és parlamentarizmus-történet. Osiris Tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest 2003
- MURARIK 1938 = Murarik Antal: Az ősiség alapintézményeinek eredete. Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából 6. Sárkány Nyomda Rt., Budapest 1938
- NAGY 1914 = Nagy Géza: Trónöröklés az Árpádok alatt. Turul. A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság Közlönye. XXXII. évfolyam (1914) 1. szám. 19–25. o.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 2004 = Pálóczi Horváth András: „Pogányokkal védelmeztetjük országunkat”: Keleti népek a középkori Magyar Királyságban, a kálizoktól a kunokig. Studia Caroliensia. V. évfolyam (2004) 2. szám. 10–30. o.
- PÁRNICZKY 1940 = Párniczky Mihály: A magyar ius regium az Árpádházi királyok korában. De iure regio Hungarico tempore regum stirpis Arpadianae. Az Illés Szeminárium kiadványai. Budapesti Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jogtörténeti Szeminárium, Budapest 1940
- PAULER 1899 = Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I–II. Második, javított kiadás. Athenaeum Irod. és Nyomdai R. Társulat, Budapest 1899 (repr.: Állami Könyvterjesztő Vállalat, Budapest 1985)

- PETRÉTEI 2009 = Petrétei József: Az alkotmányos demokrácia alapintézményei. Institutiones Juris, Dialóg Campus Tankönyvek. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs 2009
- PETRUCH 1943 = Petruch Antal: Lemondott-e Kálmán királyunk a guastallai zsinaton az investitúráról? Theologia: Hittudományi folyóirat. X. évfolyam (1943) 4. szám. 321–334. o.
- RÁCZ B. V. 2021 = Rác Balázs Viktor: A ius regium székelyföldi megjelenése: egy látszólagos tudományos konszenzus. Erdélyi Múzeum. LXXXIII. évfolyam (2021) 1. szám. 1–16. o.
- RÁCZ L. 2000 = Rác, Lajos: A historical insight into the theory and organization of the Hungarian state. In: Gergely, András – Máthé, Gábor (ed.): The Hungarian State 1000–2000. Thousand Years in Europe. Korona Publishing House, Budapest 2000. 17–67. o.
- RÁCZ L. 2016 = Rác Lajos: Rex et regnum. Tanulmányok a magyar politikai gondolkodás és kormányzás történetéből. Florilegium: Series Iurisprudentiarum ac Politicarum I. Gondolat Kiadó, Budapest 2016
- RAPOPORT 1986 = Rapoport, Anatol: General System Theory: Essential Concepts & Applications. Cybernetics and Systems Series 10. Tunbridge Wells, Kent – Cambridge, Mass – Abacus Press, Chippenham, Wilts 1986
- RÉVAY 1929 = Révay József: Árpádok virága. Szent Imre herceg. Franklin-Társulat, Budapest é. n. (1929)
- RIHMER 2016 = Rihmer Aurél: A magyar királyi hatalom eredete. Acta Historica Hungarica Turiciensia. Pannon Kultúráköttség Kutató és Képzőközpont folyóirata. XXXI. évfolyam (2016) 5. szám. 1015–1067. o.
- ROKAY 2001 = Rokay Péter: Dél-Magyarország Szent István korában a korabeli hazai írott források tükrében. In: Kristó Gyula (szerk.): Államalapítás, társadalom, művelődés. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 27. MTA Történettudományi Intézete, Budapest 2001. 129–133. o.
- SOLYMOSI 1983 = Solymosi László (szerk.): Magyarország történeti kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig. Második kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest 1983
- SOPRON I. = Nagy Imre (szerk.): Sopron vármegye története. Oklevéltár. Első kötet 1156–1411. Sopron vármegye közönsége, Sopron 1889
- SZABADOS 2010 = Szabados György: Az állam-fogalom középkori létjogosultságáról. In: G. Tóth Péter – Szabó Pál (szerk.): Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 2010. 203–213. o.
- SZABADOS 2017 = Szabados György: Székesfehérvár új árpád-kori történetéről. Zsoldos Attila – Thoroczkay Gábor – Kiss Gergely: Székesfehérvár története az Árpád-korban. Székesfehérvár Története I. Városi Levéltár és Kutatóintézet. Székesfehérvár, 2016. 366 p. In: Szöllősy Csilla – Pokrovenszki Krisztián (szerk.): Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis 45. A Szent István Király Múzeum Közleményei. C sorozat 45. szám. Szent István Király Múzeum, Alpha Press, Székesfehérvár 2017. 489–494. o.
- SZABÓ B. 2017 = Szabó Béla: Az erdélyi szászok bíráskodási szervezete a korai újkorig. Jogtörténeti Szemle. XIX. évfolyam (2017) 1–2. szám. 31–40. o.

- SZABÓ K. 1884 = Szabó Károly: Az 1290-diki ó-budai országgyűlés végzései. Századok. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye. XVIII. évfolyam (1884) 6. szám. 473–482. o.
- SZÉKELY–BARTHA 1984 = Székely György (főszerk.) – Bartha Antal (szerk.): Magyarország története tíz kötetben I/1–2. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest 1984
- SZEKFŰ 1917 = Szekfű Gyula: A magyar állam életrajza. Történeti tanulmány. Dick Manó kiadása, Budapest 1917 (repr.: Maecenas Kiadó, Budapest 1988)
- SZENDE 2018 = Szende Katalin: Sub nostro vexillo regali. Katonaállítási kötelezettség a középkori magyar városi és hospes-kiváltságlevelekben. In: Kincses Katalin Mária (szerk.): Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, (h.n.) 2018, 542–551. o.
- SZENTIRMAI 2021a = Szentirmai Sándor: A bizánci egyház jog befolyása a magyar törvényhozásra a 11–12. században. In: Thoroczkay Gábor (szerk.): Szentirmai Sándor: A középkori magyar egyház. Válogatott kánonjogtörténeti tanulmányok. Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései 2. Kronosz Kiadó, Pécs 2021. 30–39. o.
- SZENTIRMAI 2021b = Szentirmai Sándor: A magyar királyok „főkegyúri joga”. In: Thoroczkay Gábor (szerk.): Szentirmai Sándor: A középkori magyar egyház. Válogatott kánonjogtörténeti tanulmányok. Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései 2. Kronosz Kiadó, Pécs 2021. 192–201. o.
- SZENTIRMAI 2021c = Szentirmai Sándor: Szent István magyar irány „apostoli követsége”. In: Thoroczkay Gábor (szerk.): Szentirmai Sándor: A középkori magyar egyház. Válogatott kánonjogtörténeti tanulmányok. Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései 2. Kronosz Kiadó, Pécs 2021. 40–51. o.
- SZENTPÉTERY 1916 = Szentpétery Imre: A borsmonostori apátság Árpád-kori oklevelei. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1916
- SZIKLAY–BOROVSKY 1900 = Sziklay János – Borovszky Samu (szerk.): Nyitra vármegye. Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monográfiája) IV. A magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. Apollo Irodalmi Társaság, Budapest 1900
- SZILÁGYI 1896 = Szilágyi Sándor (szerk.): A magyar nemzet története II. Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest 1896
- SZUROMI 2013 = Szuromi Szabolcs Anzelm: A 11–13. századi magyar zsinatok a nemzetközi zsinati jogalkotás tükrében. In: Máthé Gábor – Révész T. Mihály (szerk.): Állam-, egyház-, jogtörténeti magyarázatok. Ünnepi tanulmányok Rácz Lajos tiszteletére 65. születésnapja alkalmából. Multiszolg Bt., (h.n.) 2013. 118–129. o.
- SZUROMI 2017 = Szuromi Szabolcs Anzelm: Szempontok az 1092. évi szabolcsi zsinat kánonjogtörténeti vonatkozásaihoz. Iustum Aequum Salutare. XIII. évfolyam (2017) 4. szám. 189–203. o.
- SZÜCS 1974 = Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Társadalomtudományi Könyvtár. Gondolat Könyvkiadó, Budapest 1974
- SZÜCS 1984 = Szűcs Jenő: Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc (szerk.): Mályusz

- Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest 1984. 341–394. o.
- SZÜCS 2002 = Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Millenniumi Magyar Történelem – Historikusok. Osiris Kiadó, Budapest 2002
- TÉGLÁSI 2018 = Téglási András (szerk.): Az állam szervezete. Studia Universitatis Communia. Dialóg Campus Kiadó, Budapest 2018
- TEISZLER 2021 = Teiszler Éva: A dinasztiahoz tartozás mint a legitim királyi hatalom előfeltétele az Árpádok királyságában. In: Horváth-Lugossy Gábor – Vizi László Tamás (szerk.): A Magyarországtudományok Intézet évkönyve 2020. A Magyarországtudományok Intézet Kiadványai 38. Magyarországtudományok Intézet, Budapest 2021. 537–560. o.
- THALLÓCZY 1879 = Thallóczy Lajos: A kamara haszna (lucrum camerae) története kapcsolatban a magyar adó- és pénzügy fejlődésével. Weiszmann Testvérek Bizonyátára, Budapest 1879
- THALLÓCZY 1897 = Thallóczy Lajos: Árpádházi Jolán Aragon királynője. (Egy oklevél melléklettel.) Századok. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye. XXXI. évfolyam (1897) 7. szám. 577–592. o.
- TIMON 1920 = Timon Ákos: A Szent Korona elmélete és a koronázás. Második bővített kiadás. Stehaneum Nyomda R. T., Budapest 1920
- TÓTH G. 2015 = Tóth Gergely: Egy koholmány hosszú árnyéka. Esterházy Pál genealógiai fikciójának utóélete a 18-19. században. In: Ács Pál (szerk.): Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, reciti, Budapest 2015. 357–372. o.
- TÓTH S. 1986 = Tóth Sándor: A magyar fejedelmi méltóság öröklődése. In: Kristó Gyula (szerk.): Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae: Acta Historica 83. Szeged 1986. 3–9. o.
- VERESS 2018 = Veress Emőd (szerk.): Erdély jogtörténete. Sapientia, Forum Iuris, Kolozsvár 2018
- VEZPRÉMY 2001 = Veszprémy László: Hadszervezet Szent István korában. In: Kristó Gyula (szerk.): Államalapítás, társadalom, művelődés. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 27. MTA Történettudományi Intézete, Budapest 2001. 31–41. o.
- VISEGRÁDY 2003 = Visegrády Antal: Jog- és állambölcselet. Második javított, bővített kiadás. Institutiones Juris, Dialóg Campus Tankönyvek. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs 2003
- WEISZ 2010 = Weisz Boglárka: A zágrábi kamara az Árpádok korában. In: G. Tóth Péter – Szabó Pál (szerk.): Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 2010. 327–334. o.
- WENZEL 1873 = Wenzel Gusztáv: Adalék az erdélyi szászok történetéhez az Andrianum előtti időből. Eggenberger-féle Akad. Könyvkereskedés (Hoffmann és Molnár.), Athenaeum, Budapest 1873

- WERBŐCZY 1894 = Werbőczy István: Tripartitum opus juris consuetudinarii Regni Hungariae. Magyarország szokásos jogának Hármaskönyve. (Csiky Kálmán ford.) M.Kir. Egyetemi Nyomda, Budapest 1894 (repr.: Téka Könyvkiadó, Budapest 1990)
- WERTNER 1897 = Wertner Mór: Meráni Gertrud gyilkosai. Erdélyi múzeum. XIV. évfolyam (1897) 5. szám. 269–276. o.
- ZÁVODSZKY 1904 = Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Művelődéstörténeti Értekezések 10. Stephaneum, Szent István Társulat, Budapest 1904
- ZÁVODSZKY 1913 = Závodszy Levente: A Héder nemzetség és a küszéni monostor. TURUL. A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság Közlönye. XXXI. évfolyam (1913) 1. szám. 97–106. o.
- ZO = Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula (szerk.): Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. Zala vármegye közönsége, Budapest 1886, 1890
- ZSOLDOS 2001a = Zsoldos Attila: Magyar középkor: az Árpádok és az Anjouk (950–1382). In: Engel Pál (szerk.): Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig. Osiris Kiadó, Budapest 2001. 35–113. o.
- ZSOLDOS 2001b = Zsoldos Attila: Szent István vármegyéi. In: Kristó Gyula (szerk.): Államalapítás, társadalom, művelődés. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 27. MTA Történettudományi Intézete, Budapest 2001. 43–54. o.
- ZSOLDOS 2002 = Zsoldos Attila: A királyné udvara az Árpád-korban. Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. CXXXVI. évfolyam (2002) 2. szám. 267–302. o.
- ZSOLDOS 2022 = Zsoldos Attila: A 800 éves Aranybulla. Országgyűlés Hivatala, Országgház Könyvkiadó, Budapest 2022
- ZSOLDOS–THOROCZKAY–KISS 2016 = Zsoldos Attila – Thoroczky Gábor – Kiss Gergely: Székesfehérvár története az Árpád-korban. Székesfehérvár Története I. Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvár 2016.

Összefoglaló

Árpád-kori jogtörténetünk egyik központi kérdése a király közjogi állásának, a királyi hatalom mibenlétének és az ehhez kapcsolódó jogi megoldásoknak vizsgálata. Ez nemcsak a királynak a hatalmi-közjogi berendezkedésben elfoglalt helyét mutatja meg, de jó rálátást biztosít a korabeli „állami” működés rendszerének egészére is.

Értekezésem újdonsággal a téma megközelítésében, a vizsgálat tárgya körül felállított gondolati keretben és ennek összefüggésrendszerében, az ezen belül megfogalmazott és igazolni próbált tézisekben, illetőleg – ezekkel is összefüggésben – az alkalmazott vizsgálati módszerekben, valamint a rendelkezésre álló források felhasználásában és a felállított gondolati keretben történő (újra)értelmezésében szolgálhat.

Vizsgálódásom során a korabeli intézményeket kifejezetten jogtörténeti vonatkozásban tárgyaló tankönyvek, monográfiák, tanulmányok és szakcikk mellett történészi, társadalomtörténeti munkából is meríték. Legfontosabb forrásként azonban az Árpád-korból fennmaradt latin nyelvű okleveles forrásainkra, főleg királyi oklevelekre hagyatkozok, amelyeket saját fordításban értelmezek. E dokumentumok mellett vizsgálok néhány különös műfajú, normatív jelleggel nem rendelkező korabeli írást is.

Szent István uralkodásának és III. András halálának jelentőségét közjogi szempontból vizsgálva az Árpád-kort önálló közjogtörténeti korszakként leírhatónak tartom, amelynek jellemzője a jogi értelemben vett államalapítás folyamatának megindulása és kibontakozása. A korabeli kialakuló államiség jellege alapján pedig – elfogadva, hogy az állam: rendszer – a királyi hatalomgyakorlás megnyilvánulásait, a királyi jog elemeit rendszerelméleti keretbe helyezem, aminek segítségével a rendszer elemeinek és egészének funkciói párhuzamba állíthatók napjaink államszervezetének egyes funkcióival, ekként leírhatóvá válnak mai közjogi fogalmi készletünkkel.

A fenti gondolati keretben vizsgálva az Árpád-kori – főleg – okleveles forrásokat, a királyi hatalomgyakorlás megnyilvánulási formái, a királyi jog elemei kapcsán az alábbi megállapításokra juthatunk:

Az Árpád-korban a törvény mint kötelező magatartási szabály normatív erejének minden esetben szükséges forrása a királyi akarat, míg a tanács vagy valamely gyűlés szerepe csak konzultatív, a döntés indokolását szolgáló és legitimációját erősítő jellegű. A XIII. század végére a tanács ténylegesen mindinkább befolyásolja a király akaratát, így *de facto* tényezővé válik a jogalkotásban, de közjogi értelemben a törvényhozó mindvégig a király marad. Mivel a kötelező magatartási szabályt meghatározó királyi akarat és ennek kinyilvánítása maga a törvény, a dekrétumok és privilégiumok szokásos megkülönböztetése nem jogforrási megkülönböztetés, inkább csak irodalmi hagyomány. A király azonban az Isten kegyelméből uralkodó keresztény királyként már nem pusztán korlátlan és kegyetlen erőszakkal, hanem – a jogon kívüli korlátai mellett – az isteni jog, a régi törvények és a törvényerejű szokás által is valamelyest keretek közé szorított törvényekkel kormányozza országát.

A végrehajtás központi irányítása is a monarcha kezében összpontosul, de mivel a király normatív tartalmú akarata megjelenési formájától függetlenül törvény, az uralkodó fogalmilag nem alkothat a törvénynek alárendelt, alacsonyabb szintű jogszabályt. Ennyiben a központi igazgatás formálisan alig különbözik a törvényhozástól, és a királyi tanács szerepe a két területen hasonló. Bár a mai fogalmaink szerinti fővárosról még nem beszélhetünk, már az Árpád-korban kimutatható valamiféle királyi székhely(ek) kiemelkedő igazgatási szerepe. Egyes jelentősebb igazgatási jogkörök királyi kézben történő összpontosulása mellett az uralkodó kormányzásra gyakorolt ráhatásának másik fontos eleme a főbb tisztviselők kinevezése és elmozdítása, amelyben mindvégig kiemelt jelentősége van az uralkodó személyes benyomásának és bizalmának. Létezik ugyan a hatalom dinasztiai belüli, területi alapon történő megosztása, valamint egyes területi egységek vagy nemzetiségi közösségek autonómiája, de ezek mindig az uralkodó akaratából jönnek létre, és soha nem érik el a királyi hatalomtól való függetlenség szintjét, mindig csak ahhoz viszonyítottan értelmezhetők.

A bíráskodás funkcióját sem képes betölteni egy személyben az uralkodó, de a bírói hatalom legfőbb letéteményeseként az ő döntése, hogy mely ügyek elbírálását tartja fenn magának, és melyeket engedi át valamely bírói feladattal felruházott alattvalójának. A király – a törvényhozói hatalmán túl is – különböző formákban döntő befolyással bír a korabeli bíráskodás működésében. A király egyfelől személyesen bíráskodik, aminek során az ügyet első és egyetlen fokon maga bírálja el, vagy valamely más bíró eljárása esetén biztosítja a folyamodás lehetőségét. Minden további esetben az uralkodó hatalma közvetett módon – a bíró kinevezése, valamely közösség által választott bíró jóváhagyása, illetőleg az egyedi királyi felhatalmazással delegált bírók eljárása útján – érvényesül. Az ítékezéshez kapcsolódóan széleskörű diszkrecionális lehetősége van az uralkodónak a kegyelem gyakorlásában is.

A királyi jog úgynevezett vagyonérdekű elemei (*fiscalia regum*) biztosítják a hatalmi rendszer működésének materiális alapját. A királyi hatalom részben magánjogias jellege folytán a fiskális politikában kiemelkedő jelentőségű a birtok gazdasági alapot nyújtó szerepe. A királyi birtokokból és azok hasznaiból való közvetlen részesülés mellett a korona birtokjoga néven összefoglalt jelenségeknek körforgásszerű bevételi-kiadási folyamatokban működnek, amelynek elemei az örökös nélkül maradt birtok uralkodóra szállása és a vagyonkobzás, illetőleg a királyi birtokadományozás gyakorlata. További fiskális elemek az adó-jellegű királyi bevételek, az alattvalók nem pénzbeli vagy terménybeli szolgáltatásai és a *confiscatio*-tól különböző vagyoni büntetések. A fiskális politika mellett nem elhanyagolható a monetáris politika szerepe sem. Az Árpád-korban a saját pénz verése a monarchának nemcsak joga, hanem tulajdonképpen – büntetés kilátásba helyezésével is védett – monopóliuma, a pénzverésből származó különféle bevételek összessége pedig a kincstár egyik legfőbb bevétele.

Az Árpád-korra jellemző a kialakulóban lévő állam és a keresztény egyház Szent István egyházszervezői munkáján alapuló különös viszonya. A királyi hatalomnak pedig fontos jellemzője annak ideológiai háttere, a keresztény királyság eszménye, miszerint az uralkodó Isten kegyelméből és az isteni törvények keretei között, a kegyes, igazságos és békességes

király eszményének megfelelően uralkodik. A korabeli törvények az egyház szervezésére és ellátására vonatkozó szabályok mellett számos rendelkezéssel szolgálják a keresztény vallásgyakorlás előmozdítását és az egyház tekintélyének erősítését. Ugyanakkor az egyház a királyi hatalomnak nemcsak legitimációt biztosító ideológiai támasza, hanem szellemi, gazdasági és katonai ereje által olyan hatalmi-politikai tényező is, amelyet a monarchának feltétlenül maga mellett kell tudnia. Kiemelkedő az egyház szerepe a király diplomáciai kapcsolataiban és a hivatali írásbeliség kialakulásában is.

A fenti előjogok mellett megtalálhatók az Árpád-kori forrásokban a királyi hatalomgyakorlás egyéb formáira, a királyi jog egyéb elemeire utaló rendelkezések is. Ezek többsége igazgatási jelleget mutat, valamilyen sajátosságuk alapján mégis önálló bemutatásra érdemesek. Ide sorolhatók például a király legfőbb hadúri jogának elemei, a békés diplomáciai kapcsolatok, a hivatali írásbeliség és közhitelesség megnyilvánulásai, amelyekben az uralkodónak közjogi szempontból ugyancsak döntő hatalma és jelentősége van.

Az Árpád-korban nem találkozunk chartális alkotmánnyal, és a jogrendszer egészéből is hiányoznak korunk alkotmányainak egyes lényeges tartalmi elemei. A korabeli forrásokból azonban megmutatkoznak a hatalmi berendezkedés, a kialakulóban lévő állam céljai, funkciói, ezekhez rendelt eszközrendszere és szervezeti, személyzeti megoldásai, továbbá felismerhető az ezek struktúráját és működését alapvetően meghatározó, kötelező jellegű és kikényszeríthető normatív háttér is. Ilyen értelemben az Árpád-kor kialakulóban lévő államának is volt empirikus, illetőleg jogi értelemben vett alkotmánya. A királyi jog elemeinek vizsgálata alapján egyértelműen felismerhető, hogy Árpád-kori uralkodóink ezekre döntő behatást gyakorolva egyfajta alkotmányozóként is tevékenykedtek.

Értekezésem a remélt önálló eredménye – az Árpád-kori királyi jog elemei működésének leírása és a király korabeli közjogi-hatalmi berendezkedésben elfoglalt állásának bemutatása – mellett reményeim szerint támpontul, de legalább segédanyagként szolgálhat az Árpád-kori magyar jog egyéb területeinek, illetve a királyi jog későbbi működésének feltárásához, esetleg mindezek nemzetközi kitekintésben történő, összehasonlító jogi elemzéséhez is.

Summary

One of the most important questions of our legal history of the Árpád era is the examination of the legal status of the monarch, the characteristics of royalty and its legal resorts. It shows not only the significant role of the king in the power structure and in the legal system, but also gives a good perspective to see the whole functioning of the state itself.

The novelties of my dissertation stand in the approach of the topic, the philosophical frames of examination and the contexts of these, the theses established in these philosophical frames and – in correlation with all these – the methods of examination, and the use and re-interpreting of the available written sources.

As literary sources I apply not only textbooks, monographies, essays and articles from the field of studies of legal history but also those from the field of historical studies and social history. However the most important sources of my investigation are the Latin written documents extant, especially royal warrants of the Árpád era which I use and interpret by my own translation. In addition I also examine and interpret some non-normative documents extant of special genres.

By examining the legal significance of the reign of István I (the Saint) and the death of András III, I see the Árpád era as a separate period of our legal history in the sense of public law, of which the main characteristics are the beginnings and dénouements of the establishment of the state. Regarding the nature and quality of the contemporary evolving statehood and acknowledging the state as a system, I examine the manifestations of royalty and the royal rights (*ius regium*) in the frame of systems theories. In this way we can draw a parallel between several functions of the system and its elements in the Arpad era and the functions of the state organization of nowadays, and we can describe the former ones by using our legal terminology based on the legal institutions of the times we live and think in.

Examining the written documents extant, especially royal warrants of the Árpád era in the abovementioned philosophical frames, the following can be found of the manifestations of royalty and the royal rights:

In the Árpád era the royal will is the necessary and inevitable source of the binding force of the statute (as a mandatory rule of conduct) without exception. The king's council or any assembly only has the right to consult and advise and whenever their part is mentioned in a royal warrant, it is only for the explanation and further legitimation of the royal decision. By the end of the 13th century the influence of the council on the royal will is increasing thus the council *de facto* becomes a real factor in legislation but in the legal sense the monarch still remains the one and only legislator. As the royal will establishing mandatory rules of conduct and the expression of that will is the statute itself, the regular distinction of decrees from privileges is not a substantive distinction of legal sources but a literary convention. However the monarch – as a Christian king reigning by the grace of God – is no more capable and free to govern his kingdom by unlimited and raw force but by statutes more or less limited by –

beside meta-juristic circumstances – the divine laws, the old statutes of ancestors and some elements of customary law.

The control of execution and administration is also focussed in the hands of the monarch but as his expressed will is a statute independently of the form of expression, the monarch can never constitute any law inferior to statute. Thus the forms of central (state-)administration are hardly different from the forms of legislation and the role of the king's council is also similar in both cases. However in the Árpád era we cannot find a capital city like we see nowadays, we can see the importance of the royal seat(s) in the actions of administration. Beside keeping the most important fields of administration in his hands, another significant way for the monarch to affect the actions of execution and administration is the appointment and discharge of his officials in which the personal impression and trust of the monarch is always of great importance. We can find the contemporary ways of territorial division of powers in the dynasty and some kind of autonomy of territorial units and ethnic groups but these are always established by will of the monarch and never become fully independent of the royalty, they can only be interpreted in correlation with it.

Obviously the monarch is not able to wield every judicial power in his kingdom in one person but as the main addressee of this power he is the one to decide in which cases he would judge personally and in which cases he would authorize one of his officials to do so. Beside the power of legislation the king also has determinative influence on judiciary in the field of judicial power in several ways. In some cases he judges personally either of first instance and without appeal or by giving an opportunity to appeal to himself as some kind of legal remedy against the decision or malpractice of another judge. In other cases the monarch has an indirect influence on judiciary by appointing judges, by conforming elected judges of municipalities or by delegating judges to proceed in particular cases. In addition to such judicial power the monarch also has discretionary right to exercise the power of pardon.

The so-called property-featured elements of royal rights (*fiscalia regum*) provide the material basis of the power structure. As in the Árpád era even the royalty has some civil law characteristics, in the field of fiscal policy the possession of estates plays a significant part in providing this material basis. Beside the direct share of royal estates and their benefits the legal phenomenon called 'the crown's right of possession' works as a circle of incomes and expenditures. The elements of this circle are the reversion or escheating of properties for lack of heirs, the confiscation of properties and the royal donations. Further fiscal element of the royal rights are several tax-like incomes, non-pecuniary supplies, services in kind and types of fines. Beside fiscal policy monetary policy is also of high importance. In the Árpád era coinage is not only one of the rights of the monarch but a monopoly right of him guaranteed by the possibility of punishing any infringements of it. Furthermore the incomes of coinage are also significant elements of the incomes of the royal chamber.

One of the most significant characteristic of the Hungarian state in the Árpád era is its special relation to the Christian church based on the role of István I (the Saint) in the establishment of the Hungarian Christian church. The ideological background of the royalty is the ideal of Christian kinghood which means that the monarch reigns by the grace of God, in the frames

of the divine laws and according to the ideal of upright, gracious and peace-loving kings. Beside their provisions concerning the establishment and the supplies of the church, the contemporary statutes significantly serve for the promotion of the practice of religion and for the boost of the authority of the church. The Christian church is not only the ideological support of the royalty providing it with (divine) legitimation, but also a factor of power and politics which the monarch – having regard to its intellectual, economic and military powers – needs to have on his side. The Christian church also plays an important part in the diplomatic relations of the king and in the establishment and functioning of administrative literacy.

We can also find some other manifestations of royalty and some more royal rights in the written documents of the Árpád era. Most of these royal rights have administrative characteristics but they also have some kind of special nature which allows to consider them being separate from the right of administration. These are for example the rights of the monarch as the main warlord, manifestations of diplomatic relations, administrative literacy and authenticity in which the monarch also plays definitive part.

In the Árpád era there is no written constitution and the legal system as a whole is also lack of some fundamental elements of the constitutions of nowadays. However in the contemporary written sources we can find and recognize several purposes, functions, instruments and methods of the power structure and the state still being established. We can also find in these sources the fundamental, obligatory and enforceable normative (legal) background of these instruments and methods. It follows that the state still being established in the Árpád era has its own constitution in empirical and legal sense. And as – considering the elements of royal rights – the monarch is obviously the one to have an effect on this constitution, we can say that the monarch incorporates the power of constitution-making.

I hope that beside its expected contributions – the description of the royal rights and the legal status of the monarch in the power structure of the Árpád era – my dissertation may indicate and accelerate further scientific researches concerning Hungarian law of the Árpád era, later manifestations of the royal rights or perhaps the comparative examination of the royal rights of contemporary European monarchies.